

Leids Jaarboekje 2023

Leids Jaarboekje

2023

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2023

HONDERDENVIJFTIENDE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Zetwerk/layout: Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten
Productie: Nautilus, Leiden
Druk: Drukkerij Holland, Alphen aan den Rijn
Bindwerk: Mosmans, Pijnacker

Omslag: *Detail van een 19de-eeuwse kopie van de kaart van Leiden die Pieter Sluyter in ca. 1549 maakte. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV317A.*

Tegenover titelpagina: *Luchtfoto van Leiden met de Lammenschansdriehoek, 2023 (uitsnede). Foto: Hielco Kuipers.*

Voorwoord

Iedere stad heeft zijn eigen geschiedenis – het *Leids Jaarboekje* bevestigt dit sinds 1904 keer op keer. Ook iedere tijd schrijft zijn eigen geschiedenis. Het menselijke verlangen om de eigen identiteit te doorgronden varieert naar plaats en periode. Overal en altijd verandert de geschiedenis daarin mee. Wat hier en nu belangrijk gevonden wordt, kan straks en elders schouderophalend worden afgedaan of vergeten. De geschiedenis verandert niet alleen steeds, zij groeit ook continu; wat nu vandaag is, is morgen al weer gisteren. Zo scheppen en herscheppen we steeds een eigentijds beeld van een uitdijend verleden van onze stad.

In het *Leids Jaarboekje* streeft de redactiecommissie ernaar de aandacht voor het verleden van Leiden en omgeving evenwichtig te spreiden over een zo lang mogelijke periode. Dat tijdvak bestrijkt dit jaar twintig eeuwen. Wat kan de lezer allemaal verwachten?

De schriftelijke neerslag van de Diesrede 2022 overziet Park Matilo als knooppunt van internationale netwerken, van Romeinse tijd tot heden. De middeleeuwen komen aan bod in een bijdrage over het gebruik van kruiden bij begrafenissen. De vlijtige duizendpoot Jan van Hout blijkt op tal van plekken in de stad te hebben gewoond, zo onthult een speurtocht door de vroegmoderne archieven. In de zeventiende eeuw giste het in de stad door een zich voortslepende ruzie tussen Leidse bakkers en brouwers. Dat Leidse ondernemers en het slavernijverleden

nauw met elkaar zijn verbonden toont het verhaal van een lakenhandelaar, die in de achttiende eeuw trachtte de economische neergang in Leiden te weerstaan als eigenaar van een plantage aan de noordkust van Zuid-Amerika. Precies 125 jaar geleden werd de eerste ‘Oranjeboom’ in Leiden geplant; er zouden er nog vele volgen, en die krijgen allemaal aandacht. Een ander artikel beschrijft de verschillende types en het gebruik van de Leidse veemarktpenningen in vooral de twintigste eeuw. Diezelfde eeuw staat centraal in een bijdrage die de historische verankering belicht van de straatnamen in de Zeeheldenbuurt, alsmede in een *petite histoire* van een echtpaar dat was verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden. Sport en spel komen aan de orde in een stuk over een kegelclub, en een betoog over de bestrijding van radicaal-rechts sluit de reeks artikelen af.

Aan alle artikelen besteedt de redactie veel zorg. Desondanks gaat er soms toch nog iets mis. In het artikel ‘Jonge Bouwkunst is voor iedereen’ van Esther Starkenburg van vorig jaar staat op bladzijde 186 dat de Zwartehandspoort een project is van architect Pieter van Swieten. Hoewel Van Swieten weliswaar betrokken was bij genoemd project, is de architect ervan Boudewijn Veldman. Waarvan akte.

Ed van der Vlist
Voorzitter van de Redactiecommissie van het *Leids Jaarboekje*

Castellum Matilo rond 200 na Christus. Uitsnede reconstructietekening Mikko Kriek, Hazenberg Archeologie en Erfgoed Leiden en Omstreken.

DIESREDE 2022

Park Matilo – knooppunt in internationale netwerken

Tom Hazenberg

Tom Hazenberg is Leids archeoloog en heeft opgravingen uitgevoerd in Matilo-Roomburg. Zijn bedrijf 1Arch/Hazenberg Archeologie onderzoekt en presenteert de Neder-Germaanse Limes. Samen met Museumpark Archeon restaureert hij de beroemde Zwammerdamschepen en ontwikkelt hij het Nationaal Romeins Scheepvaart Museum. In 2013 heeft Hazenberg het initiatief genomen voor de oprichting van de stichting Mooi Matilo.

Park Matilo heeft de UNESCO Werelderfgoedstatus als onderdeel van de Neder-Germaanse Limes. Daar mogen we trots op zijn. Het geeft ons ook de verplichting met die status aan de slag te gaan. De Werelderfgoedstatus staat echt ergens voor: erfgoed kan en zal bijdragen aan een mooiere maatschappij. Het Limes Werelderfgoed in Park Matilo is niet alleen van Leiden, niet alleen van Zuid-Holland, maar van de bewoners van de drie werelddelen waarin de *Frontiers of the Roman Empire* (Grenzen van het Romeinse rijk) liggen. We proberen in Park Matilo niet alleen de inhoud – de archeologie, de Romeinse geschiedenis – te presenteren, maar ook de mensen die met dit immense internationale monument te maken hebben bij elkaar te brengen. Om dat te bereiken is het nodig een sterkere verbinding te maken tussen Park Matilo en de stad Leiden. De initiatiefnemers van Stichting Mooi Matilo en de wijkverenigingen Roomburg en Meerburg hebben ervaren dat de afstand van Matilo tot Rome korter lijkt dan die van het park tot

het centrum van Leiden. Laat deze lezing dan een uitnodiging én een aanbod zijn tot samenwerken.

Velen zullen zich herinneren dat in oktober 1996 ‘Gordon’ uit de Leidse klei opdook: een Romeins ruitermasker uit de tweede eeuw na Christus. Dit masker is het gezicht geworden van de Limes in Nederland, maar ook van het castellum en Park Matilo. Welke rol speelde het castellum in het noordwesten van het Romeinse rijk? En welke rol is weggelegd voor het werelderfgoed Park Matilo? In mijn Dieslezing gebruik ik deze vragen om u te laten zien dat Matilo zowel in de Romeinse tijd als het heden een knooppunt is in internationale netwerken.

Grenzen aan verovering

Het Romeinse rijk is gedurende de tweede eeuw na Christus het grootst. Zijn grens meet dan ongeveer 7500 kilometer en loopt door drie werelddelen (Afrika, Azië en Europa) en negentien – moderne – landen. Die grens verschilt per regio van karakter. Wij kennen

Messing ruitermasker, ontdekt in het Kanaal van Corbulo tijdens opgravingen bij Matilo (Leiden-Roomburg), circa 125 na Christus. Hoogte 21 cm. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

de Limes hier in Nederland als riviergrens, maar elders heeft het Romeinse leger grenssystemen aangelegd dwars door woestijnen (Azië en Afrika) en langs grote bergketens, zoals in Roemenië. Een heel beroemd voorbeeld is de Muur van Hadrianus in Noord-Engeland: een steile bergrug met daarop een indrukwekkende muur. In Midden-Duitsland ligt de Opper-Germaans-Raetische Limes als een wal van honderden kilometers met een palisade versterkt met forten en wachttorens. De Donau beschermde over ruim 2000 kilometer het noordoosten van het Romeinse rijk. En zoals gezegd zijn wij hier in het westen vooral bekend met de Rijn-limes. Die loopt zelfs dwars door onze eigen

stad. Hoe is die *limes* (Latijn: grens, grenspad) in Nederland tot stand gekomen? Daarvoor moeten we terug naar het midden van de eerste eeuw vóór Christus, toen Julius Caesar *Gallia* (grotweg Frankrijk en België) onder Romeins gezag bracht. Maar zijn interesse reikte verder, naar de overzijde van het Kanaal. Twee achtereenvolgende jaren deed hij een poging om ook *Britannia* te veroveren, maar beide keren werd hij gedwongen om onverrichter zake zijn troepen terug naar de Franse kust te laten varen. Britannia bleek nog een brug te ver. Ook de keizers Augustus (27 voor Christus-14 na Christus) en Tiberius (14-37 na Christus) wilden richting Britannia, maar zij concentreerden eerst alle aandacht en troepen op de verovering van *Germania*. Die twee ambities gingen niet samen. En zelfs heel Germania veroveren lukte niet, getuige het verlies van drie Romeinse legioenen bij de beroemde Varusslag in 9 na Christus in Noord-Duitsland. Een verlies dat de Romeinse veldheren nog lang zou frustreren.

De volgende keizer, Caligula (37-41 na Christus), richtte zich weer meer op Britannia en liet langs de Rijn enkele bevoorradingsstations aanleggen om de route naar de kust te versterken, zoals in Alphen aan den Rijn, Woerden en De Meern. Zijn opvolger Claudius (41-54 na Christus) zag als eerste keizer helemaal af van de verovering van Germania ten noorden van de Rijn, vanwege de bovenmatige inspanningen en kosten om dit doel te bereiken. Hij richtte zijn pijlen alleen op Britannia. Dat ging met grote troepenbewegingen gepaard. De bevoorradingsforten langs de Rijn bewezen daarbij hun nut. In 2020 hebben archeologen in Valkenburg

Het Romeinse rijk ten tijde van keizer Hadrianus, 117 – 138 na Christus. Kaart: Frontiers of the Roman Empire-project.

(ZH) de aanwezigheid van een legioensfort, een *castra*, vastgesteld, waarvan de eerste sporen al ruim tien jaar eerder bij proefopgravingen op voormalig Marine Vliegveld Valkenburg waren ontdekt. Deze *castra*, die ruimte bood aan 5.000 legionairs, diende tot huisvesting van troepen als onderdeel voor Claudius' aanval op Britannia. Claudius slaagde er uiteindelijk in 43 na Christus in om met een enorme aanval – zowel vanuit

onze streken, als vanuit Boulogne-sur-Mer in Noord-Frankrijk – vaste voet aan de grond te krijgen op de zuidkust van Engeland. Enkele decennia later bereikten zijn opvolgers het grensgebied van Noord-Engeland en Schotland, waar keizer Hadrianus uiteindelijk besloot zijn beroemde muur te laten bouwen. Het is dan 122 na Christus.

Terug naar het continent. Toen Claudius succesvol een begin had gemaakt met de

inlijving van Britannia was het van het grootste belang dat de reeks van bevoorradingsforten die de aanvalsrouten versterkten werd omgevormd tot een permanente veilige route richting de Noordzee. Die opdracht gaf hij aan de succesvolle veldheer Gnaeus Domitius Corbulo. Als gouverneur van de provincie Neder-Germanië zorgde hij voor de bouw van een militaire infrastructuur langs de Rijn van forten met havenvoorzieningen en wachttorens en een moderne weg die deze versterkingen met elkaar verbond. Zo legde hij de fundering voor een infrastructuur die enerzijds de grens vormde tussen het vrije Germania in het noorden en het door het Romeinse leger bezette zuiden. Anderzijds maakte dit militaire logistieke landschap op de zuidoever van de Rijn zelf een vitale en beschermde transportroute tussen het Gallische en Germaanse achterland en de Noordzee. Deze Rijn grens staat nu bij ons nu bekend als de Neder-Germaanse Limes.

De Rijn als grens

De Rijn vormde de noordgrens van de provincie Neder-Germanië vanaf de monding van de zijrivier de Vinxtbach, enkele kilometers ten zuidoosten van Bonn, tot aan de monding van de Rijn bij Katwijk. Alle eenheden van de *exercitus Germaniae Inferioris*, het Neder-Germaanse leger, waren gelegerd aan de Rijn. De vier grote legioenskampen lagen in het oostelijke deel van de Rijnlimes, in Duitsland (Bonn, Neuss, Xanten) en in Nijmegen. In de *castra* waren vijfduizend – soms tienduizend – legionairs gelegerd, goed getrainde soldaten met de status van Romeins burger. De legioenen leverden de

immense kracht waarop de keizers hun macht baseerden en waren bepalend voor het wel-slagen van de veroveringen en de langdurige consolidatie van het *Imperium Romanum*, het Romeinse rijk.

De bewaking van de Rijn viel weliswaar onder het bevel van de *exercitus*, maar was feitelijk de taak van de *auxilia*, de hulptroepen, die waren ondergebracht in kleinere grensforten, *castella*. Deze castella waren kazernes op strategische locaties, zoals bij de monding van een zijrivier, die elk ongeveer tien kilometer grens bestreken; een organisatie die het Romeinse leger over de hele grens van 7500 kilometer eeuwenlang wist in te richten. Zo'n castellum werd bemand door een eenheid van 480 *auxilarii*, soldaten geronseld uit overwonnen volkeren, nog zonder Romeins burgerrecht. Zij konden het burgerrecht verdienen door uitdienen van hun dienstcontract van 25 jaar. Hun kinderen werden dan ook Romeins burger.

Naast de militaire versterkingen groeiden langs de Neder-Germaanse Limes ook enkele steden, die fungeerden als bestuurlijke, economische, religieuze en culturele centra. De hoofdstad van Germania Inferior was Keulen, waar ook de gouverneur van de provincie zetelde. Andere steden waren Xanten, *Ulpia Noviomagus* (Nijmegen), en de kleine stad *Forum Hadriani* (Voorburg). Een beeldbepalend element in het militaire grenslandschap van de Neder-Germaanse Limes was de scheepvaart. De *Classis Germanica*, de Germaanse vloot, bewaakte de scheepvaart op de Rijn en langs de Noordzeekust. De vloot had zijn hoofdkwartier in Keulen-Altenberg, enkele kilometers ten oosten van Keulen.

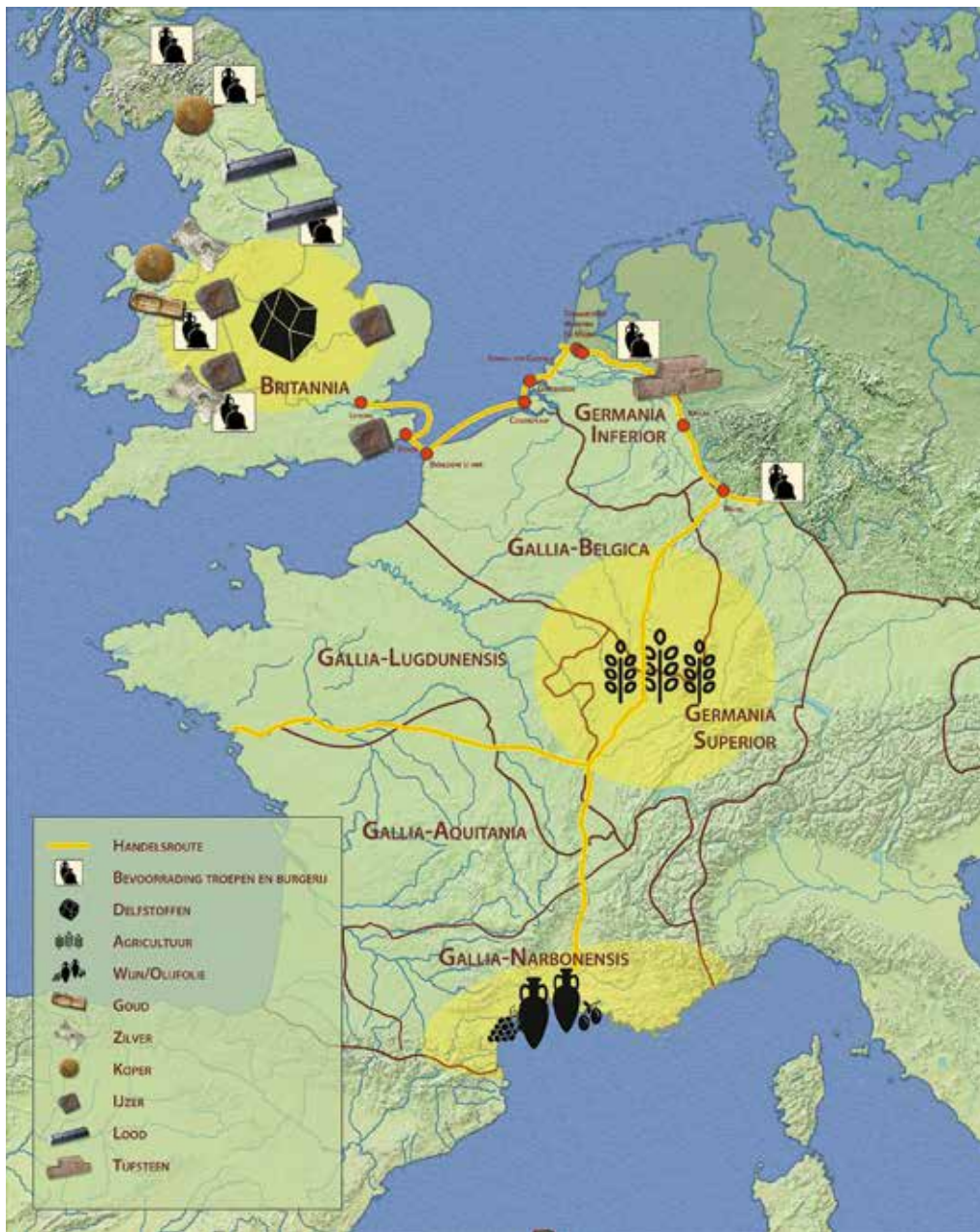
Om de scheepvaart te faciliteren ontstond vanaf het einde van de eerste eeuw na Christus een fijnmazige infrastructuur van grote havenfaciliteiten, zoals in Keulen, Xanten en zeker ook Forum Hadriani. Daarnaast werden loskades aangelegd bij elk castellum en in de zones tussen de forten. Ons castellum Matilo is een van die grensforten met loskades.

Hoe zag het landschap er toen uit? Heel anders dan nu. En zelfs ook heel anders dan honderd jaar geleden. Een enorm veenweidegebied waardoor de Rijn meanderde. Toen het Romeinse leger onze streken rond het begin van onze jaartelling bereikte en hier op gezag van keizer Claudius besloot te blijven, zag het zich gesteld voor een omvangrijke opdracht om dit landschap in te richten tot een goed toegankelijke en tegelijk verdedigbare infrastructuurzone. De ingenieurs van het leger ontmoetten een extensief gebruikt landschap. Op de strandwallen was ruimte voor de ontwikkeling van grotere ijzertijd-nederzettingen. Het veen was het terrein van keuterboeren die zich verplaatsten over veenwegen. Via veenstroompjes hadden zij verbinding met de Rijn. Op de oevers van de rivier stonden losse boerderijen en gehuchten. Met de komst van duizenden soldaten en hun tros, hun aanhang bestaande uit handwerkslieden, handelaren en familie, zag het leger zich genooddaakt om dit landschap geschikt te maken. Een bijzondere bijkomstigheid is dat voor al deze bodemingrepen en bouwplannen geen steen beschikbaar was, want steengroeven bevonden zich op honderden kilometers afstand. Dus alles moest van klei, plaggen en hout worden gemaakt: wegen, havens, forten, huizen,

schepen en nog meer. Daarnaast was hout de belangrijkste brandstof. Het Romeinse leger vestigde zich hier in het midden van de eerste eeuw na Christus en al vijftig jaar later is het Nederlandse eikenhout grotendeels opgebruikt. Dendrochronologisch onderzoek, onderzoek op basis van jaarringen, toont aan dat vanaf het begin van de tweede eeuw het hout in de kuststreek wordt aangevoerd uit de Eifel en van andere plekken, zoals de Ardennen. We kijken wel eens naar het verleden met de gedachte dat men toen alles zo netjes 'reversibel' deed en heel duurzaam, maar ook het Romeinse leger heeft uiteindelijk het hele landschap naar zijn hand gezet, omgevormd en daarmee blijvend aangestast. Weinig romantiek aan de Romeinen!

De Rijn als transportader

Opvallend zijn de enorme en langdurige investeringen van de Romeinse machthebbers in een zo arm en op het eerste gezicht ontoegankelijk landschap. Zij vonden blijkbaar deze inspanningen de moeite waard vanaf de eerste tot ver in de vierde eeuw. En ook zagen zij het belang in van de steeds terugkerende reparaties en zelfs herbouw van forten zoals Matilo. Veroveringen van gebieden waren altijd bedoeld om de positie van de opperbevelhebber, de keizer, te versterken. Het was een noodzaak voor elke keizer om als triomfator te kunnen worden ingehaald in Rome. Daarnaast was het van belang dat een veroverd gebied rijkdommen voor Rome opleverde. Dat laatste gold nu juist niet voor een groot deel van Nederland. Uit deze regio valt niet zo veel mee te nemen. Hier waren geen delfstoffen. Enig

Transportstromen in het westen van het Romeinse rijk. Kaart: Hazenberg Archeologie / Echo Information Design.

economisch profijt kon worden gehaald uit de handel in koeienhuiden in het Friese gebied, de paardenfokkerij van de Bataven, en de productie van zout en vissaus langs de kust. Ondanks deze karige opbrengsten werd veel waarde gehecht aan de pacificatie van Neder-Germanië. Waarom?

De Rijn, de Maas en de Schelde en hun zijarmen vormden een wijdvertakt waterwegennet dat het continent met de Noordzee en vervolgens met Britannia verbond. Deze verbinding bood de keizers toegang tot Britannia met een grote diversiteit aan delfstoffen. Al duizenden jaren was bekend dat daar het zilver, het goud, het lood, het zink, vrij gemakkelijk te winnen was. Maar voor een rendabele exploitatie was een goede en veilige verbinding een voorwaarde. Het rivierenlandschap van het huidige Nederland, Duitsland en België werd in de keizertijd dus al gezien als doorvoerland – heel herkenbaar voor ons in de huidige tijd.

Maar met een ideaal waterwegennet was het Romeinse leger nog niet klaar. Om dat hele netwerk te beveiligen en werkend te maken en te houden moesten forten worden gebouwd en verbonden door verbindingswegen; de Limesweg die op zijn beurt weer werd bewaakt vanuit wachttorens. De oevers werden versterkt met loskades en andere haveninstallaties, zoals hijskranen. Daarnaast ontstonden in deze relatief bedrijvige regio handelsnederzettingen en zelfs een enkele stad. We hebben al gezien dat de militaire logistieke infrastructuur moest worden gebouwd in een grotendeels leeg landschap met beperkte hulpbronnen en grondstoffen. Dat betekent dat werkelijk alles moest

worden aangevoerd: wapens, kleding, bouwmaterialen en natuurlijk voedsel en drank. Dus vanaf het moment dat het Romeinse leger zich vestigde langs de Rijn – en ook langs de Maas en de Schelde – ontstaat de enorme logistieke uitdaging om deze in potentie ideale transportroute te ontwikkelen en te onderhouden, en zeker ook te bevoorraden. Welk transportmiddelen zijn daarvoor nodig? Schepen, oneindig veel schepen met de daarbij passende scheepvaartinfrastructuur. Daarin ligt dan ook de kern van de betekenis van de Nederlandse Limes en de langdurige bezetting van het Rijn-Schelde-Maasgebied door het Romeinse leger.

Voor een goed begrip van de strategische ligging van fort Matilo en zijn rol in het transportnetwerk is het nodig om inzicht te krijgen in het functioneren ervan. De hierboven geschetste noodzaak van bevoorrading van het Limes-grenssysteem en het bulktransport met producten richting Britannia en delfstoffen ervandaan leidt tot een grote behoefte aan scheepvaartbewegingen, waarvoor een uitgebreid routenetwerk nodig is. Castellum Matilo speelt hierin zijn belangrijke rol ter bescherming van het kruispunt van de Rijn met het Kanaal van Corbulo. Dit kanaal maakt onderdeel uit van de binnenvaartroute naar het zuiden, via Forum Hadriani naar de havenplaats Goedereede, met als eindpunt zeehaven Ganuenta, dat nu verzonken ligt op de bodem van de Oosterschelde, enkele honderden meters uit de rede van Colijnsplaat. Daar bevond zich een van de overslaghavens waar de lading van de platbodems werd overgeladen op zeewaardige coasters. Deze kustvaarders zorgden ervoor dat de

ladingen via Boulogne-sur-Mer – het ‘Calais’ van de Romeinse tijd – Britannia bereikten en vice versa. In deze vitale transportroute was Matilo een van de kleine maar onmisbare schakels.

Ontdekking van Matilo

Hoe weten we dat het Romeinse grensfort Matilo heeft gelegen waar nu Park Matilo is aangelegd? Wie denkt dat klassieke teksten veel kennis over Romeins Nederland bieden, komt bedrogen uit. Slechts enkele schrijvers besteden aandacht aan onze streken in het begin van onze jaartelling. De meeste kennis is gebaseerd op archeologisch onderzoek. Een schriftelijke bron biedt ons echter wel houvast, de *Tabula Peutingeriana*, een reiskaart in de vorm van een boekrol, vernoemd naar zijn bezitter in de zestiende eeuw, Konrad Peutinger. Deze *tabula* wordt beschouwd als een betrouwbare kopie van een vierde-eeuwse Romeinse reiskaart en bevat de namen van een groot aantal forten en steden in het Romeinse rijk. Als onderzoekers van de Neder-Germaanse Limes hebben we geluk omdat ook de Rijn, *Renus*, duidelijk op de kaart zichtbaar is met op de zuidoever opeenvolgend vanaf de Noordzee naar het oosten de namen *Lugduno* (te Katwijk) naar *Praetorium Agrippinae* (te Valkenburg) en dan lezen we *Matilone*, ons fort Matilo. De fortenreeks loopt door naar het oosten met *Albaniana* (Alphen), *Nigrum Pullum* (Zwammerdam), *Laurium* (Woerden) en verder naar het oosten herkennen we *Noviomagus* (Nijmegen). Ondanks het vrijwel ontbreken van schriftelijke bronnen maakt deze kaart het mogelijk om de forten die de afgelo-

pen eeuwen langs de Rijn zijn ontdekt met dezelfde naam te benoemen als degenen toentertijd langs de Neder-Germaanse Limes woonden, werkten en reisden.

De naam van het fort bij Leiden is dus bekend: *Matilo*. Maar hoe is ontdekt waar het precies lag? Keizer Maximiliaan van Oostenrijk, ook heer van de Nederlandse provincies, heeft in 1508 een aantal archeologische schatten meegekregen die waren ontdekt tijdens het graafwerk op het terrein van het nieuwe Sint Margarethaklooster. Dit klooster werd gebouwd ten oosten van de stad op de zuidoever van de Rijn tegenover Leiderdorp. Dit graafwerk leverde tal van grote en kleine vondsten op: inscripties, een aantal bronzen leeuwen, honderden munten, en mogelijk een groot standbeeld en nog meer. De grote inscripties zijn gelukkig bewaard gebleven, maar alle kleine sieraden en munten zijn verdwenen in de keizerlijke kluizen en nooit teruggevonden. Met deze ontdekking lijkt de plaatsbepaling van Matilo wel een feit. Toch is nog lang getwijfeld aan deze ligging, want – zo was de redenering – het is logischer dat het Romeinse fort onder het centrum van Leiden ligt, onder de Burcht, met een fundering gedeeltelijk uit Romeins bouw materiaal en gelegen op de strategische samenvloeiing van de Oude en de Nieuwe Rijn. Maar uiteindelijk heeft Jan Hendrik Holwerda, de directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, de ligging van Matilo onomstotelijk vastgesteld. Dit lukte hem door middel van zijn vooruitstrevende opgravingsmethode met proefsleuven die hij in 1927 ook op het tuindersgebied Roomburg heeft beproefd. Door de ontdekking van onder andere V-vormige

spitsgrachten is hij tot de conclusie gekomen dat Roomburg de plek is waar het Romeinse fort heeft gelegen.

Holwerda was de eerste die naar het castellum groef, maar in de periode 1960-2010 heeft een groot aantal onderzoekers en instituten onderzoek gedaan naar het fort zelf, naar de vicus en het Kanaal van Corbulo. Dat onderzoek maakt het mogelijk om op een verantwoorde wijze Matilo en zijn omgeving te reconstitueren.

Kruispunt van waterwegen

Om een goed overzicht te krijgen van het resultaat van bijna een eeuw opgravingen kan een vereenvoudigde chronologie hulp bieden. De belangrijkste ontdekkingen laten zich goed samenvatten in twee perioden, de

regeringsperiode van de keizers Trajanus en Hadrianus (98-138) en die van de keizers Septimius Severus en Caracalla (193-217) tot en met Alexander Severus (222-235). Beide perioden zijn gevangen in prachtige digitale reconstructies.

Voordat we ons verdiepen in deze meest aansprekende gebruiksfasen van Matilo moeten we nog even terug naar de ontstaansperiode van de Limes. Toen Claudius rond 50 na Christus het besluit had genomen om de Rijn als noordelijk grens en veilige transportroute in te richten, gaf hij Corbulo opdracht zijn beroemde kanaal te graven, de *fossa Corbulonis* (Latijn: ‘gracht/kanaal van Corbulo’), dat een veilige noord-zuidroute over binnenwateren verzorgde tussen de Rijn en de Maas en verder. Het feitelijk

Castellum Matilo aan het begin van de 2de eeuw na Christus. Reconstructietekening TimeTravel-app door Xinas, The Missing Link en Julia Chorus.

Bronzen hand, gevonden tijdens opgravingen bij Matilo (Leiden-Roomburg), eind 1ste-begin 2de eeuw na Christus. Collectie en foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

gegraven deel van het Kanaal van Corbulo ligt ter hoogte van de Vliet in Voorschoten en Leidschendam. Ter hoogte van Matilo bestond het kanaal uit de monding van een veenstroom in de Rijn, die is beschoeid en ingericht met loskades en toebehoren. Aan dit kruispunt van hoofdroutes dankte Matilo zijn bestaansrecht. Van de vroegste fase van het fort hebben opgravingen geen grondsporen opgeleverd. We moeten aannemen dat dit kruispunt is bewaakt door een beperkte militaire eenheid, gelegerd in een kleine wachttoren of een tijdelijk kamp met tenten. Wat we zeker weten is dat keizer Domitianus (81-96), toen het stof van de Bataafse opstand was gaan liggen, serieus werk maakte van de inrichting van de Rijn grens als Neder-Germaanse Limes. Toen Trajanus aantrad was Matilo inmiddels een castellum met een aarden wal waaruit een houten palissade stak met torens en poorten. Eromheen was

een kleine handelsnederzetting (*vicus*) ontstaan. Aan de hand van een aantal vondsten proberen we een beeld te krijgen van het militaire leven langs de Limes in de eerste decennia van de tweede eeuw.

Hoewel volwaardige opgravingen binnen de muren van het fort ontbreken, kan op grond van vergelijkbare limesforten worden verondersteld dat de indeling van het castellum klassiek is, met centraal de *principia* (het hoofdgebouw), het *praetorium* (de woning en de kantoren van de prefect), *horrea* (graanpakhuizen) en *fabricae* (werkplaatsen) en een *valetudinarium* (ziekenboeg). De manschappen waren gelegerd in lange barakken. De gebouwen zijn nog grotendeels gebouwd in vakwerk: houten balken en lemen muren. De dakbedekking bestond uit gebakken dakpannen of plankjes, *shingles*. Rond het fort waren verdedigingsgreppels gegraven. Aan de oever van de Rijn, maar vooral aan het

Detail van een leren schildhoes, gevonden tijdens opgravingen bij Matilo (Leiden-Roomburg), eind 1ste-begin 2de eeuw na Christus. Aan de hand van stiksels in het leer kon Carol van Driel Murray een steenbok met vissenstraat (links) en een tekst (rechts) reconstrueren. De tekst is een afkorting en geeft aan dat het schild toebehoorde aan een soldaat van het Vijftiende Cohort van de Romeinse Vrijwilligers. Collectie en foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

Kanaal van Corbulo, waren loskades aangelegd om bevoorrading vanaf schepen mogelijk te maken. Aan de achterkant van het fort strekte zich de handelsnederzetting, de *vicus*, uit. Daar woonden de gezinnen van de soldaten; daar hadden handwerkslieden hun *shops* en zochten handelaars en reizigers onderdak in kroegen en herbergen.

Enkele topvondsten kleuren het beeld van Matilo ten tijde van Trajanus en Hadrianus in. Zoals bijvoorbeeld de bronzen hand, iets groter dan levensecht. Deze moet hebben toebehoord aan het beeld van de keizer dat heeft gestaan in de *basilica*, de ontvangsthal van de *principia*. In onze regio zijn nauwelijks resten van keizerbeelden teruggevonden, behalve drie keer een hand: in Naaldwijk, in *Forum Hadriani*, en in Matilo. Bronzen beelden werden niet achtergelaten door een eenheid die het kamp achterliet. En als dat toch gebeurde, werden die grote beelden omgesmolten. Maar let op, tijdens het graafwerk

rond 1500 wordt de ontdekking van een 'reus in een bronzen harnas' vermeld. Dat zou het beeld waartoe de hand behoorde kunnen zijn. Ook dat is verdwenen, met Maximiliaan mee naar Wenen! Maar ook zonder de beelden vertellen de losse bronzen handen ons over de discipline in het Romeinse leger in deze noordelijke grensregio. Keizers werden vereerd als goden en hun cultus was een belangrijk instrument om hulp troepen – en ook andere *perigrini*, vreemdelingen – te binden aan de Romeinse cultuur en machtsstructuur. De keizerhanden getuigen van deze praktijk.

Een andere vondst is een grote inscriptie die waarschijnlijk ook rond 1500 is opgegraven en uiteindelijk in kasteel Duivenvoorde is ingemetseld. Deze inscriptie vermeldt dat het cohors van Lucensiërs, een Spaans volk, deze heeft gewijd aan keizer Trajanus tijdens zijn vijfde consulschap, dat de periode 103-110 betreft. Dergelijke inscripties zijn gewoonlijk

Beslag van de zwaardschede met een medaillon, gevonden in de Rijn bij Leiderdorp. De voorzijde toont een gelauwerde keizer Trajanus (links), de achterzijde keizer Hadrianus (rechts), 2de kwart 2de eeuw. Breedte 4,7 cm. Collectie en foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

bouwinscripties. Over welk gebouw het hier gaat, vertelt de inscriptie niet.

Van de aanwezigheid in Matilo van een andere eenheid getuigt een schildhoes, die door de Leiderdorpse specialist op het gebied van Romeins leer, Carol van Driel-Murray, uit een pakket leer met lappen tentdoek is herkend en beschreven. Schilden werden gemaakt uit een aantal lagen gelijmd houtfineer en waren kwetsbaar in de vochtige omstandigheden van de noordelijk Romeinse provincies. Leren schildhoezen waren noodzakelijk om de schilden in goede staat te houden. De hoes van Matilo vertoonde stiksels in de vorm van figuren en letters. Centraal staat de afkorting van het vijftiende cohort

van vrijwilligers: COH XV, met aan weerszijden een *capricorn*, een steenbok met een vissenstaart. Deze eenheid is gedurende de tweede en derde eeuw bij veel castella langs de Neder-Germaanse Limes actief geweest.

Zeer aansprekend is natuurlijk het ruitermasker, dat in 1996 is ontdekt langs de oever van het Kanaal van Corbulo en dateert uit de eerste helft van de tweede eeuw. Wat vertelt dat masker ons? Er zijn aanwijzingen dat het niet zo maar vanaf de loskade langs het kanaal in het water is gevallen, maar dat het bewust is geworpen als offer. Daarmee past het masker in een lange traditie, al sinds de bronstijd, waarin wapens onklaar worden gemaakt en in stromen en poelen worden

Castellum Matilo rond 200 na Christus. Reconstructietekening Mikko Kriek, Hazenberg Archeologie en Erfgoed Leiden en Omstreken.

achtergelaten. Mogelijk om het einde van een carrière als actief krijger of soldaat te markeren? Op die manier denken we ook dat het Leidse masker kan worden geïnterpreteerd: als het offer van een officier die vijftientig jaar dienstdaag heeft doorstaan en daarvoor dank zegt aan de goden.

Niet alleen het Kanaal van Corbulo, maar ook de Oude Rijn heeft topstukken prijsgegeven. Aan het einde van de negentiende eeuw is bij baggerwerkzaamheden voor de vernieuwing van de brug naar Leiderdorp – ter hoogte van de Bruggestraat – een verzilverde zwaardschedepunt boven water gekomen. Aan de ene kant prijkt Trajanus en aan de andere kant zijn adoptiezoon en opvolger Hadrianus. Bij het uitgraven van het Limesaquaduct, dat tegenwoordig snelweg A4 onder de Rijn door leidt, zijn resten van een of meerdere helmen ontdekt.

De weg bereid voor Septimius Severus

Na het midden van de tweede eeuw wordt het aandeel steenbouw van het castellum steeds groter, zoals ook te zien is in andere forten langs de Rijn. We mogen aannemen dat ten tijde van keizer Septimius Severus, rond 200 na Christus, castellum Matilo wordt herbouwd in steen, aangevoerd uit de Eifel en de Ardennen. Septimius Severus richtte zijn ogen weer helemaal op Britannia. Hierboven is al de bouwinscriptie van Duivenvoorde genoemd van een nog onbekend gebouw. Op de achterzijde van diezelfde stenen plaat is nog een inscriptie aangebracht, die vermeldt dat tijdens de eerste jaren van de regeerperiode van Septimius Severus het *armamentarium*, het arsenaal, herbouwd is omdat het was ingestort. Vanwege het hergebruik van de stenen plaat met de bouwinscriptie is het

Inscriptie op kalksteen, gevonden in 1502 bij Matilo, circa 200 na Christus. De inscriptie is aangebracht ter ere van keizer Septimius Severus en zijn zonen Caracalla, bijnaam van Marcus Aurelius Antoninus, en Lucius Septimius Geta, wiens naam later is weggekrast. Collectie en foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

aannemelijk dat de oude inscriptie ook de wapenkamer betrof en dat die honderd jaar later opnieuw is gebouwd met een nieuwe inscriptie om de huidige keizer te eren.

In en rond Matilo zijn veel misbaksels van dakpannen opgegraven. Bij een volledige renovatie van een fort bestelden de militaire bouwmeesters dakpannen in Xanten of De Holdeurn in Nijmegen. Op die locaties werden op industriële schaal dakpannen geproduceerd voor de hele Neder-Germaanse Limes. Om echter tussentijdse reparaties of mineure bouwactiviteiten van dakpannen te voorzien legden eenheden bij hun eigen forten veldovens aan. In Matilo kon worden vastgesteld dat dakpannen met een stempel van het 30ste legioen, geproduceerd bij Xanten, uit een ander klei type bestaan dan de misbaksels. Die laatste vertonen grote gelijkenis met klei uit de Leidse regio. Dit petrografische onderzoek laat zien dat het in Matilo gelegerde cohort zijn eigen kazerne onderhield en daarvoor zoveel mogelijk lokale grondstoffen gebruikte.

Dat ook kleine vondsten het militaire leven in Matilo kunnen inkleuren laat een fragment

van een altaar zien. Altaren zijn zeldzaam in de West-Nederlandse Limes. Het gaat hier om een kleine wij-inscriptie van een soldaat uit het 30ste legioen. Dat een legioensoldaat zich in het hulptroepenfort Matilo heeft opgehouden, is een van de vele aanwijzingen voor de mobiliteit van militaire eenheden en van individuen.

Ook van kleine omvang zijn twee benen boogtips. Dergelijke onderdelen van bogen zijn zeldzaam. Een boog bestond uit een licht flexibele houten schacht met aan de uiteinden gebonden benen boogtips waarom de pees werd bevestigd en gespannen. Niet elke soldaat was boogschutter. Van de Muur van Hadrianus is een eenheid van Syrische boogschutters bekend. Stel je de afstand voor die deze mannen hebben afgelegd! Aangenomen wordt dat naast dergelijke gespecialiseerde eenheden ook bij eenheden van verkenners, *exploratores*, boogschutters werden ingedeeld. Overigens hebben naar aanleiding van deze ontdekking enkele enthousiastelingen in Park Matilo de handboogvereniging Sagittatus opgericht.

Hoewel het 'Gordon'-masker de meeste

publiciteit heeft opgeëist, is het meest betekenisvolle object van Matilo de grote inscriptie die in 1502 is ontdekt bij graafactiviteiten op het kloosterterrein. De inscriptie dateert uit de regeerperiode van Septimius Severus. De tekst vermeldt ook zijn zonen Caracalla, die hem zou opvolgen, en diens broer Geta. Maar de naam van Geta is weggehaakt. Waarom? Toen Caracalla na de dood van Septimius Severus in Noord-Engeland in 211 aan de macht was gekomen, was Geta uit de gratie geraakt. De nieuwe keizer vermoordde zijn broer en gaf opdracht om op alle inscripties waarop Geta werd vermeld, deze naam letterlijk te wissen om zijn herinnering te voorkomen. Dit gebruik heet *damnatio memoriae*, ofwel 'vervloeking van de nagedachtenis'. Blijkbaar heeft de opdracht van Caracalla ook de Rijn grens bereikt en is die door de prefect van Matilo ook hier uitgevoerd.

Deze inscriptie komt grotendeels overeen met de bouwinscriptie die bij diverse opgravingen in het centrum van Alphen aan den Rijn is ontdekt. Beide inscripties zijn te dateren rond het jaar 200 en getuigen van een grootschalig bouwprogramma om de Rijn als transportroute richting Britannia weer volledig op sterkte te brengen, zoals eerder Trajanus en Hadrianus hadden gedaan. Septimius Severus wilde definitief een einde maken aan de onrust van de Schotten in het noorden van Brittania, bij de Muur van Hadrianus. Daarvoor moesten alle routes richting de Noordzee goed geëquipeerd en veilig zijn. De bouwinscripties van Albaniana en Matilo getuigen van deze keizerlijke voorzorgmaatregel.

Een laatste opvallende vernoeming op de inscriptie zijn de *exploratores*, die we hier-

boven al zijn tegengekomen, de verkenners. Het is aantrekkelijk te veronderstellen dat de boogtips die in Matilo zijn opgegraven, behoorden tot de uitrusting van de eenheid die grensfort Matilo heeft gereedgemaakt voor de 'speciale militaire operatie' van keizer Septimius Severus.

Grensfort Matilo heeft tussen 80 en 230-243 gefunctioneerd als bewaker van het kruispunt van de Rijn en het Kanaal van Corbulo, met loskades en mogelijk een haven en een omliggende handelsnederzetting. En zelfs nog in 243 blijkt de buitenmuur van het castellum opnieuw in tufsteen te zijn opgetrokken. Toch valt niet de ontkennen dat in deze periode de Neder-Germaanse Limes sterk in betekenis afneemt, de nieuwe muur van Matilo ten spijt. Slechts in korte perioden wordt het belang van de Rijn als transportroute naar de Noordzee later weer erkend, wat blijkt uit pogingen om de Rijnroute te herstellen. In Matilo zijn dergelijke oplevingen te herkennen door een beperkt aantal objecten uit de vierde eeuw. Na 406 valt het West-Romeinse rijk en is van bemoeienis van het Romeinse leger met onze streken en Matilo geen sprake meer.

De lange weg van castellum tot Park Matilo

Matilo is uiteindelijk, net als het hele Romeinse rijk, in verval geraakt. De ruïnes van het castellum hebben onderdak gegeven aan *warlords*, die van daaruit de regio hebben bestierd. Veel bouw materiaal van Matilo is hergebruikt aan de overkant van de Rijn, in het huidige Leiderdorp, waar in de vroege middeleeuwen een nederzetting is ontstaan.

Unesco Werelderfgoed Park Matilo. Foto: Studio JP.

Enkele eeuwen later bouwt een telg uit het geslacht Van Rodenborgh aan de noordwestzijde van het voormalige castellum het kasteel Rodenburg. De straatnaam Kasteelhof getuigt nog van deze versterking en de opgravingen ervan in 1883 en in de jaren 1930 en 1960. Tenslotte verhuist in 1464 het Sint Margaretha-convent wegens ruimtegebrek in de stad naar Roomburg, waar het zijn nieuwe onderkomen bouwt op het terrein van het voormalige castellum. Bij graafwerk in 1502 zijn volgens overlevering de eerste Romeinse vondsten tevoorschijn gekomen, zoals hierboven ter sprake is gebracht. Het klooster en de bijgebouwen worden gesloopt om vrij schootsveld te creëren tijdens het Spaans beleg van Leiden in 1574. Vervolgens wordt het rustig op Roomburg en ontwikkelt zich hier kleinschalige tuin-

bouw, zoals dat nog herkenbaar was tot ruim na het jaar 2000. Daarna verrees de nieuwe woonwijk Roomburg naast de wijk Meerburg en groeide de wens om het Romeinse kerngebied, dat sinds 1978 een wettelijk beschermd archeologisch monument was, als archeologisch park in te richten.

Zo is het ook gebeurd. Onder bezielende leiding van toenmalig wethouder Jan-Jaap de Haan, de huidige waarnemend voorzitter van onze vereniging, is de gemeente Leiden met hulp van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de provincie Zuid-Holland en Holland-Rijnland erin geslaagd Park Matilo aan te leggen, dat in de vormgeving herinnert aan het Romeinse verleden en voor de huidige bewoners van Roomburg en Meerburg een aan-

gename plek is. Naast de modern vormgegeven lay-out van de wallen en poorten van het fort getuigt ook het rijke aanbod aan tuinen aan het groene verleden van Roomburg. In 2013 werd Park Matilo geopend onder de klancken van de Veenfabriek en K&G. In zijn opleveringstoespraak sprak De Haan: 'Wij hebben als gemeente de *hardware* verzorgd. Bevolking: nu is het aan jullie om er wat leuks van te maken, om leven in dit park te brengen.'

Met een groeiend gezelschap, verbonden in de Stichting Mooi Matilo en de stuurgroep van de Wijkvisie Roomburg en Meerburg, is hard gewerkt aan evenementen, rondleidingen, kortom aan een programmering in Park Matilo. Zo gemakkelijk komt een programma over de historie, groen en tuinen en samen sporten blijkbaar niet tot stand. Het park zelf mag dan al voldoen als ontmoetings- en recreatieplek voor de bewoners van Roomburg en Meerburg, de UNESCO-vlag wapperend boven Park Matilo gebiedt ons als Leidenaren om de lat hoger te leggen. Park Matilo moet zich ontwikkelen tot een aantrekkelijk werelderfgoed voor stad-, streek-, en landgenoten en zelfs voor internationale gasten. Voor iedereen geldt: 'Wees Welkom in het Werelderfgoed Park Matilo!' Deze ambitie drijft de Stichting Mooi Matilo al sinds de opening in 2013 met een steeds groeiend aantal partners, met name met de wijken zelf en het Limes-netwerk. Eindelijk kunnen we melden dat het is gelukt een stevig fundament te leggen voor het aantrekkelijke werelderfgoed. Park Matilo biedt sinds enkele jaren een programma met workshops, rondleidingen, wijkfeesten. De 10-kilometerloop van Leiden Marathon

doet Park Matilo aan; vrijwilligers van Mooi Matilo verwelkomen bezoekers en passanten op de 'Romeinse zondagen'. Een heel bijzonder project is 'de Matties van Matilo', waarin kinderen worden geïnspireerd door de geschiedenis en de groene omgeving om kruiden te maken, kampvuur te stoken. In 2017 maakten ze zelfs kunstwerken in de soldatenbarak, die als tijdelijk raamwerk was opgetrokken.¹ Om de UNESCO-status te vieren hebben we het Vier Windstrokenfestival georganiseerd, waarbij we proberen in elk seizoen een Romeins feest te koppelen aan moderne activiteiten.² Een van de hoogtepunten was de Buurtcamping, georganiseerd door de wijkverenigingen in Park Matilo. De Stichting Mooi Matilo verzorgde het Romeinse programma. Een mooi voorbeeld van de integratie van Romeinse geschiedenis met andere activiteiten van de buurt, de gemeente en andere organisatoren.

Vlak na de 3 oktoberviering in 2022 is een groep Leidenaren de Noordzee overgestoken, net als 2000 jaar geleden, om kennis te maken met bewoners bij de Muur van Hadrianus in Noord-Engeland, die net als wij elke dag de Limes tegenkomen. De omwonenden van Park Matilo hebben samen met kunstenaars aldaar een prachtig werk gemaakt, geïnspireerd door de gezamenlijke Romeinse geschiedenis. Hun werk wordt op verschillende plekken langs de Muur van Hadrianus tentoongesteld.³ We hopen dat burgers langs de Limes elkaar op deze manier leren kennen. Precies naar dergelijke uitwisselingen streeft Unesco. Het Leidse werelderfgoed helpt aan deze ambitie invulling te geven.

Nationale opening van het bezoekerscentrum Fabrica op 1 juni 2023, een nieuwe mijlpaal voor Park Matilo. Foto: Stichting Mooi Matilo / Micha de Bruin.

Park Matilo ligt aan de rand van de stad, maar middenin een groot aantal netwerken. Tezamen met alle andere zogeheten 'Limes Presentatie Units' vormen Park Matilo en zijn organisatoren regionale en (inter)nationale samenwerkingsverbanden. Park Matilo is ook het knooppunt in diverse routes: vaarroutes (Sloepennetwerk/Historizon), fietsroutes (van onder andere ANWB en Holland-Rijnland, Alphen Linkt en Langs de Limes), en een lange-afstandswandelroute (Wandelnat). Steeds vaker lopen wandelaars – te herkennen aan hun gidsjes – door Leidse wijken in de rich-

ting van Park Matilo, het knooppunt van vele routes.

En daar wringt nog de schoen. Als Limes-bezoekers het castellum binnenrijden of wandelen missen ze een welkome ontvangst. Ook wordt de informatie over het Limes-werelderfgoed niet duidelijk genoeg gepresenteerd. Met veel partijen wordt aan de oplossing hiervoor gewerkt: een Limes-bezoekerscentrum annex wijkactiviteitscentrum binnen de muren van het castellum. Hoe dat eruit moet gaan zien, is nog onderwerp van discussie. Wordt het een gebouw geïnspireerd op een soldatenbarak, of

juist gebaseerd op de *principia*, het hoofgebouw van het fort, dat ten tijde van de aanwezigheid van de hulptroepen de plaats was waar reizigers en boodschappers werden ontvangen? Hier, voor uw gezelschap, mag ik aankondigen dat tijdens de viering van de Saturnalia, op 17 december aanstaande, de Fabrica zal worden geopend. De *fabrica* in een Romeins castellum was een plaats waar gewerkt werd. Wij hebben ons eerste kleine bezoekerscentrum daarom ook Fabrica genoemd, een werkruimte waarin wijkbewoners en archeologen samen aan de toekomst van Park Matilo kunnen werken, en waarin we bezoekers, of ze van ver komen of dagelijks door het park wandelen, welkom kunnen heten. Door de ontvangst van gasten in de Fabrica kan Park Matilo als UNESCO Werelderfgoed bijdragen aan meer begrip tussen groepen mensen. Daarmee begon ik mijn Dieslezing waarin ik aangaf deze gelegenheid ook te zien als een uitnodiging en een aanbod tot samenwerking tussen de Stichting Mooi Matilo en de Histori-

sche Vereniging Oud Leiden. Om Park Matilo op gepast wereldniveau te tillen, hebben de Stichting Mooi Matilo en de wijkverenigingen die met ons optrekken hulp nodig. Voor ons digitale Museum Matilo hebben we al de medewerking gekregen van Erfgoed Leiden en Omstreken en het Rijksmuseum van Oudheden. Gemeente en provincie ondersteunen onze ambities. Maar er is meer menskracht nodig. De stichting zoekt dan ook vrijwilligers. Daarbij bestaat bij het bestuur van Mooi Matilo de uitdrukkelijke wens om structureel op te trekken met de Historische Vereniging Oud Leiden, bijvoorbeeld in een werkgroep 'Romeinen in Leiden'. Zo kunnen we op een natuurlijke manier elkaar beter leren kennen en naar elkaar toegroeien. Ik hoop dat u allen zult ingaan op mijn uitnodiging om het Leidse werelderfgoed Park Matilo te bezoeken en op <https://parkmatilo.nl/> te kijken, maar ik hoop vooral dat we ons de Dieslezing 2022 zullen herinneren als het begin van een langdurige samenwerking tussen stad en Park Matilo.

Literatuur

- Chrystel Brandenburg, Wilfried Hessing, *Matilo-Rodenburg-Roomburg. De Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk* (Leiden 2014).
- Erik Graafstal, Tom Hazenberg, 'De nieuwe kleren van de keizer? De lange weg naar een aantrekkelijk Werelderfgoed', *Lampas. Tijdschrift voor classici* 53/2 (juni 2020) 282-293.
- Tom Hazenberg, 'Operation Zwammerdam Ships. A contribution to archaeology and society along the Dutch frontiers of the Roman empire', *Skyllis. Zeitschrift für Unterwasserarchäologie* 20 (2020) 73-84.
- Tom Hazenberg, Tanja van der Zon, *Romeinse Kust* (Leiden 2017)
- Wouter Vos, Edwin Blom, Brecht Cornelisse, Lourens van der Feijst, Jeroen Loopik, Adrie Tol, 'De castra van Valkenburg (Zuid-Holland). Een onverwacht legioenskamp

uit de vroeg-Romeinse tijd', *Archeologie in Nederland* 4 (2020) 2-11.

De Dieslezing 2022 is ook te bekijken via https://www.youtube.com/watch?v=rV7PUqK_7Zw.

Noten

- 1 Project van Claudia Thunnissen.
- 2 Programmering van Park Matilo wordt uitgevoerd door Dorothee Olthof, Jip Meier, Corrie Bocxe en Jaap Hoogendoorn in opdracht van de Stichting Mooi Matilo.
- 3 *Grensland* is een project van Ludy Feijen en Dorothee Olthof in samenwerking met de Stichting Mooi Matilo en vormde een onderdeel van het internationale Limes project *Frontier Voices*, ter viering van 1900 jaar Muur van Hadrianus.

Afbeelding van rozemarijn uit De herbarum virtutibus van Pseudo-Apuleius, 15de eeuw. Collectie Biblioteca dell'Orto Botanico di Padova, Ar.26.

Het liturgisch gebruik van rozemarijn door Leidse begijnen in de middeleeuwen

Bas Lems

Drs. Bas Lems is historicus. Hij volgde de Rijksarchiefschool in Den Haag en studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Leiden met als bijvak Digital Humanities. Hij was werkzaam als archivaris voor diverse organisaties en werkt momenteel aan projecten op het snijvlak van geschiedwetenschap en automatisering.

Op 23 mei 1494 maakte jonkvrouw Luytgairt van Boschuysen haar testament. Zij was weduwe en woonde als begijn in het Sint Agnietenbegijnhof te Leiden. Aan het hof schonk zij land en geld, waarvoor zij als tegenprestatie van de begijnen verlangde dat die na haar overlijden haar jaargetijde, de jaarlijkse liturgische viering van haar sterfdag, zouden verzorgen. Op haar graf in de kerk van het begijnhof moesten negen waskaarsen geplaatst worden. Acht begijnen zouden waken bij het graf en het bedekken met een zwart kleed, waarop ze 'groen cruyt' legden.¹ Wat was dat 'groen cruyt', waar Luytgairt expliciet om vroeg? Waartoe diende het? In dit artikel zal ik proberen op die vragen een antwoord te geven.

In de middeleeuwen werden begijnen beschouwd als funeraire specialisten, die stervenden hielpen bij de overgang naar het hiernamaals.² De middeleeuwse mens was bezorgd om het zielenheil van zichzelf en zijn verwanten. Zelfs wie een vroom leven had geleid en ervan uit mocht gaan dat hij niet voor eeuwig in de hel zou branden, moest

er rekening mee houden dat zijn ziel tot aan de wederkomst van Christus in het vagevuur zou verblijven. Gebeden door de levenden konden de duur van dit verblijf verkorten en de begijnen werden geacht door hun bijzondere relatie met God te kunnen bemiddelen ten behoeve van het zielenheil van de gelovigen.³ Begijnen speelden zodoende een bijzondere rol in wat men 'memoriecultuur' is gaan noemen: het geheel van praktijken om de herinnering aan de overledenen levend te houden.

De Leidse begijnen

Rond 1200 ontstond een beweging van religieuze vrouwen die aangeduid werden met de naam *beguinae*. Mogelijk is het een spotnaam, met de betekenis 'een vrouw die gebeden prevelt' of een vrouw 'die zich voordoet als zeer religieus, maar niet echt betrouwbaar lijkt.' Pas tijdens de contrareformatie ontstond de cultus van de heilige Begga, de vermeende stichteres van de beweging, maar in de middeleeuwen was zij vrijwel onbekend.⁴ Er is echter niet met zekerheid een stichter of

stichteress aan te wijzen, evenmin als een centrale plaats van oorsprong. Groepen begijnen zijn aan het begin van de dertiende eeuw ontstaan in vijf verschillende regio's: Luik en omgeving, Nijvel, Kamerijk, de Haspengouw en de steden Keulen en Aken en omstreken.⁵ Vanaf ongeveer 1230 verspreidde de beweging zich over aangrenzende gebieden, waaronder Vlaanderen, Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden. Sommige begijnen trokken verder naar het oosten (Duitsland, Zwitserland, Polen en Hongarije).

Rond 1300 kreeg de begijnenbeweging te maken met twee grote tegenslagen. Enerzijds door een economische crisis, die vooral gevolgen had voor de begijnen die werkzaam waren in de textielnijverheid. De gilden zagen hen als concurrenten en – zoals we vaker zien in de geschiedenis – op het moment dat het economisch minder gaat, worden vrouwen aan de kant geschoven. Anderzijds vielen de begijnen ten prooi aan kettervervolgingen, want op het Concilie van Vienne in 1311 werd hun beweging veroordeeld. Echter al in 1318 vaardigde de paus de bul *Ratio recta* uit, waarin hij rechtgelovige begijnen in bescherming nam. Ook graaf Willem III van Holland herstelde de begijnen in diverse plaatsen in hun oude rechten en nam hen onder zijn hoede.⁶

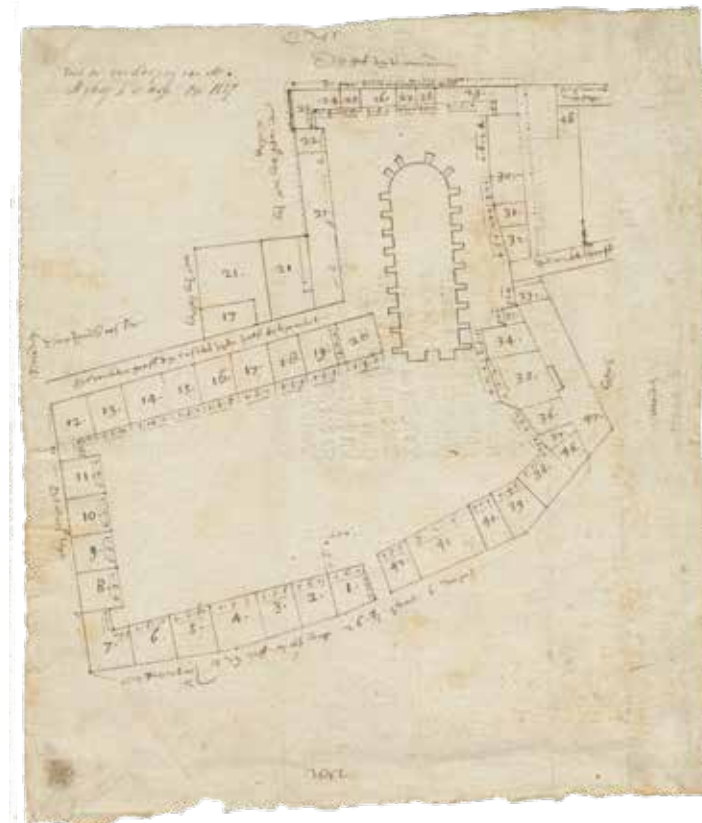
De begijnen stonden vanwege hun vrome levenswijze in hoog aanzien bij geleerde clerici. Ze werden gezien als superieure wezens.⁷ Onder hun bewonderaars bevonden zich zowel Robert Grosseteste (circa 1175-1253), bisschop van Lincoln, als Matthew Paris (circa 1200-1259) van de benedictijnerabdij van Sint Albans. Dat de begijnen leef-

den van het werk van hun eigen handen, hun kuisheid en hun eenvoud maakten hen tot een nastrevenswaardig voorbeeld voor alle gelovigen.⁸

Het middeleeuwse Leiden kende drie begijnhoven. Er was het Grote of Sint Agnietenbegijnhof, naar de mantel van de inwonsters ook wel Falie(de)begijnhof genoemd. Daarnaast waren er twee kleinere instellingen voor begijnen: het Sint Pancras(begijn)hof en het Pieter Symonsz. begijnhof. Het laatstgenoemde hof werd verschillende malen verplaatst en men vestigde zich uiteindelijk

Pieter Bast, kaart van Leiden, 1600. Detail met de Pieterskerk en de kapel van het Sint Agnietenbegijnhof. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV329.1a.

Jan van Hout, plattegrond van het Sint Agnietenbegijnhof, eind 16de eeuw. Tekening op papier. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV25350. Aan de noordzijde (links op de tekening) grenst het hof aan de Kloksteeg, aan de westzijde (onder op de tekening) grenst het aan het Rapenburg.

in de Sint Jozefsteeg achter de Onze Lieve Vrouwenkerk aan de Haarlemmerstraat. Op die plaats werd later het Sionshofje gesticht. Het Sint Pancrasbegijnhof werd gesticht door Katrijne Jacobsdr. in 1386, toen zij haar huis aan de Hooglandse Kerksteeg schonk aan de begijnen. In 1402 is sprake van het Pancrashof aan de Hooglandse Kerkgracht. Misschien is dit een verschrijving, maar het is ook mogelijk dat de begijnen daadwerkelijk verhuisd

zijn. In de loop der jaren varieerde het aantal begijnen in het huis van elf tot 45.⁹ Het Pancrashof stond ook wel bekend onder de naam Geryt Lamsbegijnhof. Ik heb de indruk dat deze naam vooral in later tijd gebruikt werd. Zo vinden we de uit 1557 stammende aanduiding 'zes Baghynen van Geryt Lams Baghynhof, staende binnen Leyden opte Hoegelants Kerckgracht.'¹⁰

Het oudste en grootste begijnhof te Leiden was het Sint Agnietenbegijnhof, ook genaamd het Grote Begijnhof of het Faliede (Falij-) Begijnhof. Het was gelegen in het bon Zevenhuizen, een van de oudste gedeelten van de stad. De zuidwestgrens werd gevormd door het Rapenburg, dat daar over-

gaat in het Steenschuur en de noordgrens lag bij de Kloksteeg, die uitkwam bij de Pieterskerk. De oostgrens werd gevormd door het huis van de commandeur van de Duitse Orde, tevens de pastorie. Dit is de plaats van de huidige boekwinkel Templum Salomonis (hoek Kloksteeg/Nieuwsteeg). Het begijnhof wordt nog niet genoemd in het testament van Aleid van Holland uit 1271; we treffen het voor het eerst aan in een akte van schout en sche-

penen van Leiden uit 1293. Vervolgens duurt het enige tijd voor we weer een vermelding vinden. Het begijnhof stond onder leiding van een *magistra* of ‘meesterse’, bijgestaan door een raad van oude en ervaren begijnen. Het Agnietenbegijnhof had de beschikking over een eigen kapel of kerk. In 1435 deden de begijnen een verzoek aan de paus voor toestemming van de bouw en in 1439 vinden we de kapel voor het eerst vermeld. De begijnen beschikten ook over een eigen pastoor en in de kerk mocht begraven worden. Het achterste gedeelte van de kapel is nog steeds aanwezig en maakt nu deel uit van de zogenaamde ‘oude UB’ aan het Rapenburg. Het gebouw van de voormalige universiteitsbibliotheek stamt uit 1915 en is tegen de voorkant van de begijnenkerk gebouwd. Dit pand biedt nu huisvesting aan het College van Bestuur van de Universiteit Leiden en diverse centrale diensten. In tussenliggende jaren is de kerk gebruikt als anatomisch theater (1577-1581), kerk van de Waalse gemeente (1581-1582), bibliotheek van de universiteit (1591-1820), als schermschool en als Engelse kerk (1644-1807).¹¹

De begijnen hadden te maken met diverse wereldlijke en kerkelijke organisaties. De cureit (pastoor) van de Pieterskerk voerde het beheer over het Pieter Symonsz. begijnhof. De begijnen van het Agnietenhof bezaten weliswaar op den duur een eigen kapel, maar ze bleven toch parochianen van de Pieterskerk. Daartoe werd in 1461 een regeling getroffen met de commandeur van de Duitse Orde, die tevens pastoor was van de Pieterskerk. Er werd hun slechts een beperkt aantal

Jan Jacob Bylaert (1734-1809), de voormalige kapel van het Sint Agnietenbegijnhof, 18de eeuw. Tekening in kleur. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV24051. Bylaert tekende de situatie in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen het gebouw in gebruik was als Engelse kerk.

missen in de eigen kapel toegestaan, omdat men vreesde voor concurrentie. Er was dus sprake van een beperkte kerkelijke autonomie.¹² De stad Leiden had de begijnhoven in bescherming genomen en bekrachtigde de

De voormalige kapel (links) van het Sint Agnietenbegijnhof in 2019. Foto: Bas Lems. Het gebouw maakt tegenwoordig deel uit van een complex waarin onder andere het College van Bestuur van de Universiteit Leiden is gehuisvest. Nog herkenbaar zijn de steunberen en de ronding van het koor, gericht naar het oosten. De moderne ramen laten zien dat verdiepingsvloeren in de kerk zijn aangebracht, zodat het geheel kan dienen als kantoorruimte.

statuten. Er was geen sprake van terugkerende schenkingen door de stad, maar wel werd af en toe een subsidie verleend, zoals bij de bouw van de kapel. De grafelijkheid bekrachtigde in 1404 de statuten van het Pancrashof en hertog Jan van Beieren stelde in 1421 de statuten van het Agnietenhof vast en nam de begijnen in bescherming.¹³ In de late middeleeuwen was in Leiden sprake van 21 ‘vrouwenhuizen’. Daarnaast was er

het buiten Leiden gelegen klooster Mariënpool. Tot de vrouwenhuizen kunnen we zeer diverse gemeenschappen rekenen, waarbij de identificatie soms problematisch is. In Gouda bijvoorbeeld werden de bewoonsters van vrouwenkloosters- en conventen in de vijftiende en zestiende eeuw begijnen genoemd, terwijl ze dat naar onze huidige definities niet waren.¹⁴ Ook zusters des Gemenen Levens werden in de volksmond

begijnen genoemd. Het belangrijkste verschil tussen de begijnen en de overige religieuze vrouwengroeperingen was echter dat de begijnen de beschikking behielden over hun eigen goederen.

Begijnen en memoriecultuur

Dat begijnen een rol speelden bij het herdenken van de doden is uit de literatuur bekend, maar het blijft vaak bij die constatering. Florence Koorn noemt het, maar gaat er niet dieper op in.¹⁵ In zijn proefschrift over memoriecultuur in Leiden in de late middeleeuwen noemt Douwe Faber de begijnen vier keer, maar laat het bij de constatering dat ze wel eens waakten bij een graf.¹⁶ Paul Trio stelt dan ook dat onderzoek naar jaargetijden uit diverse regio's met verschillende omgevingsfactoren (waaronder de begijnen) in Nederland uitblijft.¹⁷ Het zou mooi zijn als we ons een duidelijker beeld konden vormen van de werkzaamheden van de begijnen aan het graf.

In de praktijk bestaat de viering van een jaargetijde uit een aantal vaste handelingen, die op het juiste moment, in de juiste volgorde en op de juiste manier uitgevoerd moeten worden. Ik stel voor om voor het geheel van deze handelingen de term 'memoriewerk' te gebruiken. Dit was bij uitstek het domein van de begijnen, met die bepaling dat zij als lekenreligieuzen bepaalde taken aan een priester moesten overlaten.

Trio constateert dat de jaargetijde in de volle middeleeuwen nog een vrij beperkt gebeuren was, maar dat het verschijnsel in de late middeleeuwen een groeiend succes kende. Hij stelt dat de uitvoering van een jaar-

getijde het gevolg was van een transfer van allerhande goederen en inkomsten. We zien inderdaad in de akten en inschrijvingen die in de Leidse archieven bewaard zijn gebleven, dat er op basis van wederkerigheid afspraken gemaakt werden tussen partijen. Trio stelt dat de archieven uitpuilen van stukken die op jaargetijden betrekking hebben. Mijn constatering is echter dat dat misschien in België zo is, maar dat in Nederland vele kerkarchieven mondjesmaat informatie bevatten over de situatie van voor de alteratie, de overgang naar het protestantisme. De stichting van een jaargetijde betrof in principe een votiefmis in de vorm van een requiemmis, die werd opgedragen voor het zielenheil van één of meer expliciet vermelde en meestal bij naam genoemde overledenen. De vorm ervan kon variëren, maar de traditionele jaargetijde bestond uit een dodenwake in de vorm van een vigilie (de dag zelf of de dag ervoor), een requiemmis (gelezen of gezongen) en een soort nadienst met gebeden en psalmen zoals het *Miserere* of het *De profundis*, zo mogelijk aan het graf. Trio vermeldt ook dat er voor enkele zaken extra betaald diende te worden en hij noemt kaarsen en kandelaars. Hij oppert ook de mogelijkheid dat men zijn graf liet 'kuizen en opsmukken, bijvoorbeeld met bloemen en biesen.'¹⁸ Maar laten we ons richten op Leiden en kijken wat de bronnen daar te vertellen hebben.

Ik heb elf akten uit de archieven van Erfgoed Leiden geselecteerd, waarin sprake is van begijnen en het memoriewerk dat door hen verricht moest worden (zie Tabel 1). De akten omspannen de periode 1438-1556, tien zijn gesteld in het Middelnederlands en een

Tabel 1 Overzicht van akten waarin begijnen worden genoemd met door hen te verrichten memoriewerk

littera	datum	begijnhof	groene kruiden	oorkonder(s)	kerk	vorm van memorie	taal
A	1438_02_27	Pieter Symonsz.	ja	provisor en deken van Rijnland	Pieterskerk	jaargetijde voor kapelaan Jan van Noordwijk en zijn ouders en hun kinderen	Middelnederlands
B	1446_11_09	Pieter Symonsz.	nee	schepenen Leiden	Pieterskerk	jaargetijde en memorie van Geertruit Pietersdr	Middelnederlands
C	1448_10_14	Pieter Symonsz.	ja	schepenen Leiden	Pieterskerk	jaargetijden	Middelnederlands
D	1449_10_18	St. Agnieten	ja	begijnen St. Agnieten	Begijnhofkerk?	jaargetijde	Middelnederlands
E	1458_05_16	St. Agnieten	nee	begijnen St. Agnieten	Begijnhofkerk	wekelijkse mis	Middelnederlands
F	1464_07_31	St. Agnieten	ja	begijnen St. Agnieten	Begijnhofkerk?	jaargetijde	Middelnederlands
G	1474_10_14	Pieter Symonsz.	ja	schepenen Leiden	Pieterskerk	jaargetijde	Middelnederlands
H	1493_10_08	St. Pancras	nee	kerkmeesters Pancraskerk	Pancraskerk	jaargetijde	Middelnederlands
I	1494_05_23	St. Agnieten	ja	notaris Johannes de Leidis	Begijnhofkerk	dagelijkse mis en jaargetijde	Latijn en Middelnederlands
J	1515_03_16	St. Agnieten	ja	priesters en deputaten van Pieterskerk	Pieterskerk?	memorie en jaargetijde	Middelnederlands
K	1556_04_10	Geryt Lams en St. Anna klooster	nee	schout van Voorhout	Pancraskerk?	jaargetijde	Middelnederlands

bevat afwisselend Latijnse en Middelnederlandse gedeelten. De akten zijn in alle gevallen een schriftelijke bevestiging van afspraken die gemaakt zijn tussen particulieren, vaak burgers van Leiden, in tegenwoordigheid van een derde partij, zoals de provisor en deken van Rijnland, de schepenen van Leiden, de priesters van de Pieterskerk, de begijnen van het Sint Agnietenhof, de kerkmeesters van de Pancraskerk, een notaris en de schout van Voorhout. In de overeenkomst werd bepaald dat tegen een zeker geldbedrag of een schenking van land, de kerk of de begijnen na de dood van de betreffende persoon, zorg zullen dragen voor het memoriewerk. Er konden bepaalde voorwaarden

worden gesteld in de akte, bijvoorbeeld de veelvoorkomende bepaling dat slechts degenen die bij de memorieviering daadwerkelijk aanwezig zullen zijn, een vergoeding ontvangen. Afwezigheid leidde onherroepelijk tot uitsluiting van betaling.

Vier akten (A, B, C en G) hebben betrekking op de begijnen van Pieter Symonsz. begijnhof. Zij hadden rond 1400 hun huis bij het Gravensteen moeten verlaten vanwege uitbreiding van het kerkhof van de Pieterskerk. Zij verhuisden toen naar het erf van Jacob van Rijsoirde, waarvan de precieze locatie niet bekend is, en vervolgens naar de Sint Jozefsteeg achter de Onze Lieve Vrouwenkerk aan de Haarlemmerstraat. De

oudste akte waarin deze begijnen genoemd worden dateert van 1438, de jongste van 1474. In sommige gevallen wordt de kerk waarin het memoriewerk verricht moet worden niet expliciet genoemd, maar uit de context, bijvoorbeeld door de functie van de oorkonders, is vast te stellen dat het waarschijnlijk in alle gevallen de Pieterskerk betreft. Het zou echter merkwaardig zijn (maar niet onmogelijk) dat de begijnen bij de Onze Lieve Vrouwenkerk zouden wonen en hun werk zouden verrichten in de Pieterskerk. Wellicht, zo moeten we concluderen, vond hun verhuizing naar het gebied achter de Haarlemmerstraat pas plaats na 1474. Behalve in losse akten en oorkonden vinden we de Pieter Symonsz. begijnen ook vermeld in het zogenaamde memorieboek van de Pieterskerk, dat dateert uit circa 1420 en bijgewerkt is tot circa 1480, waarbij onduidelijk is of sommige inschrijvingen uit een ouder boek zijn overgenomen. In dit memorieboek wordt per dag aangegeven welke verplichtingen de kerk op zich had genomen in het kader van de memoriecultuur. Zo vindt men bijvoorbeeld aangetekend waar iemands graf lag ('ende leyt buyten'), iets wat van belang was voor het de 'grafgang' ofwel het 'begaan' of bezoeken van het graf door de priester en de kapelaans.¹⁹

In akte A uit 1438 wordt de gebruikelijke volgorde van een jaar- getijde aangehouden: op de dag

vooraftgaand aan de herdenking van de dood van meester Jan Bertolomeusz. van Noordwijk wordt een vigilie gehouden in de Pieterskerk, waarbij tot 34 (!) kapelaans aanwezig zullen zijn, en op de dag van de jaar- getijde zelf wordt een mis gecelebreerd. Als dit gedaan is, komen de begijnen in beeld. Vier begij-

Miniatuur in grisaille uit een getijden- en gebedenboek van Filips de Goede (1396-1467), circa 1454. Collectie Koninklijke Bibliotheek Den Haag, 76 F 2, folio 169r.
Twee vrouwen, waarschijnlijk begijnen, leggen het dode lichaam van een man in een lijkwade.

nen 'die meister Jans sepultuur [graf] begaen ende bestaen sellen ende op 't selve sepultuur sellen spreiden een cleid mit groen cruide als gewoonlic is, ende dese vier zusteren sellen hair offerande doen toten altair ende si zellen vierwarf wierook werpen ind vat op 't graff als dese voirs. memori gedaen sel warden. Ende dese zusteren sellen mede visiteren te begaen ende te bestaen Hugen graf vander Scoot, als 't sijn jarichtijd is, dat is op den beloken paesken, ende si sellen twierf wierook werpen ind vat op 't graf.'²⁰ Naast het offeren van een klein geldbedrag en het werpen van wierook in het wierookvat, spreidden de begijnen een kleed 'mit groen cruide' op het graf. In akte B uit 1446 wordt van zes begijnen verwacht dat ze aanwezig zullen zijn op de vooravond bij de vigilie en dat ze al vroeg in de ochtend daarop aan het graf zitten en daar blijven tot de priester het graf heeft bezocht.²¹

Akte C uit 1448 beschrijft dat de Pieter Symonsz. begijnen het graf van Jan Jan Eversz. 'bespreden sullen tsavonts ende tsochtens mit enen zwarten clede ende mit groenen cruyde' en dat zes zusters dan bij het graf zullen zitten, elk een vigilie moeten lezen en offeren. Ook het graf van Jans ouders moeten zij 'bespreden' met een zwart kleed en met groene kruiden.²² De laatste akte die betrekking heeft op de begijnen uit dit hof dateert uit 1474 (akte G) en betreft memoriediensten voor Griete Claisdr. Daarin wordt aan de begijnen opgedragen om 'alle jair tot ewigen dagen duerende up die preekstoel der voirs. Grieten memorye ende jairgetijde in Sinte Pieterskerk doen bieden als gewoonlic is.' Kennelijk moeten zij er zorg voor dragen dat de namen van de overledenen vanaf de

preekstoel worden genoemd, zodat er voor hun zielen gebeden kan worden. Daarnaast zullen de begijnen in de avond en de ochtend erop het graf 'beleggen mit groenen cruyde so gewoonlic ende costumelic is', bidden, lezen en wierook offeren in het vat.²³

Twee akten (H en K) hebben betrekking op de Sint Pancrasbegijnen ofwel de begijnen van Geryt Lams begijnhof. Gezien hun adres aan de Hooglandse Kerkgracht wekt het geen verbazing dat zij hun memoriewerk verrichtten in de Sint Pancraskerk of Hooglandse Kerk. In akte H uit 1493 wordt aan zes begijnen opgedragen om tijdens de vigilie op de vooravond en de hoogmis op de dag zelf bij het graf te zitten.²⁴ Akte K dateert uit 1556, wanneer we wellicht niet meer mogen spreken van de middeleeuwen, maar wanneer kennelijk de memoriepraktijken uit vroeger eeuwen nog niet helemaal hebben afgedaan. De begijnen worden daar in een adem genoemd met dertien vrouwen uit het 'Sinte Annencloester' op de Hooigracht. In werkelijkheid was deze instelling geen klooster, maar een charitatief hofje, ook wel het Sint Anna Aalmoeshuis hof genoemd.²⁵ De vrouwen ontvingen een geldbedrag op voorwaarde dat ze jaarlijks op de sterfdag van heer Geryt Pietersz., 'gheduerende ten ewighen daghen toe', tweemaal offerden onder de mis voor zijn jaar- getijde en zouden bidden voor zijn ziel, voor die van zijn ouders en van al zijn vrienden.²⁶

De overige vijf akten (D, E, F, I en J) hebben betrekking op de begijnen van Sint Agnietenhof aan het Rapenburg en lopen van 1449 tot 1515. Zoals vermeld, hadden de begijnen in hun hof vanaf ongeveer 1439 de beschik-

king over een eigen kapel. Het is uit de akten niet altijd op te maken of zij hun memoriewerk verrichtten in de Pieterskerk met omliggend kerkhof of in hun eigen kapel op het begijnhof. Uit het archief van de begijnen wordt duidelijk dat zij zeker al vanaf 1364 memoriewerk in de Pieterskerk verrichtten.²⁷ Ook nadat ze de beschikking hadden over een eigen kapel, zetten zij hun werkzaamheden in de Pieterskerk voort. Dit blijkt bijvoorbeeld uit akte J, gedateerd 16 maart 1515. De faliebegijnen zullen 's avonds onder de vigilie en 's ochtends tijdens de hoogmis het graf bedekken 'mit zwarte cleyderen ende mit groenen cruden dair op'. Bovendien zullen zij tweemaal offeren tijdens de hoogmis.²⁸ Akte D dateert uit 1449, maar ook toen werd van de begijnen verwacht dat zij het graf 'bespreden' met een kleed en met groene kruiden. Bovendien moesten ze vier waskaarsen op het graf zetten 'nae costume van onser kercke'.²⁹ Akte E uit 1458 bevestigt dat de begijnen van het Sint Agnietenhof de aanzienlijke som van zestig gouden Rijns gulden hebben ontvangen voor een eeuwige wekelijkse mis in de kerk op het begijnhof. Van een jaargetijde is hier geen sprake.³⁰ Uit 1464 dateert akte F, waarin de begijnen beloven voor eeuwig de jaargetijde te verzorgen voor Lijsbet Jan Blanckendr., haar ouders en bovendien voor 'alle hoir vrienden ende alre geloviger sielen die van aertryc sijn gescheiden.' De taak van de begijnen bestaat eruit dat zij na de vigilie in de avond en 's ochtends tijdens de hoogmis 'een swart cleet upt graft leggen ende groen cruyt dair up als gewoonlic is ende up elc eynde van den grave een wassekaerse.' Een aantal begijnen bij het graf zal bidden 'also veel als hem God in 't

Zegel (in de tekst: 'conventssegeel') van het Sint Agnietenbegijnhof te Leiden. In het midden is de heilige Agnes afgebeeld met haar attributen lam (agnus is Latijn voor lam) en palmtak. Het ovale zegel in blauwgroene was is bevestigd aan een charter van 31 juli 1464 uit de collectie van Erfgoed Leiden en Omstreken, toegang 001, Agnieten Begijnhof, inv.nr. 12. Foto: Bas Lems.

herte stiert.' Onder degenen die een bedrag kregen toebedeeld ter gelegenheid van de jaargetijde bevonden zich minderbroeders, jacobinessen en een aantal 'arm begijnkens die bijder graven niet geseten hebben.' Al met al leverde dit de begijnen 64 pond op.³¹

Een geval apart is akte I, het testament van Luytgairt van Boschuyzen uit 1494, waarmee we dit artikel zijn begonnen. Het is een groot stuk perkament, dicht beschreven in afwisselend Latijn en Middelnederlands. Waarschijnlijk is het een afschrift, gemaakt voor

het archief van de begijnen. Zowel aan de bovenzijde als aan de onderzijde is te zien dat het een groter document met meer tekst moet zijn geweest, maar dat er stukken vanaf zijn gesneden. Luytgairt woonde als weduwe van Hugo van Zwieten op het Sint Agnietenbegijnhof.³² Voor haar zielenheil moesten de meestersen en begijnen van het hof voor eeuwig een dagelijkse mis doen lezen op het Onze Lieve Vrouwenaltaar, dat zich aan de zuidzijde van de kerk op het hof bevond. De priester moest daarna haar graf, in de kerk, besprenkelen met wijwater. Om het een en ander te financieren stelde zij land beschikbaar in de omgeving van Voorschoten en Zoeterwoude. Luytgaert regelde in haar testament ook haar jaargetijde. De begijnen zullen negen waskaarsen op haar graf plaatsen en acht begijnen zullen bij haar graf zitten. Het graf zal men (be)dekken met 'een swart cleeti ende dair op leggen groen cruyt'.³³ In het testament wordt meermaals gerefereerd aan de manier waarop ene Bairtraet de zaak geregeld heeft. Luytgaert wil haar voorbeeld volgen. Het lijkt zeer waarschijnlijk dat zij te identificeren is met Bartraad Foykendr., ook wel Baerte Foytgendr., weduwe van de Leidse burgemeester Willem Heerman. Zij was later in haar leven meesteres van het convent op het Agnietenbegijnhof.³⁴

Het is overigens opvallend dat in de derde Leidse parochiekerk, de Onze Lieve Vrouwenkerk aan de Haarlemmerstraat, weliswaar sprake was van memoriediensten, maar dat de begijnen daar geen rol in lijken te hebben gespeeld.³⁵ Uit de geraadpleegde akten wordt duidelijk dat het memoriewerk van de

begijnen bestond uit het bijwonen van zowel de vigilie aan de vooravond als de hoogmis op de dag van de jaargetijde zelf. In veel gevallen is het aannemelijk dat de graven zich in de kerk bevonden. De begijnen zaten gedurende de vieringen bij het graf en baden voor het zielenheil van de overledene. In een meerderheid van de akten is er sprake van dat de begijnen het graf bedekten met een zwart kleed. Ook plaatsten ze soms waskaarsen op het graf en in veel gevallen is er sprake van groene kruiden die op het kleed werden uitgespreid. Slechts de Sint Pancrasbegijnen deden dat laatste niet, wat tot de veronderstelling aanleiding geeft dat het gebruik van groene kruiden iets is dat specifiek verbonden was aan de Pieterskerk. Daar immers deden zowel de Pieter Symonsz. begijnen als de Agnietenbegijnen hun memoriewerk. Na de bouw van de kapel op het Agnietenhof gingen de groene kruiden ook daar een rol spelen, zo blijkt uit het testament van Luytgairt van Boschuyzen. Het gebruik om een zwart kleed over het graf te leggen en er waskaarsen op te plaatsen is iets dat we in de praktijk van de jaargetijden vaker tegenkomen. De nonnen van het vrouwenklooster Mariënpoel te Oegstgeest, behorend tot de orde van Sint Augustinus, hadden de beschikking over een *Costerinneboek*, waarin precies beschreven staat wat er moest gebeuren bij memoriediensten en jaargetijden, zoals de hoeveelheid kaarsen op het graf en de lezingen die gedaan moesten worden.³⁶ In het archief van het Leidse Sint Catharinagasthuis treffen we twee 'belichtingsboeken' aan uit de vijftiende eeuw, waarin de levering van was voor kaarsen bij de memoriediensten werd bijgehouden.³⁷

‘Groen cruyt’

Wat waren nu precies de ‘groene cruyden’ die de begijnen uitspreidden op het graf of liever gezegd op het zwarte grafkleed? Als we Christina Ligtenberg moeten geloven, in haar studie naar de Leidse armenzorg, dan was er geen sprake van kruiden, maar van ‘groene takken’. Als bron geeft zij op de rekeningen en memorieboeken van het Sint Catharinagasthuis, maar bij raadpleging van de betreffende stukken ben ik die omschrijving niet tegengekomen.³⁸ Onder ‘cruut’ werd in het Middelnederlands verstaan: ‘Al wat uit den grond ontspruit en geen stam vormt, groen kruid, kruid, gewas, groen, zowel van ééne plant, als in collectieven zin, evenals ndl. groen.’³⁹ Met *groen* kruid wordt de kleur aangeduid, maar het is zeer goed mogelijk dat bedoeld werd op *groenblijvend* kruid of gewas, in de zin van het Engelse *evergreen*, zoals taxus en rozemarijn. Aan het eind van de zestiende eeuw, dus na de Reformatie, bestond een Engels gebruik waarbij de rouwenden op een begrafenis kleine takjes laurier, rozemarijn of andere *evergreens* bij zich droegen. Lijkkisten werden zwart overtrokken en er werden bosjes taxus en rozemarijn aan de zijanten vastgemaakt. Het is verleidelijk om deze praktijken terug te projecteren op de middeleeuwen, maar tot op heden is daarvoor slechts zeer weinig tekstueel bewijs gevonden.⁴⁰ We vermeldden hierboven al dat men zijn graf soms liet ‘kuizen en opsmukken, bijvoorbeeld met bloemen en biezen.’ Wellicht kunnen we de groene kruiden beschouwen als opsmuk, die aangebracht werd nadat het graf was gereinigd (gekuist).

Ontegenzeggelijk speelde het esthetische

element een rol. Een laatmiddeleeuwse kerkelijke viering moet een waar spektakel zijn geweest, waar diverse zintuigen werden geprikkeld. De geur van wierook, het luiden van kerkklokken, het licht van de kaarsen, de rijke gewaden van de priester, de meerstemmige koorzang. Hoe meer geld er te vergeven was, hoe spectaculairder de uitvaart en de memorie. De reeds meermaals genoemde Luytgairt van Boschuyzen was getrouwd met Hugo van Zwieten. In 1481 maakte het echtpaar afspraken met de procurators en zangmeesters van de Zeven Getijden van de Pieterskerk over de verzorging van zang bij hun zielenmissen. De koorzang zou groots worden aangepakt; er is sprake van een organist, een beierman, een blazer. Er werd door het echtpaar land ingebracht en ‘daarenboven een rood fluwelen kasuifel met 2 tunica’s en bijbehorende amijten en alben, een zwart “woesteynen” kasuifel en 2 tunica’s, amijten en alben met bijbehorende stukken.’⁴¹ Het geheel begint vorstelijke proporties aan te nemen. Wellicht was er, zoals ook heden ten dage, sprake van trends of mode in de uitvaartverzorging en memoriecultuur. De getijdencolleges die de koorzang verzorgden zijn pas in de loop van de vijftiende eeuw opgekomen. De oudste vermelding in Nederland is die van de Leidse Pieterskerk uit 1440 en in de daaropvolgende eeuw schoten de colleges als paddenstoelen uit de grond.⁴² Wellicht was ook het gebruik van groene kruiden modieus en was Luytgairt een trendsetter. Dat sluit overigens niet uit dat zij tegelijkertijd een vrome vrouw was.

Hanno Brand spreekt van het ‘bestrooien’ van het graf met ‘geurige kruiden.’⁴³ Daar-

mee beperkt hij zich tot het geuraspect van de kruiden. Het is de vraag wat er nog van de geur van rozemarijn overbleef nadat de priester het graf bewierookt had met zijn wierookvat. Onderzoek naar het geurspectrum in de laatmiddeleeuwse Onze Lieve Vrouwenkerk van Antwerpen wijst op de rol van *olfactorische* praktijken, waarbij geur een rol speelde. De zoete wierookgeur van het koninkrijk der hemelen in dezelfde ruimte als de stank van de rottende lichamen onder de grafzerken.⁴⁴ Daarmee samenhangend is het gebruik van kruiden als desinfecterende middelen, dus in medische zin. De middeleeuwse opvatting over gezondheid was gebaseerd op de overtuiging dat een lichaam gezond was als er een evenwicht was van humoren of lichaams-sappen, een opvatting die gebaseerd was op de theorieën van Galenus en Hippocrates uit de klassiek oudheid. In Leiden werd in de late middeleeuwen nagedacht over stedelijk beleid ten aanzien van gezondheidsproblematiek. Zo werd er beleid ontwikkeld ten aanzien van luchtkwaliteit, omdat men een verband veronderstelde tussen stank en het ontstaan van ziekten. Het vermijden van luchtbederf (*miasma*) was daarom een punt van grote aandacht.⁴⁵

Teksten zijn niet onze enige bron. Bij twee recente archeologische vondsten in Nederland werden resten van rozemarijn in graven aangetroffen. Bij een opgraving aan het Donkere Begijnhof in de binnenstad van Haarlem in de jaren 2011 en 2012 werd een deel van een begraafplaats blootgelegd, die heeft toebehoord aan het begijnhof. Op het schedeldak van een vrouw werden botanische resten gevonden, die konden

Rozemarijn. Foto: Bas Lems.

worden gedetermineerd als rozemarijn. Omdat de rozemarijn versmolten was met de koperoxide van haarspelden, gaat het hier mogelijk om een hoofdkrans.⁴⁶ In Den Haag vond in 2017 een archeologische opgraving plaats rondom de Grote of Sint Jacobskerk. Ook daar werd de combinatie van metaal en rozemarijn aangetroffen die op het gebruik van doodskronen of grafkransjes wijst. Naast rozemarijn vond men in de graven ook resten van laurier en buxus.⁴⁷

Er is nog een verklaring voor het gebruik van bepaalde kruiden en dat is hun symbolische betekenis. Rozemarijn werd in verband gebracht met memorie, herinnering. In *Hamlet*

laat Shakespeare Ophelia zeggen: *There's rosemary, that's for remembrance. Pray you, love, remember.*⁴⁸ Al bij de Grieken en Romeinen was de plant een symbool van leven en dood en werd het geassocieerd met herinnering.⁴⁹ Rozemarijn staat wel te boek als 'dodenplant' en als symbool van de herinnering. Mogelijk stamt dit idee af van het aloude geloof dat rozemarijn de kracht bezit om het geheugen te verbeteren; het werd daarom dikwijls gebruikt om de geestelijke vermogens te versterken. Van de vijftiende tot de achttiende eeuw zag men de plant als symbool van onsterfelijkheid.⁵⁰ Ook is gewezen op de rol van materiële continuïteit in het middeleeuwse opstandingsgeloof. Er was geen sprake van een tegenstelling tussen lichaam en ziel.⁵¹ Men geloofde in de lichamelijke opstanding aan het eind der tijden en groenblijvende planten waren daar het tastbare symbool van. De begijnen, zeker die van het Agnietenhof, hebben ongetwijfeld de beschikking gehad over een kruidentuin. En waarschijnlijk heeft daar ook rozemarijn gegroeid.

Het gebruik van kruiden bij de jaargetijde moet een meerwaarde hebben gehad voor de 'cliënten' van de begijnen, die dit immers expliciet lieten opnemen in de schriftelijke overeenkomsten en testamenten. Een dergelijk gebruik van groene kruiden door anderen dan de Leidse begijnen van het Symon Pietersz. hof en van het Agnietenhof ben ik niet tegengekomen in de primaire bronnen. Mogelijk was het gebruik een *unique selling point* van de begijnen, om zich te onderscheiden van andere aanbieders van memoriewerk. Maar hadden zij wel concurrentie in Leiden? Kees Kuiken spreekt, in navolging van Hans

Mol, in dit verband van *salvation markets*. Er was op deze markten sprake van serieuze competitie en deze wedijver vergemakkelijkte de verspreiding van spirituele goederen en diensten.⁵² De sterke toename van jaargetijdenvieringen in de late middeleeuwen leverde extra werkgelegenheid op voor geestelijken. Het is goed mogelijk dat ook de begijnen hiervan hebben geprofiteerd.

Uit de hiervoor bestudeerde akten blijkt dat particulieren een overeenkomst aangingen omtrent de toekomstige verzorging en uitvoering van hun jaargetijde. Maar met wie werden die overeenkomsten aangegaan? In akte A is de oorkonder de priester, provisor en deken van Rijnland, die bekendmaakt dat de gemeenschappelijke kapelaans van de Leidse Pieterskerk een overeenkomst aangaan met hun medekapelaan en priester, meester Jan Bertolomeusz. van Noordwijk. Zij schakelen daarbij de begijnen van Pieter Symonsz. hof in voor nader bepaalde memoriewerkzaamheden. De overeenkomst werd dus niet rechtstreeks met de begijnen aangegaan. Je zou kunnen zeggen dat een gedeelte van het werk door de kapelaans werd uitbesteed. In akte B gaan de kerkmeesters van de Pieterskerk een overeenkomst aan met een tegenpartij, waarbij zij de aanwezigheid en het werk van de begijnen van Symon Pietersz. hof vastleggen. In akte C zijn het echter de 'bewairsteren' van Pieter Symonsz. hof zelf die laten vastleggen dat zij in het verleden hebben afgesproken met de inmiddels overleden testateur Jan Jan Eversz., dat zij diens jaargetijde zouden verzorgen. Hier was dus geen sprake van tussenkomst door een derde partij of belangenbehartiger. In akte G is wel weer

sprake van een 'bovenliggende' partij, namelijk de gasthuismeesters van het Sint Catharinagasthuis. De Sint Pancrasbegijnen worden in 1493 ingeschakeld door de kerkmeesters van de Pancraskerk. De begijnen van het Agnietenhof lijken soms zelf de overeenkomst te hebben gesloten, maar in akte J worden zij ingeschakeld door de priesters en deputaten van de Pieterskerk. Wat niet duidelijk wordt uit de overeenkomsten is waarom de geestelijken of de kerkmeesters van de Pieterskerk de ene keer kiezen voor de begijnen van het Pieter Symonsz. begijnhof en een andere keer voor die van het Agnietenhof. Ongetwijfeld speelde hier de voorkeur van de erflater een rol. Wellicht waren de overwegingen zuiver pragmatisch en werd ernaar gestreefd het beschikbare werk zo eerlijk mogelijk tussen de groepen begijnen te verdelen.

In kloosters heeft de memoriecultuur haar oorsprong en het is dan ook niet verwonderlijk dat zeker twaalf van de zestien vrouwenconventen- en kloosters in en om Leiden memoriediensten hielden. In de conventen van de derde orde van Sint-Franciscus, regularissen-kloosters en het dominicanessenklooster zien we voor een deel hetzelfde als we ten aanzien van het memoriewerk van de begijnen constateerden: via een testament of anderszins bespraken burgers dat er gebeden moest worden voor hun zielenheil, liefst in het kader van een jaargetijde.⁵³ Het grote verschil echter met de begijnen is dat de bewoonsters van de conventen en kloosters gehouden waren aan de clausuur, dat wil zeggen dat ze hun instelling in principe niet mochten verlaten. Zij konden niet lijfelijk bidden bij de graven op de manier waarop de begijnen dat deden.

Uiteraard konden ze dat wel bij de graven die zich in de instelling bevonden, meestal die van medezusters. Op de 'zielenheilmarkt' hadden de begijnen dus een voordeel ten opzichte van hun concurrenten. Niettemin kon het deze *specialists of death* worden verboden om te bidden voor mensen van buiten de gemeenschap, zoals blijkt uit de statuten van het Mechelse begijnhof.⁵⁴

In de inleiding bij de uitgave van het jaargetijdenregister van de begijnen te Breda wordt ook hun memoriewerk behandeld.⁵⁵ Komt dat overeen met de werkzaamheden van de Leidse begijnen? De Bredase bronnen maken geen melding van de betaling aan het hof voor een jaargetijde in de periode voor 1463. Hoewel de begijnen beschikten over een eigen kapel op hun hof, blijken ze nauw betrokken te zijn geweest bij de Grote Kerk in Breda, iets wat we kunnen vergelijken met de band tussen de Pieter Symonsz. begijnen en die van het Agnietenhof met de Leidse Pieterskerk. De werkzaamheden van de begijnen te Breda waren vrijwel gelijk aan die in Leiden: ze legden een kleed op het graf, staken kaarsen aan en offerden wat geld. Hoewel het gebruik van groene kruiden nergens in de Bredase bronnen wordt vermeld, zijn bij een archeologische opgraving in de Grote Kerk aldaar grote hoeveelheden rozemarijnblad en enkele zaden aangetroffen.⁵⁶ Aan de kerk was een kapittel verbonden en bij de uitvoering van de jaargetijde lieten de kanunniken zich regelmatig assisteren door de begijnen. Helaas zijn niet alle details bekend, omdat vrijwel altijd genoteerd werd dat de formaliteiten zouden plaatsvinden 'nae de oude gewoonte', een uitdrukking die we

overigens ook wel in de Leidse archiefstukken aantreffen. In overeenkomsten met hun ‘cliënten’ wordt, net zoals in Leiden, in Breda gesproken van contante betaling of financiering van de jaargetijde door overdracht aan het begijnhof van een eeuwigdurende rente op land of huizen. We mogen concluderen dat de werkzaamheden van de begijnen in Breda en die in Leiden voor een groot deel overeenkwamen en dat het specifieke gebruik van groene kruiden ook in Breda plaatsvond.

Conclusie

Het gebruik van ‘groen cruyt’ bij jaargetijden door begijnen blijkt in Leiden uit archiefbronnen. Men maakte gebruik van de takjes van groenblijvende planten, waaronder rozemarijn. Door recent archeologisch onderzoek in Breda, Haarlem en Den Haag, waarbij onder meer rozemarijn in graven werd aangetroffen, weten we dat het gebruik van de plant in funeraire context ook buiten Leiden

heeft plaatsgevonden. In Den Haag werden daarnaast ook resten van buxus en laurier gevonden. In Haarlem is er tevens een link met de begijnen, omdat de botanische resten zich bevonden in een graf op het begijnhof. In laatstgenoemde steden waren de takjes verwerkt in doodskransen waarmee het hoofd van de overledene werd gesierd.

Rozemarijn stond symbool voor onsterfelijkheid. Niet alleen de ziel werd als onsterfelijk beschouwd, maar ook het lichaam, zij het in vernieuwde vorm bij de opstanding der doden.⁵⁷ Bovendien werd rozemarijn geassocieerd met geheugen en herinnering. Daarnaast zal het geuraspect een rol hebben gespeeld en wellicht was er ook sprake van een modieuze trend. De vraag wanneer en waarom het liturgisch gebruik van rozemarijn is afgenomen, moet hier onbeantwoord blijven. Maar archiefstukken en bodemschatten zullen ons op termijn ongetwijfeld meer duidelijkheid verschaffen.

Noten

1 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0001, Archief van het St. Agnieten Begijnhof (Begijnhof), inv. nr. 107, testament van Luytgaert Claesdr. van Bushusen, weduwe van Huge van Zwieten, met beschikking ten behoeve van het Begijnhof en regeling van de door haar gestichte memoriediensten, 23 mei 1494.

2 Laura Swan, *The wisdom of the beguines. The forgotten story of a medieval women's movement* (Katonah 2014) 74.

3 Ibidem, 114.

4 Walter Simons, ‘Zes eeuwen geschiedenis van begijnen tijdens het Ancien Régime: of, hoe “Vlaams” zijn

“onze begijnhoven?” in: Anton De Preter, Marcel Gelis en Mathijs Lambrigts (red.), *Gelovige en verstandige vrouwen maken geschiedenis. Over begijnen en begijnhoven in context* (Antwerpen 2018) 24.

5 Ibidem, 12.

6 Florence Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen* (Assen 1981) 20-23.

7 Charles M.A. Caspers, ‘Bidden in twee talen. Een beschouwing van het bidden van clerici, religieuzen en leken in de laatmiddeleeuwse Nederlanden’, *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 15 (2008) 8.

8 Brenda Bolton, ‘Thirteenth-century religious women. Further reflections on the Low Countries “special case” in: Juliette Dor, Lesley Johnson en Jocelyn Wogan-Browne (eds.), *New trends in feminine spirituality. The holy women of Liège and their impact* (Turnhout 1999) 132.

9 Annie Versprille, ‘Het Groote of St. Agnietenbegijnhof’, *Leidsch Jaarboekje* 27 (1935) 70-71; Koorn, *Begijnhoven*, 26.

10 Hugo Franciscus van Heussen, *Oudheden en gestichten van Rhynland* (Leiden 1719) 228.

11 Versprille, ‘Het Groote of St. Agnietenbegijnhof’, 82-85.

12 Koorn, *Begijnhoven*, 138-142.

13 Ibidem, 31-32.

14 Madelon van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Zutphen 2004) 46.

15 Koorn, *Begijnhoven*, 14, 33, 97.

16 Douwe Faber, *Memoria in Leiden in de late Middeleeuwen. Stichten en bespreken. Samenwerken en betwisten* (z.p. 2018) 134, 145, 148-149.

17 Paul Trio, ‘Moordende concurrentie op de memoriemarkt. Een eerste verkenning van het fenomeen jaargetijde in de Lage Landen tijdens de late middeleeuwen (circa 1250 tot 1550)’ in: *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500. Groningen, 29 september 2006 – Brussel, 5 oktober 2007* (Brussel 2009) 141-156.

18 Trio, ‘Moordende concurrentie op de memoriemarkt’ 143-144.

19 ELO, Kerken, inv.nr. 7, f. 12v. De datering van dit memorieboek op circa 1420 dank ik aan Ed van der Vlist.

20 ELO, toegang 0503, Archieven van de kloosters (Kloosters), inv.nr. 568, akte 27 februari 1438.

21 ELO, Kloosters, inv.nr. 569, akte 9 september 1446.

22 ELO, Kloosters, inv.nr. 570, akte 14 oktober 1448.

23 ELO, Kloosters, inv.nr. 571, akte 14 oktober 1474.

24 ELO, Kloosters, inv.nr. 519, akte 8 oktober 1493.

25 G.H.C. Breesnee, *Inventaris van de archieven van de Hofjes (1370), 1467-1977* (Leiden 1920) 70.

26 ELO, Kloosters, inv.nr. 520, akte 10 april 1556.

27 ELO, Begijnhof, inv.nr. 7, akte 1 september 1364.

28 ELO, Begijnhof, inv.nr. 14, akte 16 maart 1515.

29 ELO, Begijnhof, inv.nr. 10, akte 18 oktober 1449.

30 ELO, Begijnhof, inv.nr. 11, akte 16 mei 1458.

31 ELO, Begijnhof, inv.nr. 12, akte 31 juli 1464.

32 Hugo of Huge van Zwieten (overleden 1482) was kasteelheer van Zwieten, ambachtsheer van Zoeterwoude, schepen en burgemeester van Leiden, kastelein, baljuw en rentmeester van Woerden en grafelijke raad. Zie F.J.W. van Kan, ‘Het nageslacht van Willem Luutgardenz., schepen van Leiden’, *De Nederlandsche Leeuw* 110 (1993) 13.

33 ELO, Begijnhof, inv.nr. 107, akte 23 mei 1494.

34 Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leiden 1996) 360-362.

35 ELO, toegang 0513, Archieven van de Hofjes, inv.nr. 129.

36 ELO, Kloosters, inv.nr. 884.

37 ELO, toegang 0504, Archieven van de Gasthuizen, inv.nrs. 443-444.

38 Christina Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16de eeuw* (’s-Gravenhage 1908) 241.

39 *Middelnederlandsch Woordenboek*, sub lemma ‘kruid’ (cruut): <https://ivdnt.org/onderzoek-a-onderwijs/lexicologie-a-lexicografie/mnw> (ge raadpleegd 13 oktober 2020).

40 Christopher Daniell, *Death and burial in medieval England 1066-1550* (London/New York 1997) 53-54.

41 ELO, Kerken, inv.nr. 212 (regist).

42 Eric Jas en Peter de Groot, *De Leidse koorboeken. Een ongehoorde schat* (Zoetermeer 2011) 18.

43 Brand, *Over macht en overwicht*, 360.

44 Wendy Wauters, ‘Smelling disease and death in the Antwerp Church of Our Lady, c. 1450-1559’, *Early modern Low Countries* 5 (2021) 17-39. Zie ook haar onlangs verschenen boek *De geuren van de kathedraal. De overweldigende 16de eeuw in Antwerpen* (Tielt 2023).

45 Janna Coomans, *In pursuit of a healthy city. Sanitation and the common good in the late medieval low*

countries (Amsterdam 2018) 147, 162, 227.

46 Anja van Zalinge en Constance van der Linde, *Tot op het bot. Skeletten van middeleeuwse Haarlemmers op de Botermarkt & het Begijnhof* (Haarlem 2015) 118-121. Zie ook R.W. de Groot, *Een inblik in de Haarlemse binnenstad: begraafplaatsen en (stads)muren onder afvalcontainers. Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding (protocol opgraving) van de aanleg van afvalcontainers in het centrum van Haarlem*. RAAP-rapport 2520 (Weesp 2014) 67-68.

47 A. Pavlovic en M.M.A. van Veen, *Het kerkhof rond de Grote- of St. Jacobskerk in Den Haag. Archeologisch onderzoek in het kader van de herinrichting van het Kerkplein en het gebied rond de kerk* (Den Haag 2021) 44, 157-161.

48 Act IV, scene V.

49 Jeanne D’Andréa, *Ancient herbs in the John Paul Getty Museum Gardens* (Malibu 1989) 73.

50 Marcel de Cleene en Marie Claire Lejeune, *Compendium van rituele planten in Europa* (vierde druk 2008; Gent 1999) 952-953.

51 Caroline Walker Bynum, *The resurrection of the body in Western Christianity, 200-1336* (New York 1995) 11.

52 Kees Kuiken, *Rural salvation markets. Medieval memoria in Dutch village parishes* (Groningen/Wageningen 2019) 4.

53 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 85-88.

54 Walter Simons, *Cities of ladies. Beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia 2001) 78.

55 Frans Gooskens, *Het jaargetijdenregister van het begijnhof Breda (1353) ca. 1500-1626* (Breda 1992) 3-30.

56 Van Zalinge en Van der Linde, *Tot op het bot*, 119.

57 I Korinthe 15, 35-49.

Gezicht op de Breestraat van de Mandenmakerssteeg en Diefsteeg tot aan de Blauwe Steen. Kopie van een tekening uit het begin van de 16de eeuw, door C.G.J. Jansen, 1921 (uitsnede). Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV1081.2.

Jan van Houts huizen in Leiden

Martin Hooymans

Martin Hooymans is projectleider Historisch Leiden In Kaart bij Erfgoed Leiden en bestuurslid van de Historische Vereniging Oud Leiden.

Waar heeft Jan van Hout in Leiden gewoond? Welke huizen heeft hij bezeten? Deze vragen kunnen beantwoord worden dankzij de Historische Database Leiden, die nu wat betreft het einde van de zestiende eeuw behoorlijk gevuld is. Deze vulling, de Referentie Dataset Leiden eind zestiende eeuw, vormt een bruggenhoofd tussen het verdere verleden en het heden, waarmee we kunnen bepalen wie er waar woonde in een bepaalde periode. In onderstaand verhaal zullen we zien dat dit ook geldt voor onze belangrijkste protagonist bij dit werk: Jan van Hout. Aldus is het een ode aan deze unieke persoon, maar ook aan allen die eraan bijgedragen hebben dat zijn werk in volle glorie gebruikt kan worden.¹

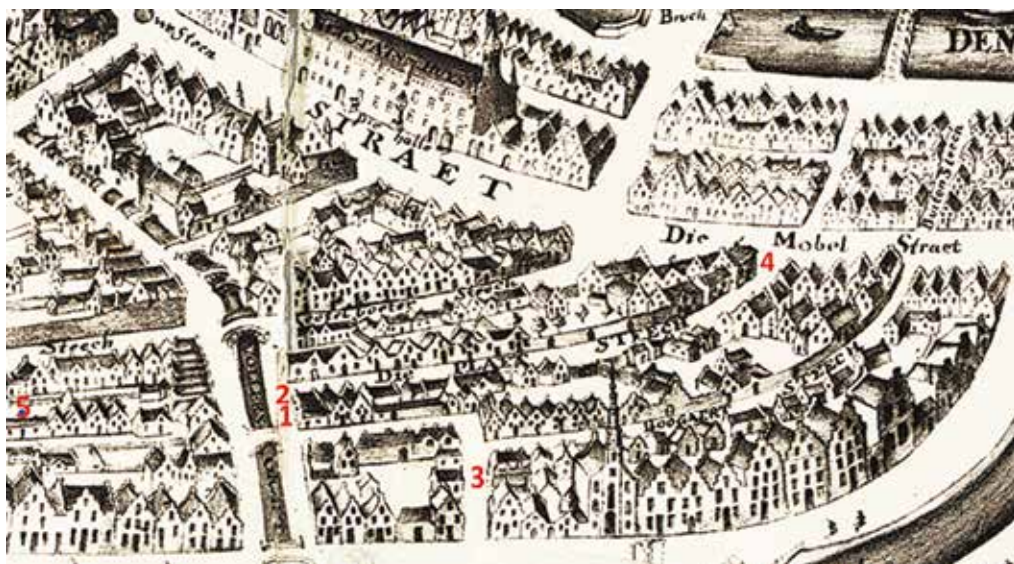
1542-1562: de vroegste periode op de Voldersgracht

Van de vroegste periode is weinig bronnenmateriaal bekend dat rechtstreeks naar Jan van Hout verwijst. Veel van de concrete data komen niet uit contemporaine bronnen, doch stammen uit veel latere tijden. Uiteraard was er nog geen burgerlijke stand, en ook vermeldingen in doop- en trouwboeken of huwelijksvoorwaarden en dergelijke zijn ons niet bekend. We moeten het doen met data

die ons tientallen jaren later zijn aangeleverd. Jan van Hout is op 14 december 1542 geboren.² Waar dat gebeurde, weten we niet zeker; we mogen aannemen dat dat in Leiden was, maar waar precies kunnen we niet met zekerheid zeggen. Zijn ouders Cornelis Meesz. van Hout en Margriete Pieter Jaspersdr. waren op 26 april 1537 getrouwd, vermoedelijk eveneens in Leiden.³

Willem Isaacs van Swanenburg, portret van Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris van Leiden, 1608. Kopergravure. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV52345.

Jacob van Werven, kopietekening van de kaart van Leiden door Hans Liefvick uit 1578, 1744 (uitsnede). Collectie Museum De Lakenhal, z.n. 1382. Op deze uitsnede staan de in dit artikel besproken huizen aangegeven die Jan van Hout in bezit heeft gehad: 1) ouderlijk huis aan de Voldersgracht (huidige Langebrug); 2) hoek Langebrug/Plaatsteeg; 3) hoek Boomgaardsteeg; 4) hoek Breestraat/Plaatsteeg; 5) tuin op de plek van het huidige Kamerlingh Onnesgebouw, doorlopend naar het huis in de Nieuwsteeg

Op 4 mei 1557 koopt Cornelis Meesz. een huis op de Voldersgracht op een adres dat wij naar negentiende-eeuwse nummering Langebrug 58.1 genoemd hebben, wat onderdeel vormt van het huidige nieuwbouwcomplex Langebrug 98-140. De belending was aan de ene kant de Plaatsteeg en aan de andere kant Cornelis Meesz. zelf.⁴ Ook in de Tiende Penning van 1543 komt hij onder de vermelding 'Cornelis Meesz. scriver' op deze plek voor.⁵ Uit latere gegevens hebben we kunnen reconstrueren dat dit overeenkomt met Langebrug 58.2 (nu ook onderdeel van de nieuwbouw 98-140).

Dit hele gebied is op 12 januari 1807 volledig weggevaagd door de buskruitramp.

Aan de overkant van de Plaatsteeg verrees rond 1835 de Sint Petruskerk, terwijl op het braakliggende terrein, waar vroeger de huizen van Cornelis van Hout stonden, het fraaie huis van P.G. Bommezijn stond.⁶ De Petruskerk is in 1933 afgebrand en ook het perceel aan de overkant is diverse malen opnieuw bebouwd.

Cornelis Meesz. woonde er dus in ieder geval al in 1543 en naar alle waarschijnlijkheid woonde Jan, die toen nog geen twee jaar oud was, daar ook. En wellicht is hij daar zelfs geboren. Er zijn aanwijzingen dat Cornelis Meesz. al in 1538 op de Voldersgracht woonde.⁷

Vader Cornelis, die zowel schrijver als schoolmeester was, spande zich in voor een

Het huidige complex Langebrug 98-140.
Foto: Martin Hooymans.

goede opleiding van zijn zoon. Hoewel er geen concrete bewijzen voor zijn, is het aanmerkelijk dat Jan in 1561 met zijn vader is meegereisd naar Antwerpen. Enerzijds voor het 'landjuweel', een groots Brabants rederijkersfestijn, en anderzijds om bij zijn vriend Reinier van Winde (ook wel 'van Wing' geheten), die niet alleen rederijker maar ook notaris was, de fijne kneepjes van het vak te leren. Daar komt Jan in contact met Reiniers dochter Lijsbeth, met wie hij vervolgens in Zoutleeuw trouwt. De exacte datum van het huwelijk is wat lastig vast te stellen. In een grafscript dat Jan van Hout zelf na het overlijden van zijn vrouw opstelde, staat namelijk 'mit Jan van Hout haer man in der echt geleefd hebbende 43 jaren 144 dagen'; afhankelijk van de oude of nieuwe tijdrekening komt men dan uit op 3 of 13 oktober 1561. In een brief van 22 augustus 1609 zou Jan schrijven dat hij in 1562 te Zoutleeuw is getrouwd met Elisabeth Reiniersdochter van Wing.⁸ Oftewel, we hebben de keus uit 3 of 13 oktober 1561 dan wel ergens in 1562.

Vader Cornelis Meesz. van Hout verkoopt in 1579 zijn huis Langebrug 58.2 aan Joris

Joostenz. van Coulster, 'zijne zwager', wat in die tijd ook schoonzoon kon betekenen.⁹ In dit geval is dat ook zo, want Joris was getrouwd met Cornelis' dochter Catharina van Hout. Het stel gaat er ook wonen en vader Cornelis verhuist naar een huis om de hoek in de Plaatsteeg.¹⁰ Op de plek waar dit huis stond, komt nu de Dwarsboomgaardsteeg uit op de Plaatsteeg. In 1593, twee jaar vóór de dood van Cornelis Meesz., verkoopt zijn zoon Jan van Hout het huis aan de Plaatsteeg aan Jan Jacobsz. zeemtouwer.¹¹ Het is niet bekend waar vader Van Hout de resterende jaren tot zijn dood op 13 februari 1595 verbleef.

Maar terug naar 1562, naar Jan van Hout. Ergens in dat jaar gaat hij als klerk werken voor stadssecretaris Jacob de Milde. Die is dan al op leeftijd (vermoedelijk rond de 55 jaar oud) en was – naar het schijnt – niet zo vlot meer. Bovendien kwam veel van het werk van de stadspensionaris op zijn bordje, waardoor een jonge, enthousiaste kracht een welkome aanvulling was op de secretarie.

1562: Boomgaardsteeg 17

Op 23 december 1562 koopt Jan van Hout een huis in de Boomgaardsteeg van David Egbertsz. 'voorspraek'.¹² Een voorspraak is een oude benaming voor een advocaat. David Egbertsz. was een bekende verschijning in het Leidse gerechtswezen. We komen hem vele malen tegen in allerhande transportakten. Daarnaast is hij bekend als de vader van de beroemde landmeter en kaartenmaker Salomon Davidsz. van Dulmanhorst. Het huis en de plaats waar het zich bevindt, worden als volgt in de akte beschreven:

een huys ende erfve staende ende gelegen in de Boomgaertsteghe belegen hebbende aen die een zijde Lijsbeth Dircxdr. Egbert Adriaensz.s wedue ende aen d'ander zijde de Boomgaertsteghe daeronder gaende, streckende voor uuyte voors. steghe tot after aen Marie Claesdr., Jacop Jansz. Paedts weduen huys ende erfve.

Die belending is zeer hoopgevend, aangezien er wordt aangegeven dat dit een hoekpand is. Doorgaans is dit een excellente hulp om erachter te komen welk pand het precies betreft, ware het niet dat de Boomgaardsteeg een grillig verloop heeft, met een vork richting de Voldersgracht (Langebrug), waardoor er wat meer hoekpanden zijn dan gewoonlijk.

Aanvankelijk was het de vraag of David Egbertsz. het huis voor iemand anders verkocht of dat hij werkelijk zelf de eigenaar was. Kijken we namelijk in de Tiende Penning van 1561, dan vinden we in de desbetreffende Boomgaardsteeg inderdaad ene Lysbeth Dircxdr., doch in het pand vóór haar ('Pietergen Heyndricxdr. wijlen weduwe Jacob Jansz. Steenen') en na haar ('Meeus Jansz. van Eyck', die het huurt van 'de arme huyszitten van S. Pieters') geen spoor van David Egbertsz. De Tiende Penning van 1557 geeft hetzelfde beeld: eerst 'dat erf van die droechscherders', dan 'Liesbedt Dircxsdr., Egbert Arentsz. wedewy' en vervolgens weer 'die huyszitten Sinte Pieters eyghen, huyerman Mees Jansz'.¹³

Gelukkig brengen de Waarboeken het antwoord. In een akte van 28 november 1562 staat genoteerd dat David Egbertsz. 'een huys ende erve staende ende gelegen in den Boomgaertsteghe' koopt van 'Pietergen Heyndricxdr'.¹⁴

Verdere belendingen worden niet gegeven, maar dit lijkt ons voldoende om te mogen aannemen dat het om hetzelfde pand gaat als Jan van Hout een kleine maand later van David koopt. Nu was het enkel nog een kwestie van vaststellen om welk pand dit precies ging.

De ontknoping kwam dankzij de achterbelending, die in beide akten staat vermeld: Marie Claesdr., Jacob Jansz. Paedts weduwe. Deze dame kennen we van Steenschuur 19.2, dat op de hoek van het Steenschuur en de Boomgaardsteeg lag; en dat inderdaad doorliep tot aan het hoekpand, waar de Boomgaardsteeg enerzijds rechtdoor gaat evenwijdig aan de Langebrug en anderzijds rechtsaf slaat richting Breestraat. Dit gebied is tegenwoordig geheel veranderd, dus de aanduiding Boomgaardsteeg 17 doet wellicht wat vreemd aan. Het is dan ook een geheel fictieve huisnummering, uitsluitend bedoeld om de percelen uit het eind van de zestiende eeuw te kunnen aanduiden.

Het huis blijft nog geen jaar in Jan van Houts bezit. Hij verkoopt het op 8 november 1563 aan 'Jan Jansz. 't Steen, dienaer met den zwaerde'.¹⁵ Deze nieuwe eigenaar vinden we later terug als achterbelending van het eerder genoemde pand Steenschuur 19.2, 'streckende voor uuyt Steynschuyr tot after aen Jan Jansz. tsheeren dienaers erve'.¹⁶

1564: Langebrug 58.1, hoek Plaatsteeg

Op 7 maart 1564 koopt Jan van Hout het pand op de hoek van de Voldersgracht en de Plaatsteeg van zijn vader.¹⁷

Na het overlijden van stadssecretaris Jacob de Milde op 5 mei 1564 wordt Jan van

Hout ergens in augustus aangesteld als zijn opvolger. Hij is dan nog maar 21 jaar oud.

Vrouwen kom je in de Waarboeken als comparant zelden in hun eentje tegen. Zij werden doorgaans bijgestaan door een mannelijke 'gecoren voocht'. De meest voor de hand liggende mannen waren dan de echtgenoot, de vader of een ander mannelijk familielid, maar als er niemand te vinden was, werd veelal de klerk van de secretarie opgetrommeld of de stadssecretaris zelf. Vandaar dat we Jan van Hout in deze periode regelmatig zien optreden als voogd.

1568: Breestraat 98.1, naast het stadhuis

In 1568 woonde Jan van Hout ook nog korte tijd in de dienstwoning naast het stadhuis, waar oorspronkelijk zijn voorganger Deyman gewoond had. Dit pand is later opgenomen in het stadhuis en stond rechts van wat nu het Vismarktpoortje aan de Breestraat is. Het huis werd in 1564 bewoond door de boekbinder Jan Jacobsz. Paedts, die de stad moest ontvluchten, omdat hij veroordeeld was voor ketterij.¹⁸

Begin 1569 vroeg Jan van Hout ontslag als stadssecretaris omdat het gerucht ging dat hij als verdacht van onrechtzinnigheid (en medewerking verlenen aan calvinisten) gezocht zou worden door Alva's Bloedraad. Omdat de grond hem te heet onder de voeten wordt, vlucht hij naar Emden (volgens sommige bronnen) of naar Zoutleeuw.¹⁹

1573-1575: Breestraat 143, hoek Plaatsteeg

In juni 1572 kiest de stad Leiden de kant van Willem van Oranje. Hoewel het proces

al eerder in gang was gezet, betekende dit ook een omslag van godsdienstvoorkeur. Gevluchte protestanten konden terugkeren naar de stad, wat Jan van Hout dan ook deed, terwijl veel katholieken de stad juist ontvluchtten. De stad eiste dat deze 'glippers' terugkeerden op straffe van confiscatie van hun bezittingen.²⁰

Dit overkwam Cornelis Claesz. van der Hooch, telg uit de aanzienlijke katholieke familie Van Swanenburch, die de naam van zijn moeder Anna Cornelisdr. van der Hooch had aangenomen. Cornelis Claesz. behoorde tot de vroedschap, had de functie van thesaurier bekleed en was diverse malen burgemeester geweest. In november 1571 was hij zelfs voor een tweede achtereenvolgende periode verkozen, waardoor hij 'eerste' burgemeester van de vier werd. Zijn huis op de hoek van de Breestraat en de Plaatsteeg (tegenwoordig Breestraat 143) werd geconfisqueerd en de huur werd geïncasseerd door de rentmeester van de confiscatiën.

Intussen was begin 1573 Jan van Hout teruggekeerd naar Leiden. Sinds maart van dat jaar mocht hij daar het beroep van notaris uitoefenen. Aanvankelijk deed hij dat nog vanuit Langebrug 58.1, op de hoek van de Plaatsteeg, blijkens zijn eerste notariële akten, waarin regelmatig verklaard wordt: 'aldus gedaen binnen der stede van Leyden ten huysse van mij notario voorn. staende opte Volresgraff'.²¹ Later dat jaar zien we Van Hout als huurder van Breestraat 143 bij de registratie van de 'glipperhuur'.²² Kennelijk heeft hij een nieuw onderkomen gevonden, dicht bij waar hij eerst woonde en dicht bij het stadhuis, waar hij inmiddels weer in dienst

genomen was. Het besluit dat hij in zijn ambt van stadssecretaris was hersteld, dateert van 9 augustus 1573, maar ging met terugwerkende kracht in per 25 juli 1573.²³

Jan van Hout woonde in Breestraat 143 gedurende het beleg van de stad; wij komen hem daar tegen in de omslag van 1573, de 'glipperhuur' van 1574, de omslag van juni 1574 en in de volkstelling, die hij in augustus 1574 zelf had georganiseerd. Zijn huishouden bestond toen uit negen personen. Als we daar het ouderlijk echtpaar (Jan van Hout en Lysbeth van Wing) plus maximaal twee dienstmeiden/knechten van aftrekken, blijft er nog ruimte voor vijf personen. In 1581 telt het gezin drie kinderen, die alle drie in 1574 reeds geboren kunnen zijn. Dat laat ruimte voor de speculatie dat er nog meer kinderen geweest zijn. Tenzij de resterende twee personen anderszins inwonenden geweest zijn natuurlijk. We weten het niet, maar het is een prikkelende gedachte.

Tijdens het beleg woonde de stadssecretaris dus op een steenworp afstand van het stadhuis. Kort daarna moet Jan van Hout verhuisd zijn.

Bij de omslag van 1575 is degene die de huur moet betalen aan de rentmeester van de confiscatiën 'Mr. Jan schermmeester'. Het betreft hier Jan Gerritsz. Buytewech, die behoorde tot de veertigen die op 9 november 1572 uit de veertigraad werden gezet, evenals Cornelis Claesz. van der Hooch, in wiens huis hij dus was terechtgekomen. Ook Buytewech stond als glipper te boek. Het pand blijft na het beleg evenwel eigendom van Cornelis Claesz. van der Hooch, die er echter niet in terugkeert. Hij overlijdt in 1575 in bal-

lingschap. Zijn zoon komen we later tegen als eigenaar van dit pand.²⁴

Het zou kunnen dat Jan van Hout dit pand eigenlijk had willen kopen. Dat ging echter niet door. Na het beleg bepleitte Willem van Oranje een beleid van vergevingsgezindheid jegens de glippers, mits ze trouw aan het nieuwe bewind zouden zweren. Dat hebben beide bovengenoemde glippers gedaan, waardoor het huis niet verbeurd verklaard is. Jan van Hout moest dus op zoek naar iets anders, liefst dicht bij het stadhuis. Hierna zullen we zien waar dat toe geleid heeft.

±1575-1578: Maarsmansteeg 17

Het waren roerige tijden vlak voor, tijdens en vlak na het beleg; ook op de huizenmarkt. Niet alleen was er veel beweging door de vlucht van de glippers en de daarop volgende confiscaties, ook had de grote sterfte door honger en pest een groter aantal huizentransporten dan normaal tot gevolg. Anderzijds zal de administratie in die chaotische tijd minder nauwkeurig zijn geweest. Om die redenen is het in veel gevallen lastig de eigendomsovergangen van huizen in die periode scherp te krijgen. En dat maakt het soms weer moeilijk om de juiste personen aan de juiste panden te koppelen.

Als we naar het aantal waarbrieven per jaar kijken over de periode 1571-1581 dan zien we een flinke dip in de jaren 1572-1574.

Wellicht is het om die reden dat we niet weten hoe het komt dat Jan van Hout op 23 februari 1576 opeens opduikt als eigenaar van Maarsmansteeg 17.²⁵ We weten niet hoe en wanneer hij aan dit pand gekomen is. Op 16 augustus 1575 staat dit pand nog op naam

van Gijsbrecht Dircksz., kruidenier. Maar die was 'fugitive', getuige de akte.²⁶ Het is niet uitgesloten dat Jan van Hout als stadsbestuurder nominaal eigenaar is geworden van een geconfiscieerd pand zonder dat daar een waarbrief van is opgesteld.

Of Jan van Hout ook daadwerkelijk in het huis Maarsmansteeg 17 gewoond heeft, is niet duidelijk. In dezelfde periode wordt hij namelijk ook genoemd in diverse akten rondom Breestraat 84, waar hij in ieder geval een flink aantal jaren heeft gewoond, zoals we verderop zullen zien. Op 9 januari 1578 verkoopt hij het pand, dan genaamd Het Lammeken, aan Jan Barentsz. snijder, die er vervolgens tot zijn dood in blijft wonen.²⁷

1576: Rapenburg 4-10, Prinsenhof

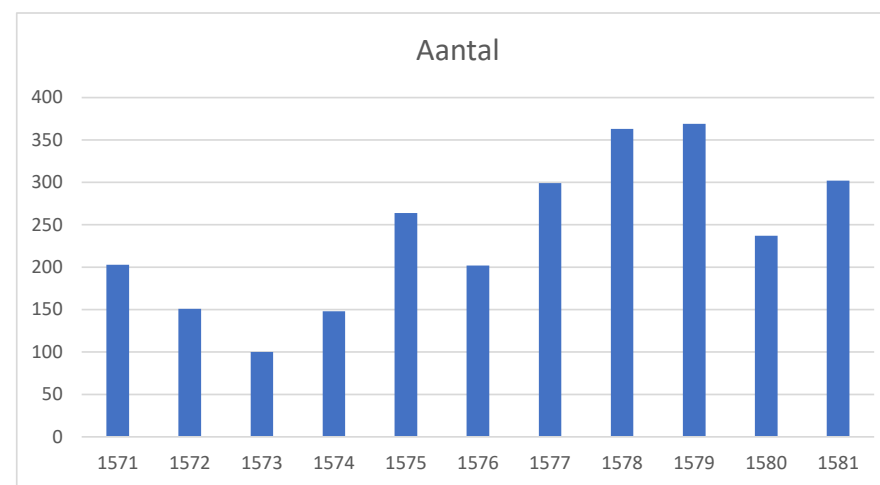
Jan van Hout is van het begin af aan betrokken geweest bij de oprichting van de univer-

siteit in 1575.²⁸ Het Barbaraklooster werd verkozen als eerste onderkomen van de universiteit. Met zijn gezin trok ook Jan van Hout hier in.

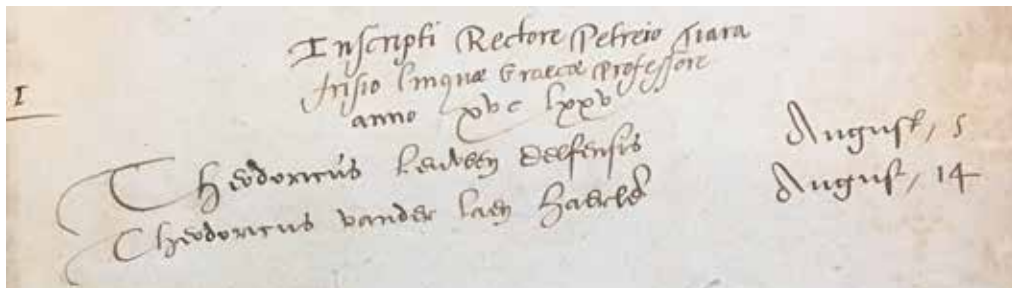
Het is dus niet zo vreemd dat hij een student in huis nam: 'Theodoricus Leuwen Delfensis', oftewel Dirck van Leeuwen uit Delft, staat op 5 augustus 1575 als allereerste student ingeschreven in het Album Studiosorum van de universiteit. In een ander register staat vermeld in welke huizen de studenten woonden, in verband met de ontheffing van de accijns op bier. Daardoor weten we dat Dirck van Leeuwen bij Jan van Hout woonde.

Nadien zouden nog diverse andere studenten en professoren onderdak vinden bij de familie Van Hout, eerst in het Prinsenhof (zoals dat later genoemd werd) en later in De Vergulde Druyff (Breestraat 84).

In november 1578 woonde Jan van Hout

Overzicht van aantallen waarbrieven per jaar in de periode 1571-1581. In de jaren 1572-1574 is een flinke dip te zien. Een waarbrief is een akte van eigendomsovergang. Grafiek: Martin Hooymans.

Album Studiorum van de Leidse universiteit uit 1575. Hierin werden de aan de universiteit ingeschreven studenten genoteerd. Op deze pagina staan de eerste twee ingeschrevenen: Theodoricus Leuwen Delfensis op 5 augustus en Theodoricus vander Laen Haerlem op 14 augustus. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, Volumen Inscriptionem, A.S.P. 7.

nog in het Prinsenhof, gezien een rekening, die hij bij de thesaurier heeft ingediend 'tot betalinghe van de kosten, gedaen op de vrolicke maeltiydt van Martini, die welcke opten X. en Xlen. Novembris 1578. in 't Hoff van zyn Princelyke Excellentie, dat Jan van Houdt voorsz. bewoont, es gehouden'.²⁹

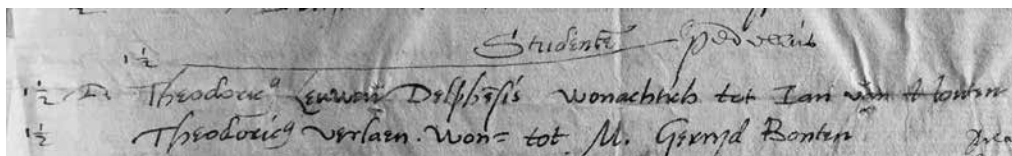
1575-1587: Breestraat 84, De Vergulde Druyff

De Vergulde Druyff is de naam van een pand op Breestraat 84. Het stond in wat in de twintigste eeuw bekend werd als het 'V&D-blok', tussen de Mandemakerssteeg en de Maarsmansteeg.

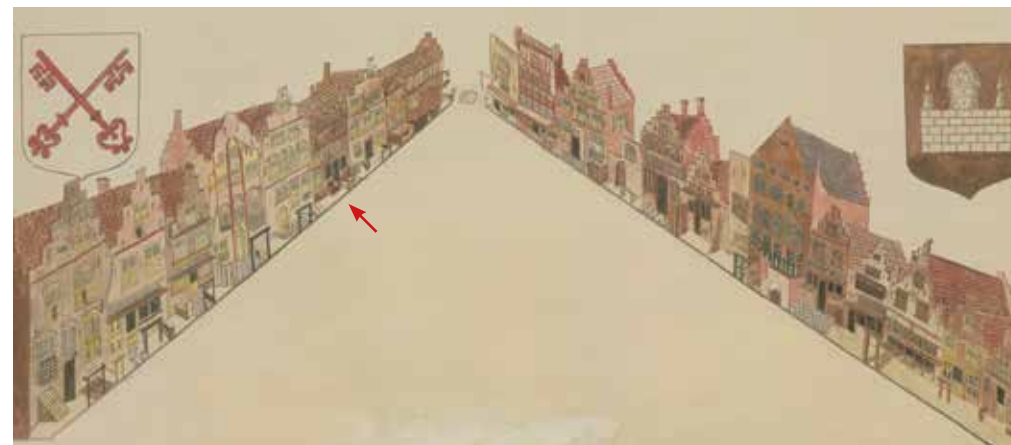
25 augustus 1577 is de eerste vermelding van Jan van Hout in relatie tot dit pand.³⁰ Hij zou het reeds op 4 mei 1575 van Adriaen Gerritsz. gekocht hebben. De akte zelf gaat

niet over de verkoop van De Vergulden Druyff, maar over een schuld die Jacob Allertsz. de Haes te vorderen heeft op de dochter van Adriaen Gerritsz., Diewertgen Adriaensdr. in 't Hart en haar man Pouwels Cornelisz. Twee van hun huizen, te weten De Vergulde Druyff enerzijds en Breestraat 175, worden als onderpand opgevoerd om te garanderen dat Jacob Allertsz. zijn geld zal krijgen. Kennelijk had Jan van Hout die schuld overgenomen van de familie 't Hart, dus zodoende was zijn huis nu onderpand geworden bij deze schuld.

Zoals we hiervoor hebben kunnen lezen, gaat hij echter eerst nog een tijdje in het Prinsenhof wonen. Wanneer hij precies naar Breestraat 84 verhuisd is weten we niet, maar het moet ergens tussen 1578 en 1581 geweest zijn.

Register waarin in verband met de ontheffing van accijns op bier vermeld staat in welke huizen de studenten van de Leidse universiteit woonden. De eerste twee studenten zijn wederom Dirck van Leeuwen en Dirck van der Laen. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, Verhuring en Bestedingsboeken A, registers van pacht- en huurcontracten 1578. SA II, inv.nr. 1382.

Gezicht op de Breestraat van de Mandemakerssteeg en Diefsteeg tot aan de Blauwe Steen. Kopie van een tekening uit het begin van de 16de eeuw, door C.G.J. Jansen, 1921. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV1081.2. De rode pijl geeft het pand Breestraat 84 aan, het huis dat Jan van Hout in 1575 koopt.

In die volkstelling van 1581 vinden we nog een flink aantal studenten bij Jan van Hout in huis.³¹ Buiten zijn vrouw en hun drie kinderen, van wie zoon Mees ook als student staat aangeduid, treffen we nog vier studenten aan plus zijn neefje Cornelis Jansz. Orlers, zoon van Jan van Houts zus Barbara en dus broer van Jan Jansz. Orlers, die later beroemd zou worden om zijn geschiedschrijving van de stad Leiden. Tel daar nog een knecht en twee dienstmeiden bij op en je komt op een huishouden van dertien personen.

Register Vetus vertelt ons dat Jan van Hout het voorhuis op 28 februari 1587 verkoopt aan Dominicus Tiara.³²

1579-1605: Nieuwsteeg 18.3-4

Ongeveer tegelijkertijd met de aankoop van Breestraat 84 liet Jan van Hout zijn oog vallen op een huis met tuin erachter, dat wat dichter bij hem in de buurt lag (ten opzichte

van Breestraat 143). Het ging om een groot complex doorlopende van de Nieuwsteeg tot aan de Langebrug in het bouwblok waar nu het Kamerlingh Onnes Gebouw gevestigd is. Hoewel dit huis nooit een huisnummer gekend heeft, duiden wij het aan met Nieuwsteeg 18.3. Erachter bevond zich een grote tuin en een uitgang die uitkwam op de Langebrug. Die uitgang was aanvankelijk niet van Van Hout, maar zou hij later kopen.

Al in augustus 1578 wordt hij genoemd als achterbelender van een pand aan het Steenschuur, maar het is niet helemaal duidelijk of hij toen al werkelijk de eigenaar was, omdat in een andere belending sprake is van 'zeeckere thuyn toecomende Jan van Hout, secretaris der voors. stede, als de cope overgenomen hebbende van Foy van Brouhoven, Bailly van Rijnlandt' en het daadwerkelijke bewijs van de verkoop pas te vinden is in een waarbrief van 3 juli 1579.³³ Het kan zijn dat Jan van Hout hier

eerst een tijdje gewoond heeft voor hij naar Breestraat 84 verhuisde. Bij de volkstelling van 1581 was hij beslist al verhuisd. In het huis aan de Nieuwsteeg woonde toen de wolkammer Jan Fransz. van Sint Thomas met zijn vrouw en twee kinderen.³⁴ Het pand was evenwel nog steeds in het bezit van Jan van Hout.

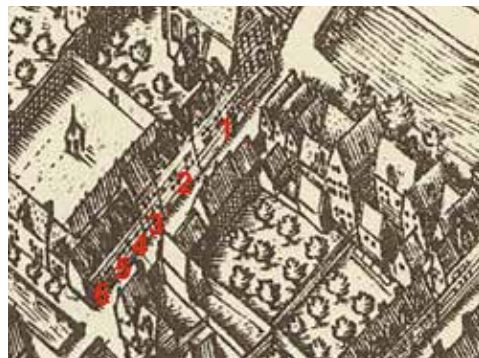
Naar alle waarschijnlijkheid is Jan van Hout dus pas ergens in 1587 van de Breestraat verhuisd naar dit pand aan de Nieuwsteeg.

1605-1609: Nonnensteeg 5

In 1605 verhuist Jan van Hout naar Nonnensteeg 5, een huisnummer dat nu niet meer als zodanig bestaat. Het pand heeft nummer 5 op de afbeelding uit het Straetbouc. Jan heeft dan de respectabele leeftijd van 63 jaar bereikt. Zijn vrouw Lysbeth is dat jaar overleden, wat doet vermoeden dat hij daarom dicht bij zijn dochter Marytgen is gaan wonen, die met haar man Pieter Pauw een paar huizen verderop woonde, in de richting van de hoek van de Nonnensteeg en het Rapenburg in een huis behorende bij het academiecomplex (nummer 1 op het kaartje).

Uit de boedelbeschrijving van zijn nalatenschap blijkt dat hij geen noemenswaardige huishoudelijke spullen bezat (zoals keukengerei, potten en pannen), dus hij zal wel bij hen gegeten hebben.³⁵

Het pand in de Nonnensteeg, 'alsnu genaempt de Universiteytstraete', strekkende tot aan 'de Cruythoff van de Universiteyt deser stede', koopt hij op 3 juni 1605 van Pieter Cornelisz. van der Mersch, zijn neef (diens moeder Lysbeth Pieter Jaspersdr. was een zus van Margriete Pieter Jaspersdr., de moeder van Jan van Hout).³⁶ Hier slijt hij zijn laatste jaren. Op 12 november 1609 is hij overleden.

Boven: De Nonnensteeg op de kaart van Pieter Bast uit 1600. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV329.1a. Onder: de Nonnensteeg zoals afgebeeld in het Chaertbouc van Straten binnen deser Stadt Leyden door Salomon Davidsz van Dulmanhorst en Jan Pietersz Dou, 1588-1597. Litho in kleur door T. Hooiberg, 1874. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV902.

Noten

1 Dit verhaal is niet door één persoon gemaakt. Het is een ode aan iedereen die direct of indirect heeft bijgedragen aan de Referentie Dataset Leiden eind zestiende eeuw. Er is dan misschien wel één auteur, maar er zijn tientallen zonder wier werk dit verhaal nooit geschreven zou zijn.

2 De geboortedatum staat rond het portret van Jan van Hout door Willem van Swanenburg uit 1608.

3 Van Hout noteerde zelf de datum op het ontwerp voor zijn grafzerk: Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0511A, Archief van de Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente te Leiden 1347-2004, inv.nr. 928.

4 ELO, toegang 0508, Oud Rechtelijk Archief van Leiden 1370-1811 (ORA), inv.nr. 73, Inbrengboek 1540-1559, f. 107.

5 Nationaal Archief (NA), toegang 3.01.03, Archief van de Staten van Holland vóór 1572 (SvH), Kohier van de Tiende Penning 1543, inv.nr. 275, f. 7v.

6 Jan Dröge, 'De Ruïnebouwers. Bouwplannen voor het rampgebied' in: Arti Ponsen, Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruit-ramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 304.

7 Christina Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16de eeuw* ('s-Gravenhage 1908); zie p. 5, waar verwezen wordt naar rekeningen van de Heilige Geest van 1538 en verder.

8 Karel Bostoën, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609): stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009) 27-28.

9 ELO, ORA, inv.nr. 67G, Waarboek G, f. 106v-107 (16 februari 1579).

10 ELO, toegang 0501A, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv. nr. 1289, Register van de volkstelling 1581, f. 26, 17v.

11 ELO, SA II, inv.nr. 6596, *Register Vetus*, f. 29.

12 ELO, ORA, inv.nr. 67B, Waarboek B, f. 151.

13 NA, SvH, Kohier van de Tiende Penning 1561, inv.nr. 1330; ELO, toegang 501, Archief der Secretarie van de stad Leiden 1290-1575 (SA I), inv. nr. 992, Kohier van de Tiende Penning 1557, f. 37v; het definitieve exemplaar hiervan berust in NA, SvH, inv.nr. 1011.

14 ELO, ORA, inv.nr. 67B, Waarboek B, f. 139v-140.

15 Ibidem, f. 34v-35.

16 Ibidem, f. 177-177v (27 maart 1565).

17 ELO, ORA inv.nr. 67C, Waarboek C, f. 76-76v.

18 ELO, SA I, inv.nr. 993, Kohier van de Tiende Penning 1564; ELO, ORA, inv.nr. 3+1, Criminele vonnisboek 1, f. 263.

19 Karel Bostoën, 'Jan van Houts ambteloze jaren (1569-1573) te Zoutleeuw', *Leids Jaarboekje* 108 (2016) 63-84.

20 W.A. Fasel, 'De Leidse glippers', *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 70 e.v.

21 Bijvoorbeeld: ELO, toegang 0506, Oud Notarieel Archief Leiden 1564-1811 (ONA), inv.nr. 43A, Minuutakten van notaris Jan van Hout 1573-1580, f. 12v (9 april 1573).

22 NA, toegang 3.01.28, Archief der Rekenkamer ter Auditie van de Gemeenelandsrekeningen, inv.nr. 4565, Kohier van de verhuurde huizen der Leidse uitgewekenen, 1573.

23 Paul L. Nève, 'Een blik op Jan van Hout als notaris te Leiden (1573-1609)', *Leids Jaarboekje* 108 (2016) 85.

24 ELO, SA II, inv.nr. 6596, *Register Vetus*, f. 21, "t weeskint van meester Cornelis van der Hoochs huys".

25 ELO, ORA, inv.nr. 67F, Waarboek F, f. 2v-3, als belending van Maarsmansteeg 19.

26 ELO, ORA, inv.nr. 67E, Waar-

boek E, f. 300-300v, als belending van Maarsmansteeg 15.

27 ELO, ORA, inv.nr. 67G, Waarboek G, f. 14-14v, schuldbekentenis van Jan Barentsz. snijder aan Jan van Hout. Diens weduwe vinden we nadien terug in het *Oudt Belastingboek* 1601 en in het register van het Schoorsteengeld van 1606: ELO, SA II, inv.nr. 6598, Oud-belastingboek 1601 A1, f. 156 'Catrijn Claesdr., wedue van Jan Baerntsz. van Reverding, snijder'; inv. nr. 4988, Kohier van het Schoorsteengeld 1606, f. 66v.

28 Zie onder meer Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid: de Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam 2000) 69 e.v.

29 Frans van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*. Dl. 2 (Leyden 1770) 405.

30 ELO, ORA, inv.nr. 67F, Waarboek F, f. 206v-207; mogelijk betreft het hier de schuld/losrente van 11 gulden per jaar aan het Sint Stevensgilde d.d. 8 mei 1572 (ORA, inv.nr. 67E, Waarboek E, f. 55v-56), in welk geval Jacob Allertsz. de Haes vanuit zijn functie optreedt; hij bezat er vele.

31 ELO, SA II, inv.nr. 1289, Register van de volkstelling 1581, f. 32v.

32 ELO, SA II, inv.nr. 6596, *Register Vetus*, f. 44v.

33 ELO, ORA, inv.nr. 67G, Waarboek G, f. 30 (18 augustus 1578); ibidem, f. 186v-187 (13 juni 1579); ibidem, f. 202-203 (3 juli 1579), met vermelding van een decreetbrief van 10 augustus 1577, die doet vermoeden dat Jan van Hout hier al langer een rol speelde.

34 ELO, SA II, inv.nr. 1289, Register van de volkstelling 1581, f. 61.

35 Karel Bostoën, Piet de Baar, Kees Walle, *Jan van Houts nalatenschap. Bronnen* (Leiden 2013) 5.

36 ELO, ORA, inv.nt. 67FF, Waarboek FF, f. 248v-249.32.

Jan Steen, *de Leidse bakker Arent Oostwaard en zijn vrouw Catharina Keizerswaard*, 1658. Olieverf op paneel. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam. Het schilderij toont een groot aanbod van broden die in werkelijkheid niet allemaal tegelijk te koop waren, zoals paas- en kerstbrood.

De twist over gist

Leidse bakkers en brouwers in conflict (1650-1675)

Rudolph Ladan

Rudolph Ladan is historicus. Zijn belangstelling gaat uit naar de middeleeuwse geschiedenis van Leiden, met uitstapjes naar latere perioden. Van zijn hand is de website: www.bierhistorieleiden.nl, over het Leidse bier en zijn brouwers in de middeleeuwen.

In het derde kwart van de zeventiende eeuw botsten twee Leidse beroepsgroepen. De inzet van het conflict was de koop en verkoop van gist. Aan de ene kant stonden de bakkers. Zij kochten bij de brouwers de gist die zij nodig hadden om brood te bakken. Aan de andere kant de brouwers, voor wie de verkoop van die gist een niet te verwaarlozen bron van inkomsten was. De bakkers waren de klagende partij: zij waren ontevreden over de gist en de manier van levering daarvan door de brouwers. Het waren de bakkers die aandrongen op, in hun ogen, verbetering van de situatie. Deze twist over gist geeft inzicht in een conflict tussen twee beroepsgroepen. En dat niet alleen. Gist is een grondstof waarover uit het verleden niet veel bekend is, niet uit de hoek van de brouwers en evenmin van de kant van de bakkers. Dit conflict draagt bij aan onze kennis over deze belangrijke grondstof. Gist was een essentieel ingrediënt van de steunpilaren van het toenmalige menu: brood en bier.

Dit artikel focust op de geschilpunten tussen de beide beroepsgroepen. Op deze plek geef ik eerst kort aan welke fasen en mijlpalen het conflict kende in de jaren 1650-1675. Aan de vooravond van de gebeurtenissen kocht een individuele bakker gist bij een individuele brouwer. Wrijvingen tijdens het halen van de gist in de brouwerijen leidden tot een andere aanpak, op initiatief van de brouwers. In 1651 sloten de beide gilden een formele overeenkomst, met onder meer regels over de prijs en wijze van levering van gist. Dit contract werd in 1657 niet meer verlengd.¹ De ontevreden bakkers klopten circa 1660 aan bij het stadsbestuur. In de jaren zestig ontving dat bestuur verscheidene klachten en verzoekschriften, de meeste van de bakkers.

In 1663 en 1665 vonden onder leiding van het stadsbestuur onderhandelingen plaats. Het zwaartepunt lag in 1665, met zeven bijeenkomsten in de maanden juni-september.² In juni 1665 werd in andere Hollandse steden informatie verzameld over de prijs

van gist en de gehanteerde inhoudsmaat bij de verkoop.³ Dit alles leidde tot een besluit van het stadsbestuur, van 8 oktober 1665, over de wijze van de verkoop van gist, de vaststelling van maximumprijzen en de introductie van een standaard inhoudsmaat voor gist.⁴ Het besluit maakte geen einde aan de strubbelingen.

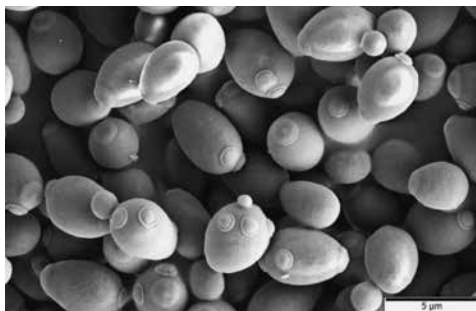
In de eerste maanden van 1669 vond op bescheidener schaal eenzelfde discussie plaats als in 1663-1665, met verzoekschriften van beide zijden.⁵ In januari 1669 werden kopieën gemaakt van de resultaten van bezoeken in 1665 aan andere steden en in februari trok een vertegenwoordiging van de bakkers naar Den Haag, waar men in 1665 niet was geweest.⁶ Ook in 1669 was het resultaat een besluit van het stadsbestuur: de *Ordre op de gist* van 5 april 1669.⁷ Dit besluit bracht een koerswijziging in de manier van levering van de gist.

Het laatste bericht over het conflict is uit 1675, met het zoveelste verzoekschrift aan het stadsbestuur.⁸ 1675 is daarmee het eindpunt van dit verhaal over de strijd rond de koop en verkoop van gist.

Gist: brouwen en bakken

Gist is een eencellig organisme dat suiker omzet in alcohol en koolzuurgas. Biergist (*Saccharomyces cerevisiae*) is de bekendste variant, het werd en wordt gebruikt door zowel brouwers als bakkers.

Het mechanisme van de gisting is bij bier en brood hetzelfde, ook al zijn de eindproducten anders. Bij het brouwen van bier zet gist de suikers uit gemoute granen om in alcohol en koolzuurgas, het laatste herken-

Biergist (Saccharomyces cerevisiae) onder de elektronenmicroscop. De knopjes op de cellen groeien uit tot nieuwe gistcellen. Foto: Wikipedia.

baar als de belletjes in bier en schuimkraag. In de bakkerij zorgt gist voor het rijzen van het deeg. In brood is koolzuurgas niet als los gas herkenbaar, wel in de luchtige structuur van goed gerezen brood. De alcohol die tijdens het rijzen van brooddeeg ontstaat, vervliegt in de oven. Het draagt bij aan de leukere geur tijdens het bakken.

Oorspronkelijk maakten brouwers gebruik van gist die van nature in de lucht voorkomt en neersloeg in hun kuipen. Dat was een onzeker proces, dat de brouwer niet zelf kon sturen. Om die reden waren brouwers al voor de zeventiende eeuw overgestapt op het actief toevoegen van gist tijdens het brouwproces.⁹ Tijdens het gisten van het jonge bier-in-wording vormde zich een dikke laag schuim op de vloeistof in de open gistkuipen.¹⁰

Brouwers brachten het gistende bier over op vaten voordat het was uitgist. In die vaten gistte het jonge bier verder, waarbij gistschuim door het spongat uit de vaten liep en werd opgevangen in ondiepe bakken. Dat schuim zat boordevol levende, actieve gist-

Een open gistkuip met een overvloedige ontwikkeling van actief gistschuim. Met dank aan Brauerei Schneider Weisse, G. Schneider & Sohn GmbH (<https://schneider-weisse.de>) en Hermine Bos-Tummers.

cellen. Een brouwer kon het bewaren en later gebruiken voor een nieuw brouwsel. Brouwers hielden zo het jaar rond een gistcultuur in stand. Dat ging niet probleemloos, want er kon nog steeds 'wilde' gist uit de atmosfeer in de kuipen neerslaan en de vergisting beïnvloeden. Het mislukken van een brouwsel door geïnfecteerde gist kwam geregeld voor. Bovendien is gist gevoelig voor temperatuur. Beneden ongeveer 15 °C wordt gist in toenemende mate inactief en boven 30 °C sterft verse gist. Gist vermeerderd zich het beste in de maanden met een gematigde temperatuur en slecht tijdens heel warme dagen en vorst.

Brouwers onderhielden hun gistcultuur om zelf te kunnen beschikken over deze grondstof, en verkochten gist aan bakkers en anderen. Bakkers verbruikten bij het bakken

van brood al het gist dat zij hadden gekocht. Dat maakte een permanente stroom van gist naar de bakkerijen noodzakelijk. Een alternatief, te denken valt aan het gebruik van zuurdesem in plaats van gist, was in Holland niet gebruikelijk. Nog afgezien van de afwijkende smaak van zuurdesembrood, kost het maken van voldoende zuurdesem flink wat tijd, energie en ruimte. Er zijn in Leiden geen aanwijzingen voor het gebruik van zuurdesem rond het midden van de zeventiende eeuw.

Brouwers verkochten niet alleen gist aan directe gebruikers zoals bakkers, maar ook aan handelaren, zowel in de eigen stad als daarbuiten. Zo sloot een Rotterdamse brouwster in 1644 met Jan Sijbrants te Leiden een overeenkomst. Zij zou Jan wekelijks vier halve vaten gist leveren, voor één gulden per half vat.¹¹

Mogelijk was Jan Sijbrants een handelaar die gist inkocht en weer op de markt bracht. ‘Gistkopers’ of ‘gistverkopers’ werden zij genoemd. In Leiden worden in de zeventiende eeuw gistkopers sporadisch vermeld.¹²

Het contract tussen de gilden

Op 26 februari en 2 maart 1651 zaten het bestuur van het Leidse brouwersgilde, onder aanvoering van deken (voorzitter) Johan Kist, en het bestuur van het bakkersgilde, geleid door deken Isaack Paling en vergezeld van meer bakkers, bij een notaris rond de tafel. De twee partijen kwamen overeen dat alle gist die alle Leidse brouwers binnen de tijd van een jaar zouden maken aan de bakkers zou worden verkocht. Niet onder de overeenkomst viel de gist die brouwers elkaar zouden lenen en de gist die de brouwers aan hun eigen klanten zouden geven om brood of koeken mee te bakken. Dit waren de uitzonderingen, verder was het de brouwers verboden gist te verkopen buiten de overeenkomst om. Na het zetten van de handtekeningen duurde het toch nog enkele weken om de laatste plooien glad te strijken. Op 19 maart 1651 ondertekenden de partijen een aanvullende overeenkomst en gingen de afspraken in. Het contract zou – in eerste instantie, zoals later bleek – gelden van 20 maart 1651 tot 21 maart 1652.¹³ Het was de eerste overeenkomst tussen de beide beroepsgroepen, niet een verlenging van een bestaand contract. Dat blijkt uit de noodzaak om iets te regelen voor de reeds gemaakte afspraken tussen individuele bakkers en brouwers en uit een latere verwijzing door de bakkers naar dit ‘allereerste contract’.¹⁴

In de overeenkomst was gekozen voor een ton met 240 pond gist als eenheid voor het leveren van de gist. De prijs werd bepaald op 7 gulden (140 stuivers) per ton. Ook werd de gewenste kwaliteit omschreven. Als de gist niet aan de kwaliteitseisen voldeed, zouden onafhankelijke personen de waarde beoordelen en zou de leverancier voor de schade opdraaien. De brouwers verbonden zich de gist te leveren twee dagen na het vaten van het nog gistende net gebrouwen bier, of eerder op verzoek van de bakkers. Met andere woorden: na het vaten van het jonge bier kreeg de gist twee dagen tijd om uit het vat te lopen en opgevangen te worden.

Een volgend punt, de manier van leveren, zou de aankomende jaren steeds weer opspelen. In het contract was opgenomen dat de brouwers de gist op hun kosten zouden brengen naar door de bakkers aan te wijzen plaatsen, in hele, halve of kwart tonnen. De gist zou op die plekken meteen worden gewogen en het gewicht ervan genoteerd. Elk kwartaal zouden de bakkers aan de hand van die registratie de brouwers betalen. Tot slot werd nog bepaald dat bakkers van buiten de stad hun gist uitsluitend bij Leidse bakkers zouden betrekken en dat de Leidse bakkers in hun huishouden uitsluitend Leidse bieren zouden schenken.

De bakkers hadden zich bij voorbaat ingedekt tegen het risico dat zij gist zouden overhouden. Op 24 februari, twee dagen vóór het sluiten van hun overeenkomst met de brouwers, tekenden zij een contract met gistverkoper Cornelis Cornelisz. van der Lugt. Alle gist die de bakkers niet zelf zouden gebruiken, verkochten zij aan deze gistverkoper. Het

tarief was 7 gulden en 15 stuivers (155 stuivers) per ton.¹⁵ Dat gaf zelfs uitzicht op een bescheiden winstje per doorverkochte ton.

De overeenkomst met de brouwers was met enige moeite tot stand gekomen en zou zes jaar standhouden, aldus een latere mededeling van de bakkers.¹⁶ Over één jaar, van april 1654 tot april 1655, is de afrekening bewaard gebleven.¹⁷ De bakkers betaalden in totaal 13.578 gulden 15 stuivers 7 penningen. Het gehanteerde tarief was 1½ stuiver voor een schepje gist (de ton gist als eenheid was inmiddels in onbruik geraakt). ‘Schepje’ was de naam voor een eenheid gist, daarover later meer. De regeling liep in 1657 af, als we mogen afgaan op die verklaring van de bakkers. Het is gissen naar de reden, maar de kans is groot dat wrijvingen tussen de brouwers en bakkers een verlenging in de weg hebben gestaan. Overigens beweerden de bakkers in 1669 dat de levering van gist juist tijdens de looptijd van dit contract het beste had gelopen.¹⁸ Dat zegt waarschijnlijk vooral iets over hoe negatief zij de jaren na afloop van het contract beoordeelden.

Hoe dan ook, de overeenkomst van 1651 had niet de oplossing gebracht waarop men misschien had gehoopt. De bakkers vonden de situatie onhoudbaar en stapten met hun klachten naar het Gerecht, het Leidse stadsbestuur. Door het ontbreken van dateringen op documenten weten we niet precies op welk moment, maar niet lang vóór of na 1660 stuurden zij in ieder geval één verzoekschrift naar het stadsbestuur, waarschijnlijk één of twee jaar later gevolgd door een tweede. Hun grieven waren dat de brouwers een huis hadden gehuurd en uitsluitend vanuit

dat huis hun gist verkochten, het ‘gisthuis’. Dat leidde tot ‘confusie’ en ‘onenigheid’. Verscheidene bakkers konden enkele dagen geen gist krijgen en daardoor niet bakken. De tweede grief was dat de gist van slechte kwaliteit was, te slecht om er goed brood mee te bakken. De gist vonden zij slechter dan die eerder vanuit (afzonderlijke) brouwerijen was geleverd en was duurder dan voorheen. Zij wilden dat iedere bakker zijn gist bij een brouwerij naar eigen keuze zou kunnen kopen, tegen een redelijke prijs.¹⁹

Hiermee zijn de drie grote geschilpunten gegeven: het gisthuis van de brouwers, de prijs en de kwaliteit van de gist. Deze punten beheersten de gesprekken en onderhandelingen tussen de bakkers en de brouwers. Geen geschilpunt, maar wel onderdeel van de besluiten die het stadsbestuur nam, was de vaststelling van de Leidse gistmaat. Ik bespreek deze vier onderwerpen, te beginnen met het gisthuis.

Het gisthuis

Het contract van 1651 bepaalde dat de brouwers hun gist zouden brengen naar door de bakkers aan te wijzen plaatsen. In de praktijk hielden zij zich daar niet aan. De brouwers richtten een centraal verkooppunt voor gist in, dat door iedereen het ‘gisthuis’ werd genoemd. Het lijkt erop dat zij tijdens het extra rondje onderhandelingen voor het definitief maken van het contract al probeerden een afspraak over zo’n gisthuis te maken, maar dat was toen niet gelukt.²⁰ De brouwers hebben hun plan daarna eenzijdig doorgezet. Zij huurden een huis op de Hooglandse Kerkgracht, tussen die gracht en de Middelweg.²¹

Hendrik Schepper, brouwerij 't Witte Hart. Tekening in Oost-Indische inkt uit de 18de eeuw. Het afgebeelde pand is ouder. Het Witte Hart (=Hert) stond op de plaats waar later de Hartbrugkerk werd gebouwd. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV KPE20110001, detail. Met dank aan Jan Dröge.

Daar brachten zij hun gist. Een knecht van het brouwersgilde, bijgestaan door een assistent, zorgde voor de verkoop. In 1654 bedroeg de jaarhuur voor dit pand 250 gulden en ontvin-

gen de beide medewerkers in totaal 10 gulden salaris per week, naast de kosten voor 'vuur en licht'. Dat was 5,9 procent van de omzet in gist van dat jaar.²² Zo traden de brouwers als

gesloten front naar buiten en bespaarden zij zich de contacten en tijdrovende discussies met bakkers in hun brouwerijen. Om hoeveel aanloop van bakkers ging dat? In 1665 waren er 22 brouwerijen in Leiden en in datzelfde jaar bezochten 110 bakkers een gildevergadering, wellicht waren niet alle bakkers aanwezig.²³ Deze aantallen kwamen neer op gemiddeld vijf bakkers op één brouwerij (de praktijk was anders: om te beginnen produceerden de brouwerijen niet allemaal evenveel gist). In 1663 had het gisthuis nog steeds een bezetting van twee man, Jan Cornelisz. van der Schelt en Joris Cornelisz. de Wint.²⁴ Van der Schelt woonde met zijn vrouw en hun kinderen in het pand.²⁵

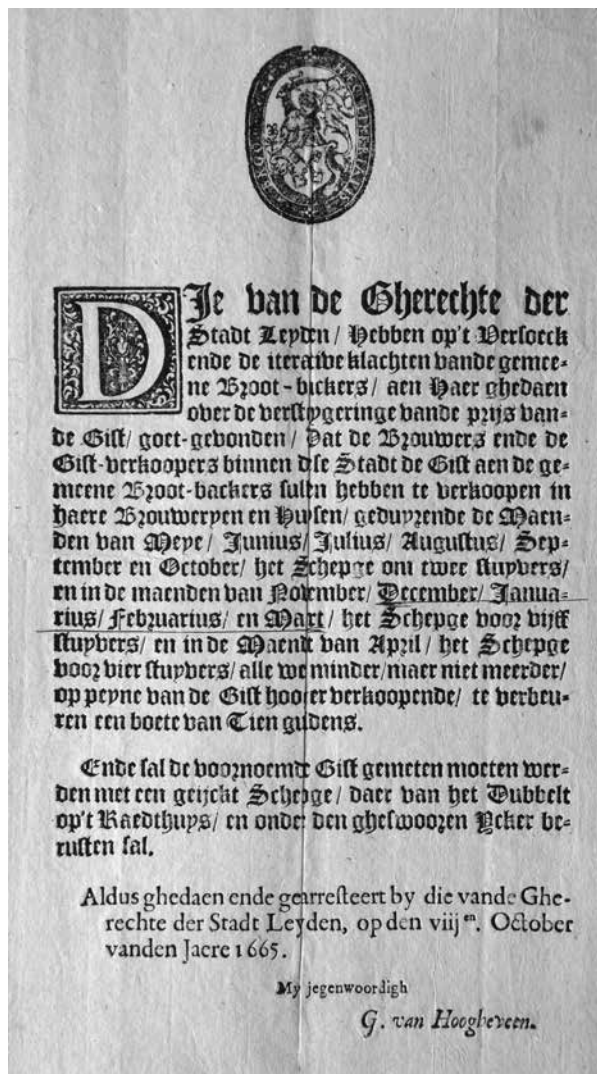
Voor de bakkers vertegenwoordigde het gisthuis alles wat slecht was. Zij vonden de gist in het gisthuis van mindere kwaliteit dan die zij eerder in individuele brouwerijen kochten en de gist was duurder dan voorheen. In hun optiek dus een verslechtering op de essentiële punten prijs en kwaliteit. Zij vonden, niet onterecht, dat de brouwers optraden als een kartel. De bakkers wilden dat het bestuur zou zorgen dat de brouwers niet 'samenspanden' met als gevolg de gedwongen afname via het gisthuis, inclusief prijsafspraken tussen de brouwers. Zoals al gezegd: hun wens was dat iedere bakker bij een brouwerij naar eigen keuze gist zou kunnen kopen tegen een redelijke prijs.²⁶

De summiere gespreksnotities van de onderhandelingen die vanaf januari 1663 onder regie van het stadsbestuur plaatsvonden, laten niet de emoties zien die er in de dagelijkse contacten moeten zijn geweest. Die waren er wel degelijk, het gisthuis zorgde

voor 'kwellen' en 'ongerief' van de bakkers, zo staat in een van hun verzoekschriften aan het stadsbestuur.²⁷ Dat die emoties hoog konden oplopen, laat een scheld- en vechtpartij zien die begin februari 1663 plaatsvond in het gisthuis. Een bakkersknecht die gist kwam halen, had in aanwezigheid van andere bakkersknechten enkele keren woedend geroepen 'ick wou dat den duyvel de brouwers ende haer gist haelde', gevolgd door 'ja, ick wens dat den duyvel ende de gist den brouwers op 't hart lage en branden' en meer van dat soort taal. Een dag later vocht hij in het gisthuis tot bloedens toe met een brouwersknecht. Twee brouwers die ook in het gisthuis waren, raakten bij de vechtpartij betrokken.²⁸ Een ander inkijkje geeft een passage uit een verzoekschrift van een aantal bakkers uit de jaren zestig. Het zou in de contacten 'grof' toegaan. De bakkers zouden bij klachten steeds te horen krijgen: 'dientse u niet, gietse uit, wij zullen u te winter wel anders plagen' (kan je het niet gebruiken, laat het wegllopen, van de winter zullen we je nog anders laten piepen).²⁹

Op 23 februari 1664 nam het bestuur een voorlopig besluit. Waarschijnlijk dwong de situatie een voorschot te nemen op de definitieve regeling.³⁰ Het hield in dat de brouwers geen gist meer mochten verkopen via het gisthuis en dat de bakkers de gist rechtstreeks bij een brouwer zouden kunnen halen. Het is de vraag of dit in de praktijk iets heeft veranderd.

In de zomer van 1665 werd heel intensief onderhandeld. In die fase van het conflict wilde het bestuur van het bakkersgilde een vuist maken en mobiliseerde de achterban.

Het besluit van het Leidse stadsbestuur van 8 oktober 1665 over de verkoop van gist. Dit besluit regelde de manier van leveren, introduceerde maximumprijzen en bepaalde de Leidse inhoudsmaat voor gist, het schepje.

Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, Gildenarchief, inv.nr. 204.

Foto: Emiel van der Hoeven.

Op 20 augustus 1665 kwamen de bakkers op hun gildekamer bijeen, en kregen de vraag voorgelegd: 'Halen jullie liever gist bij de brouwers of in het gisthuis?' Alle aanwezige bakkers stemden tegen het gisthuis. 110 bakkers zetten hun handtekening onder een petitie met die inhoud aan het stadsbestuur.³¹ In het besluit van 8 oktober 1665 bepaalde het stadsbestuur: brouwers en gistverkopers moeten hun gist in hun eigen brouwerijen of huizen verkopen aan de bakkers.³² Dat was in lijn met het voorlopige besluit van het jaar daarvoor. De bakkers hadden de slag om het gisthuis gewonnen, althans dat leek zo. In december 1665 deed het Gerecht een poging het verbod op het gisthuis te handhaven. Nadat de bakkers hadden geklaagd over de schaarsheid en kwaliteit van de gist, stuurde het stadsbestuur een bode naar alle brouwers met de opdracht dat zij geen gist naar het gisthuis mochten brengen. Het personeel van het gisthuis werd hiervan op de hoogte gebracht.³³ Dit voorval laat zien dat de brouwers het gisthuis niet hadden afgestoten. De besluiten uit februari 1664 en oktober 1665 hadden niet het gewenste effect gehad.

Enige jaren later gooide het stadsbestuur het roer om, uitgewerkt in het besluit van 5 april 1669.³⁴ Het was een grote koers-

wijziging. Nu werd bepaald dat de brouwers al hun gist naar het gisthuis moesten brengen en dat de bakkers en anderen uitsluitend daar hun gist mochten kopen. Verkoop vanuit een brouwerij werd verboden. Het heeft zeker een rol gespeeld dat de sanctionering van het gisthuis een andere ontwikkeling mogelijk maakte. Kort daarvoor, in maart 1669, was door de stad substituut-schout Govert van Gaesbeek als keurmeester voor de gist aangesteld. Zo'n functie was voorgesteld door het bakkersgilde, zij het dat het gilde twee keurmeesters voorstelde: één namens de brouwers en één namens de bakkers.³⁵ Govert van Gaesbeek kreeg de opdracht te letten op de kwaliteit van de gist en de handhaving van het besluit van april 1669. Hij kreeg één dag per week om als keurmeester te werken, te betalen door de beide gilden. Het gisthuis werd zijn werkterrein. Hij moest de gist die de brouwers naar het gisthuis brachten beoordelen. Goede ('bequame') gist zou hij aannemen, die kon worden verkocht aan de bakkers. Van april tot en met september zouden de bakkers tussen zeven en acht uur 's morgens terecht kunnen en van oktober tot en met maart van acht tot negen uur. De keurmeester was op dat uur in het gisthuis aanwezig.

Na anderhalf jaar, in oktober 1670, meldde Govert dat hij met die ene dag niet uitkwam. De contacten tussen bakkers en brouwers verliepen niet soepel. Hij vond het een 'moeilijke' taak, en naar eigen zeggen stak hij er per dag wel 3 à 4 uur in. Het Gerecht gaf hem met terugwerkende kracht een loonsverhoging.³⁶

In november 1675 richtten de bakkers,

voor zover bekend, een laatste keer een verzoekschrift aan het stadsbestuur over de problemen rond de gist. Volgens de initiatiefnemers hadden zij dat een half jaar eerder ook al gedaan, met instemming van het brouwersgilde.³⁷ De situatie was niet beter geworden. De brouwers zouden slechts kunnen voorzien in een derde van de behoefte aan gist van de bakkers. Bovendien vroegen zij in de maanden september en oktober een hogere prijs dan was vastgesteld. De bakkers stelden voor het gisthuis af te schaffen. Zij wilden voortaan geheel naar eigen keuze binnen of buiten Leiden hun gist kunnen kopen. Dit verzoekschrift laat zien dat er na al die jaren niets was veranderd: de bakkers waren ontevreden over het gisthuis.

Een reactie op dit verzoekschrift heb ik niet kunnen vinden. Het gisthuis wordt nog een keer zijdelings genoemd, in 1676. Het bericht komt van Beatrix Note, de weduwe van Jan Cornelisz. van der Schelt, de beheerder van het gisthuis. Zij hadden met hun gezin in het gisthuis gewoond. Beatrix was per mei 1676 met haar kinderen uit het gisthuis vertrokken naar een andere woning.³⁸ Dan wordt het stil rond het gisthuis. Het is onbekend tot wanneer dit verkooppunt van gist dienst heeft gedaan.

De gistmaat

Tonnen en delen daarvan, halve en kwart tonnen, werden gebruikt om gist in te verzamelen, te vervoeren en te verkopen. Een ton was de beste manier om natte waar als gist over een afstand te vervoeren (blokken verse gist en korrels droge gist zijn van veel later datum). Echter, de ton was geen officiële

gistmaat. De overeenkomst van de brouwers en bakkers uit 1651 noemde een ton met een inhoud van 240 pond gist. Om die ponden ging het in dit geval. Dat neemt niet weg dat binnen Leiden een vaste maat ton gangbaar was, met een inhoud van 155,2 liter.³⁹ Die kon vanzelfsprekend worden gevuld met gist. En zo sprak men er ook over, bijvoorbeeld in één van de vele voorstellen voor een vaste gisprijs: een schepje voor 3 stuivers, dan kost een ton gist 19 gulden en 4 stuivers (384 stuivers).⁴⁰

In 1654/1655 noemen de Leidse bronnen voor de eerste keer het schepje ('schepge') als de eenheid waarmee men rekende.⁴¹ In het besluit van oktober 1665 legde het Gerecht dit schepje vast als de officiële geijkte maat voor gist. Een controle-exemplaar werd bewaard op het Stadhuis en ook de beëdigde Leidse ijker had er een onder zich.⁴²

Zeker is dat in de Leidse praktijk vaak een andere maat voor gist werd gebruikt: de kop ('cop' of 'coppe'). De kop wordt in ieder geval al in de zestiende eeuw genoemd. In 1556 verkocht brouwer Willem Aernt Gerijtsz. aan een klant een jaar lang 6 koppen gist per week.⁴³ En tijdens het beleg van Leiden in de jaren 1573-1574 stelde het stadsbestuur maximumprijzen voor levensmiddelen vast, waaronder die voor een 'coppe gist'.⁴⁴ Tijdens de onderhandelingen in de jaren 1660 gebruikten bakkers en brouwers zowel de term kop als schepje. Soms in één adem, in een zin als: zoveel stuivers per schepje, maakt zoveel per kop.⁴⁵ In een verzoekschrift aan het Gerecht uit 1669 noemden de bakkers uitsluitend de kop. Over het schepje geen woord, hoewel dat toen al vier jaar de officiële Leidse gistmaat

Een messing maatbeker uit 1755, met de Leidse geijkte maat voor een schepje gist ('BierGistSchep'). Met officiële stedelijke maatbekers, zoals deze, controleerde men of de maatbekers die in de handel werden gebruikt de juiste inhoud hadden. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden, inv.nr. 984.3.

was.⁴⁶ Op basis van de ton van 155,2 liter kan de inhoud van het schepje en de kop worden berekend (Tabel 1).⁴⁷ Deze berekening vindt steun in een Leidse maatbeker uit 1755 die de inhoud geeft van een 'kan' wijn en een 'BierGistSchep'.⁴⁸ Als Leidse maat voor wijn geldt 1,2 liter, dat was dus ook het volume van een schepje gist.⁴⁹

Het Leidse conflict levert ook informatie op over de gistmaat in andere Hollandse steden. In juni 1665 maakten de bakkers in opdracht van het stadsbestuur een rondje langs de bakkers of brouwers in Amsterdam, Haarlem,

Tabel 1: Gistmaten in Leiden (1665)

schepje (de geijkte maat)	1,2 liter
kop	19,4 liter (16 schepjes)
ton	155,2 liter (128 schepjes)

Delft en Rotterdam. Het doel was gegevens te verzamelen over gisprijzen en gistmaten in die steden. De brouwers verzamelden in juni 1665 apart van de bakkers informatie over de prijzen in Amsterdam, Gouda en Rotterdam. In februari 1669 bezochten de bakkers Den Haag.⁵⁰ Tabel 2 geeft de resultaten van deze *fact-finding missions*. Elke stad had een eigen gistmaat, met een eigen naam. De maten liepen behoorlijk uiteen, met Leiden (1,2 liter) en Delft (circa 12,6 liter) als uitersten.

De prijs van gist

Het gisthuis zorgde voor de meeste emotie bij de bakkers, maar over de prijs van de gist werd de meeste uren gesproken en onderhandeld. Boven gespreksnotities van de stad uit juni 1665 stond dan ook 'besogne op de dierte van de gist' (bespreking over de duurte van de gist).⁵¹ De gisprijs bewoog

in ieder geval mee met de seizoenen. In de winter was gist duurder, een direct gevolg van de lage temperaturen waardoor gist moeizaam groeit, waarbij nog kwam dat in de winter minder werd gebrouwen dan in warmere maanden. Zeker tijdens strenge winters konden de gisprijzen hoog oplopen. Ook een dalende vraag van consumenten naar bier, met als gevolg ook minder productie van gist, speelde een rol. De 'schaarsheid van het brouwen' werd door de brouwers wel aangevoerd om hoge gisprijzen te verklaren.⁵² Wat ook bijdroeg was de export van gist, waardoor de prijzen binnen de stad konden stijgen. Om die reden waren de bakkers tegen export van gist en verbood het stadsbestuur bij weinig en slecht aanbod van gist incidenteel de uitvoer. Omgekeerd wilden de brouwers niet dat de bakkers gist van buiten de stad zouden betrekken. Het besluit van 1669 verbood zowel export (door brouwers) als invoer (door bakkers) van gist.⁵³

Tijdens de jarenlange discussies strooide de partijen met gisprijzen die op verschillende momenten in de praktijk waren betaald, in Leiden en elders. Ik geef enkele voorbeelden. In 1669 verklaarden de bakkers dat zij tijdens de looptijd van hun overeen-

Tabel 2: Gistmaten in Hollandse steden (1665, Den Haag 1669).

	eenheid	vergelijking met het Leidse schepje	(geschatte) inhoud
Leiden	schepje		1,2 liter
Amsterdam	mengel	5 schepjes	6 liter
Haarlem	mengel	'ruim' 2½ schepje	ca. 3,3 liter
Den Haag	schep	'niet ten volle' 3 schepjes	ca. 3,5 liter
Delft	ketel	'ruim' 10 schepjes	ca. 12,6 liter
Rotterdam	schotel	9 schepjes	10,8 liter

komst met de brouwers in de jaren vijftig 20 tot 24 stuivers per kop (19,4 liter) gist hadden betaald, tot maximaal 36 stuivers tijdens vier wintermaanden aan het eind van die periode, die kennelijk flink koud waren geweest. Nu, in 1669, kostte gist in de zomer 32 stuivers per kop en de rest van het jaar 48 stuivers. De brouwers memoreerden dat men in Gouda in de strenge winter van 1664-1665 aan Rotterdamse brouwers wel 70 gulden per vat had betaald, dat is 175 stuivers per kop.⁵⁴ Omgerekend naar Leidse schepjes liep dat uiteen van 1,25 tot 3 stuivers per schepje. De uitschieter van 70 gulden per vat kwam neer op een schepje van 10,9 stuiver. Door de prijschommelingen binnen een jaar was één standaardtarief voor gist niet goed denkbaar en dat was ook niet waar de beide beroepsgroepen op aanstuurden.

In de besprekingen en onderhandelingen in de loop van 1665 kwamen beide partijen met verschillende voorstellen voor maximumprijzen die steeds onderscheid maakten tussen de zomer- en winterperiode. Uiteindelijk hakte het stadsbestuur in oktober 1665 de knoop door en kwam met een model met drie perioden binnen het jaar, elk met een eigen tarief (Tabel 3). Het kwam overeen met een voorstel van de brouwers in de bijeenkomst

van 20 augustus.⁵⁵ In oktober 1670 werd op advies van de keurmeester van de gist de prijs voor de maanden mei en oktober met een halve stuiver verhoogd.⁵⁶

De kwaliteit van de gist

De bakkers wilden een adequate kwaliteit gist. Voor hen stond steeds voorop dat alle gist aan de eisen moest voldoen om brood mee te bakken. Op verschillende momenten typeerden de bakkers de kenmerken van goede en slechte gist.⁵⁷ Een goede kwaliteit gist was:

- dik, glad en effen
- voldoende droog
- droge, ‘gesette’ (goed ontwikkelde) gist, en, zo werd in 1651 afgesproken, de gist werd voor verkoop afgemaakt twee dagen na het vaten van het bier. Die periode vond men kennelijk optimaal nadat het jonge bier was overgebracht van de gistkuipen naar de vaten.

Gist van slechte kwaliteit was:

- dun, ‘bierig’
- zo dun en ‘bierig’ dat de helft niet werkte (meermaals stelden bakkers dat zij enkele dagen niet hadden kunnen bakken door de slechte kwaliteit van de gist⁵⁸)
- eerder ‘drabbig’ bier dan gist

Tabel 3: Maximumprijzen voor gist (per schepje) vanaf 1665 en 1670

1665		1670	
november-maart	5 stuivers	november-maart	5 stuivers
april	4 stuivers	april	4 stuivers
mei-oktober	2 stuivers	mei	2½ stuiver
		juni-september	2 stuivers
		oktober	2½ stuiver

- niet ‘geset’, waarna de bakkers die gist alsnog elders hadden laten ontwikkelen
- ‘sloij’⁵⁹ en ‘spoelinge’ in plaats van gist
- ‘bollicht’ of ‘bierig’
- ongeschikt om baktarwe mee te bakken, en het maakte dat het brood scheurde en niet rees.

Nergens in de bronnen is sprake van differentiëren naar een goedkope slechtere, en een duurder betere kwaliteit gist. Toch bestond dat verschil in kwaliteit in de praktijk. Zo merkten de brouwers in 1665 op dat er ‘veel onderscheijt’ in de gist was. Het contract van 1651 bepaalde dat het leveren van een slechte kwaliteit gist tot schadevergoeding zou kunnen leiden. Een variant, uit 1665, was een voorstel van de bakkers dat als gist niet goed genoeg was de brouwers dan voor hetzelfde geld niet één maar anderhalf of twee schepjes zouden geven, afhankelijk van de conditie van de gist.⁶⁰

In het gisthuis gaf de kwaliteit aanleiding tot klachten en ruzie. In ieder geval op papier was de aanstelling in 1669 van een onafhankelijke keurmeester een stap vooruit. We zagen al dat hij de door de brouwers ingebrachte gist moest beoordelen en dat alleen door hem als goed (‘bequame’) gekwalificeerde gist in het gisthuis mocht worden verkocht aan de bakkers. Daarmee was de kous niet af. Door hem als slecht (‘onbequame’) beoordeelde gist moest hij afwijzen en mocht niet binnen de stad worden verkocht. De brouwer moest kennelijk maar zien wat hij daar mee deed. Bedorven (‘ondeugdelijke’ of ‘bedurven’) gist moest de keurmeester in beslag nemen en zelf weggooien. Het stadsbestuur wilde niet

dat die nog in de handel kon komen. Deze gedetailleerde opdracht aan de keurmeester suggereert dat de brouwers niet alleen gist van goede kwaliteit aan de bakkers probeerden te verkopen.

Tot slot

De Leidse brouwers en bakkers stonden in de jaren 1650-1675 met verschillende belangen tegenover elkaar. De brouwers haalden uit de verkoop van gist welkome neveninkomsten, zeker omdat de Hollandse brouwerij steeds meer concurrentie kreeg van koffie, thee en brandewijn.⁶¹ De bakkers op hun beurt waren voor een constante stroom gist aangewezen op de brouwers. De brouwers waren door de jaren heen de bovenliggende partij. Dat blijkt bijvoorbeeld uit hun vasthouden aan het gisthuis, ook al schreef de overeenkomst met de bakkers een andere manier van afleveren van de gist voor en zelfs na een verbod van het gisthuis door het stadsbestuur. Het waren dan ook de bakkers die als de klagende partij de stedelijke overheid bij het conflict betrokken. En zo werd het ook beleefd. Meermaals, te beginnen met de besluiten van het stadsbestuur uit 1665 en 1669, werd gerefereerd aan ‘de herhaalde klachten’ van de bakkers.

De verwikkelingen rond de verkoop van gist konden we een kwarteeuw volgen, tot dat laatste verzoekschrift uit 1675. We weten niet wat daarmee gebeurde. Het Leidse archief zwijgt, maar het geruzie ging ongetwijfeld door. Sterker nog, we weten dat ‘gist’ uitgroeide tot een gewestelijke kwestie. Er zaten enkele decennia tussen, maar in de jaren twintig van de achttiende eeuw ont-

brandde het conflict op gewestelijk niveau. Ook in de achttiende eeuw lag het initiatief bij de brouwers. Dit keer via hun branche-organisatie. De Hollandse brouwers richtten in de jaren 1660 een belangenvereniging op, die bekend zou worden onder de naam Generale Brouwers. In 1674 telde dit verbond ruim twintig grote en kleine Hollandse steden. Zij vergaderden jaarlijks en traden op als een echte lobbyclub. De Leidse brouwers deden mee vanaf de oprichting tot het einde in 1816.

Vanaf de jaren 1720 tot het eind van de achttiende eeuw ondernamen de Generale Brouwers verscheidene keren actie. Vooral in het midden van die eeuw regende het verzoeken van de brouwers bij de Staten van Holland om de verkoop van gist op een voor de brouwers gunstige manier te regelen. Hoe dat verliep valt buiten het bestek

van dit verhaal over het lokale conflict. Evenmin als in de Leidse twist leidden in de achttiende eeuw de onderhandelingen tussen de beroepsgroepen en de betrokkenheid van de overheid tot een bevredigende, stabiele oplossing.⁶²

Het zou tot in de negentiende eeuw duren voordat wetenschappelijke doorbraken in de microbiologie het mogelijk maakten op grote schaal betrouwbare, zuivere gisten te produceren. Dat kwam ten goede aan de brouwers. Zo ontwikkelde Heineken in 1886 een zuivere giststam, die het bedrijf nog steeds gebruikt.⁶³ Ook de bakkers profiteerden van deze ontwikkelingen. De afhankelijkheid van gist uit brouwerijen was verleden tijd. Een fabriek als de Koninklijke Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek in Delft, opgericht in 1869, produceerde op industriële schaal gist voor bakkers.⁶⁴

Noten

Met dank aan Piet de Baar voor alle hulp bij vragen over zeventiende-eeuws Leiden en bij leesproblemen.

1 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0506, Oude notariële archieven van Leiden, 1564-1811 (ONA), inv.nr. 732, nr. 84, scan pag. 124-127. ELO, toegang 0509, Archieven van de gilden, de beurzen en de rederijerskamers, 1443-1917 (Gilden), inv.nr. 209, f. 1r.

2 ELO, Gilden, inv.nr. 136. De bijeenkomsten waren op 26 januari 1663, 3 februari 1663 en op 5 en 9 en 26 juni, 28 juli, 20 augustus en 25 en 30 september 1665.

3 ELO, Gilden, inv.nrs. 209b, 209c, inv.nr. 171.

4 ELO, toegang 0501A, Stadsarchief van Leiden, (1253) 1574-1816 (1897) (SA II), inv.nr. 79, f. 164rv. Gilden, inv.nr. 204.

5 ELO, Gilden, inv.nr. 209, inv.nr. 210, inv.nr. 211. De dateringen ('1669') in de inventaris lijken mij juist.

6 ELO, Gilden, inv.nr. 209b, 209c, 209e.

7 ELO, Bibliotheek, LB 17681 plano.

8 ELO, Gilden, inv.nr. 142.

9 Richard W. Unger, *Beer in the Middle Ages and Renaissance* (Philadelphia 2004) 152-154.

10 In Leiden werd in de zeventiende eeuw uitsluitend bovengistend bier gebrouwen, en niet ondergistend bier, waarbij het gist zich tijdens het fermentatieproces juist op de bodem

van de gistkuipen verzamelt. Ondergisting werd in Nederland pas algemeen toegepast na de ontwikkeling van mechanische koeltechnieken in de negentiende eeuw, omdat dit lagere temperaturen (6-8 °C) vereist.

11 Stadsarchief Rotterdam, ONA toegang 18, inv.nr. 498, aktenr. 102, p. 173.

12 In 1625 werd gistverkoper Joost Versaey, uit Cassel in het huidige Frankrijk, als poorter ingeschreven (ELO, SA II, inv.nr. 1267, f. 168r, scan pag. 172). Cornelis Cornelissen van der Lugt trad in 1651 op als gistverkoper (ELO, ONA, inv.nr. 444, nr. 136, scan pag. 289-291). Beatrix Note verdiende de kost met een winkeltje en kreeg van het stadsbestuur in juni

1676 toestemming om gist te verkopen in kleine hoeveelheden, maximaal een schepje (ELO, SA II, inv.nr. 84, f. 230rv).

13 ELO, ONA, inv.nr. 732, nr. 84, scan pag. 124-127. ELO, Gilden, inv.nr. 134, inv.nr. 209a. Het broodbakkersgilde omvatte niet de koekbakkers en de pasteibakkers.

14 ELO, Gilden, inv.nr. 211, f. 1v.

15 ELO, ONA, inv.nr. 444, nr. 136, scan pag. 289-291.

16 ELO, Gilden, inv.nr. 209, f. 1r. Een mededeling uit 1669.

17 ELO, Gilden, inv.nr. 202.

18 ELO, Gilden, inv.nr. 209, f. 1r.

19 ELO, Gilden, inv.nr. 203.

20 ELO, Gilden, inv.nr. 209a bevat een ongedateerd vel met aantekeningen die evident te maken hebben met de onderwerpen die in de overeenkomst van 1651 werden geregeld. Het noemt ook een gisthuis. In de definitieve afspraken van 19 maart 1651 komt dat gisthuis niet terug.

21 ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 2v, inv.nr. 203, f. 1r.

22 ELO, Gilden, inv.nr. 202, f. 1r. Berekening van de kosten in guldens: 250 huur, 520 salaris, stelpost 25 turf/kaarsen; omzet gist: 13578,75 gulden.

23 ELO, toegang 0505, Archieven van de Stadsheerlijkheden en Vroonwateren, 1360-1908, inv.nr. 964.

24 ELO, ONA, inv.nr. 748, akte 49, scan pag. 103, 8 februari 1663.

25 ELO, SA II, inv.nr. 84, f. 230rv.

26 Bijvoorbeeld verwoord in ELO, Gilden, inv.nr. 203.

27 ELO, Gilden, inv.nr. 203, f. 1v.

28 ELO, ONA, inv.nr. 748, akte 49, scan pag. 103, 8 februari 1663.

29 ELO, Gilden, inv.nr. 137, f. 1r.

30 ELO, SA II, inv.nr. 78, f. 241v-243r. ELO, Gilden, inv.nr. 203.

31 ELO, Gilden, inv.nr. 138.

32 ELO, Gilden, inv.nr. 204.

33 ELO, SA II, inv.nr. 79, f. 213r.

34 ELO, Bibliotheek, LB 17681 plano.

35 ELO, Gilden, inv.nr. 211, f. 1v.

36 ELO, SA II, inv.nr. 82, f. 119r-120r.

37 ELO, Gilden, inv.nr. 142.

38 ELO, SA II, inv.nr. 84, f. 230rv.

39 Een ton van dit formaat werd aangeduid als 'naar de Dordtse legger'. Inhoud ton: Meertens Instituut, website 'De oude Nederlandse maten en gewichten', <https://www.meertens.knaw.nl/mgw/plaats/603> (geraadpleegd op 2 januari 2023). In 1619 verzocht het brouwersgilde aan het stadsbestuur de 'Dordrechtsen legger' in te voeren per 1 oktober van dat jaar (ELO, Gilden, inv.nr. 239). In de jaren 1620 voerden de Staten van Holland de 'Dordtse legger' als standaardton in (ELO, Gilden, inv.nr. 195).

40 ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 5r.

41 ELO, Gilden, inv.nr. 202, f. 1r.

42 ELO, SA II, inv.nr. 79, f. 164rv. ELO, Gilden, inv.nr. 204.

43 ELO, toegang 0508, Oude Rechterlijke Archief van Leiden, 1370-1811 (ORA), inv.nr. 42.31, 1556-1557, 23 november 1556. Met een prijs van 3 groten per kop gist.

44 H.J.A. Visser, 'De prijsbeheersing tijdens het beleg van Leiden', *Leids Jaarboekje* 46 (1954) 108-112, aldaar 111. Maximumprijs 4 stuiver per kop gist, later verhoogd tot maximaal 6 stuiver.

45 ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 5r.

46 ELO, Gilden, inv.nr. 209.

47 Uit financiële gegevens kan de verhouding 1 ton = 8 koppen = 128 schepjes worden berekend. Dat leidt bij een ton van 155,2 liter tot een kop van 19,4 liter en een schepje van 1,2125 liter, afgerond 1,2 liter. Deze afronding maakt dat de 16 resp. 128 schepjes in tabel 1 niet optellen tot precies 19,4 en 155,2 liter. In tabel 2 is met dit schepje van 1,2 liter gerekend. ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 5r.

48 Collectie De Lakenhal, inv.nr. 984.3. Het jaartal 1755 en het wapen van Leiden staan ook op de maatbeker. Onder de aanname dat het schepje sinds 1665 niet van inhoud was veranderd.

49 Meertens Instituut, 'Oude maten en gewichten'. De Leidse wijnmaat van 1,2 liter wordt in het overzicht 'pint' genoemd.

50 ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 3rv,

inv.nrs. 209b, 209c, 209e, inv.nr. 171. Het verslag over Gouda noemt geen gistmaat.

51 ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 2r.

52 Ibidem.

53 ELO, SA II, inv.nr. 79, f. 213r. ELO, Gilden, inv.nr. 210, f. 1v. ELO, Bibliotheek, LB 17681 plano.

54 ELO, Gilden, inv.nr. 209c. Ook hier met een vat van 155,2 liter gerekend.

55 ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 2v, 3v.

56 ELO, SA II, inv.nr. 82, f. 120r.

57 ELO, Gilden, inv.nr. 134, f. 2rv, inv.nr. 136, f. 1r, 5r, inv.nr. 203, f. 1r, inv.nr. 209, f. 1v-2r, inv.nr. 211, f. 1r. ELO, SA II, inv.nr. 78, f. 242r.

58 ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 1r, inv.nr. 203 f. 1r.

59 Geraadpleegde (historische) woordenboeken kennen de term 'sloij' niet. 'Spoeling' (spoeling) was de vloeibare (graan)rest die bij het maken van gedestilleerde dranken in de ketel achterbleef. Het werd gebruikt als veevoer. 'Bollicht' was waarschijnlijk 'bollich', in de betekenis: niet vast (Instituut voor de Nederlandse Taal, 'Historische woordenboeken. Middel-nederlandsch Woordenboek (MNW)', lemma 'BOLLICH' (geraadpleegd op 10 januari 2023)).

60 ELO, Gilden, inv.nr. 136, f. 5r.

61 Marco Daane, *Bier in Nederland. Een biografie* (Amsterdam/Antwerpen 2016) 143.

62 E.M.A. Timmer, *De Generale Brouwers van Holland. Een bijdrage tot de geschiedenis der brouwerij in Holland in de 17de, 18de en 19de eeuw* (Haarlem 1918) 126-175, hoofdstuk VIII, 'De strijd om het gistmonopolie'.

63 Richard W. Unger, *A History of Brewing in Holland 900-1900. Economy, Technology and the State* (Leiden 2001) 368-370. Daane, *Bier in Nederland*, 307.

64 'Koninklijke Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek', https://nl.wikipedia.org/wiki/Koninklijke_Nederlandsche_Gist-_en_Spiritusfabriek (geraadpleegd op 10 januari 2023).

Jan Daniël Knapp en Hendrik de Leth, Naauekeurige Plattegrond van den Staat en den Loop van Rio de Berbice. Met derzelver Plantagien in de Geotroyeerde colonie de Berbice gelegen, 1742 (detail). Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Daniel van Eijs

Van lakenhandelaar naar plantage-eigenaar (1725-1739)

Sjoerd Ramackers

Sjoerd Ramackers (Leiden 1998) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. In 2020-2021 deed hij onderzoek voor Museum De Lakenhal naar de Leidse staalmeesters, lakenververs en -handelaren. Op dit moment volgt hij de Onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waarin hij zich specialiseert in stedelijke geschiedenis, kennisgeschiedenis en het Nederlandse koloniale verleden. Daarnaast is hij als vrijwilliger verbonden aan Erfgoed Leiden en Omstreken en het Koninklijk Nederlands Instituut in Rome, waar hij probeert een brug te slaan tussen de onderzoekers en het brede publiek.

Rijkdom laat altijd meer sporen achter dan armoede. Wie nu nog over de Oude Singel loopt en de statige gevels ziet, waant zich meteen terug in de tijd dat de lakenindustrie nog bloeide. De armoede die in de achttiende eeuw volgde, is veel minder zichtbaar. Desondanks schuilen achter de gevels ook verhalen over deze periode. Volgens sociaal-economisch historicus N.W. Posthumus hadden de lakenhandelaren in deze huizen hun ondernemerslust verloren en was de achttiende eeuw 'een gang naar en ook een worsteling tegen het einde'.¹ In één van deze huizen, Oude Singel 118, streed lakenhandelaar Daniel van Eijs (1688-1739) tegen het einde.

Volgens economisch historicus Jan Willem Veluwenkamp, die de enige studie tot nu toe aan Van Eijs wijdde, was dit geen grootse strijd. Hij omschreef Van Eijs als iemand die toezag hoe de handel instortte en dat uiteindelijk zijn weduwe en dochter nieuwe wegen

moesten inslaan.² Veluwenkamp schreef niets over de nieuwe weg die Daniel al zelf bewandelde: in 1735 kocht hij namelijk vier plantages in de Nederlandse kolonie Berbice. Veluwenkamp baseerde zijn onderzoek naar Van Eijs voornamelijk op de grootboeken van het bedrijf. Hierin staat minutieus genoteerd hoeveel lakens zijn verhandeld, tegen welke prijs en wat zijn bezittingen waard zijn. Het zijn de duizenden overgeleverde brieven, die nog niet op grote schaal zijn onderzocht, die een heel ander beeld geven.

De brieven zijn afkomstig uit heel Europa én Berbice, en tonen hoe Van Eijs de handelsstromen vormgaf, waar hij tegenaan liep en wat voor kennis hij tot zijn beschikking had. Tot nu toe zijn enkele brieven gebruikt voor onderzoeken naar contacten tussen Van Eijs en de kunstenaars en tuinmannen die betrokken waren bij de verbouwingen van zijn huis en buitenplaats Allemansgeest (de latere

Detail van elf staaltjes uit Smyrna, 3 juni 1730. De staaltjes werden meegestuurd met een brief van het handelshuis Giacomo & Isaac Fremeaux naar Daniel van Eijs. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

buitenplaats Berbice) in Voorschoten. De meeste brieven tonen echter aan hoe hij zijn onderneming vormgaf.³ Voor dit onderzoek zijn meer dan 1.300 brieven onderzocht. De kern van deze selectie bestaat uit de Nederlandstalige brieven die Van Eijs schreef in de periode 1735-1739 en die gekopieerd zijn overgeleverd in twee brievenboeken.⁴ Daarnaast zijn brieven opgenomen die verzonden zijn uit drie belangrijke handelssteden: Cádiz, Sint-Petersburg en Smyrna (het huidige İzmir). Soms stuurden de handelshuizen staaltjes mee, waaraan Van Eijs kon zien welk type laken gewild was. Tevens zijn enkele brieven van zijn boekhouder toegevoegd, samen met sommige antwoorden op Daniels vragen uit zijn brievenboeken. Ten slotte zijn ook de brieven uit Berbice opgenomen in de selectie. Al deze brieven tonen een wereld vol met afwijzingen, hoop, verlies én kennis. Het laat zien hoe Van Eijs alles probeerde om winstgevend te blijven en uiteindelijk zich

zelf genoodzaakt zag om te investeren in slavernij.

‘De sieke bruijt van Leijden’

De in Amsterdam geboren Daniel van Eijs was al zijn hele leven verbonden met lakens. Zijn vader bezat een lakenbedrijf in Amsterdam en ook zijn moeder kwam uit een lakenfamilie. Omdat hij niet de oudste zoon was en dus geen perspectief had om zijn vader op te volgen, verhuisde Daniel in 1708 naar Leiden. Een jaar later huwde hij met Sara Dozij, waardoor hij meteen tot de Leidse lakenelite behoorde. Rond deze tijd portretteerde Martinus de la Court het echtpaar. Lang bleef Van Eijs werkzaam als een soort dochteronderneming voor zijn vaders firma. In 1725 kon hij, middels een erfenis die zijn vrouw kreeg, zich echter losmaken en voor zichzelf beginnen.⁵

1725 was ook het jaar waarin de Leidse lakenindustrie in een diepe crisis terechtkwam. In grafiek 1 (zie pagina 76) is duidelijk te zien hoe snel het aantal gevisiteerde lakens in de Leidse lakenhal afnam.⁶ De hoogtijdagen in de laatste jaren van de zeventiende eeuw waren definitief voorbij. Van Eijs’ boekhouder, Conrad Zellweger, betitelde de verslechterde lakenhandel als ‘de sieke bruijt van Leijden’.⁷ De lakenindustrie was vooral ziek geworden door concurrentie van goedkopere stoffen uit Aken, Verviers en Eupen en protectionistische maatregelen van verschillende Europese staten.⁸ Van Eijs had hier zelf ook mee te maken. Zo kreeg hij in 1724 uit Sint-Petersburg te horen dat de Russische tsaar hogere import- en exporttarieven ging instellen, die ‘reedelijk swaar zijn, en nadeligh voor alle manufactuure’ zouden uitvallen.⁹

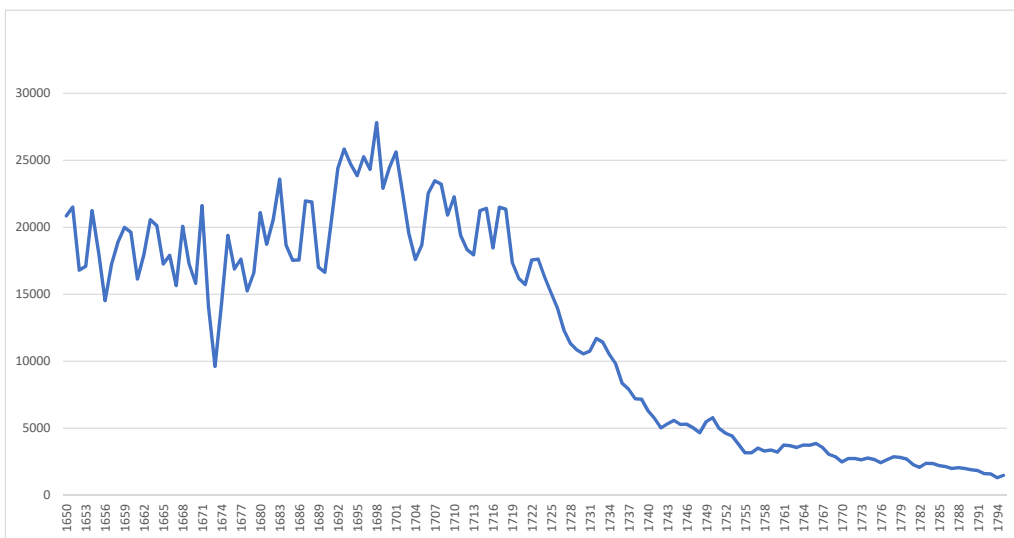

Martinus de la Court (toegeschreven aan), portretten van Daniel van Eijs (links) en Sara Dozij (rechts), circa 1709. Collectie Hof Meermansburg, Leiden.

Door alle tegenvallers in Europa werd de markt in Spaans-Amerika voor de Leidse lakenhandelaren steeds belangrijker. Hier kreeg Van Eijs betaald in zilver en goud, in tegenstelling tot de meeste andere gebieden waar de handel met retourgoederen verliep. De lakens kwamen in handen van de kolonisten en ‘eenige vrienden Indianen’.¹⁰ De Leidse burgemeester Johan van den Bergh zag in 1708 al het belang van deze afzetmarkt. Hij stelde tijdens het Nederlandse beleg van Lille voor om ondernemers uit deze stad te werven, aangezien hun lakens naar ‘West Indien in seer grootter quantijt gedebiteert worden’.¹¹ Ook de Engelsen erkenden het belang van de kolonie en dwongen bij de Vrede van Utrecht (1713) af dat zij als enige natie direct op de Spaanse koloniën mochten varen.¹² Dit terwijl

Van Eijs zijn lakens via Sevilla en Cádiz, met de galjoenenvloot, naar Vera Cruz en Cartagena moest verschepen. De in- en uitvoerrechten die Van Eijs met deze omweg moest betalen, maakten zijn lakens veel duurder dan de Engelse stoffen. Het leidde ertoe dat de lakens zeer moeizaam aftrek vonden en jarenlang door de kolonie reisden.¹³

Van Eijs kon op verschillende manieren nog concurreren met het buitenland. Zo besteedde hij het spinnen en weven uit in Hilversum en Brabant, waar lagere lonen waren.¹⁴ Daarnaast genoot het Leidse lakenloodje nog altijd een zeer goede reputatie. Van Eijs gebruikte dat zelf in zijn brieven om zijn lakens aan te prijzen en noemde zijn lakens ‘getrouw Leijds goedt’.¹⁵ Deze reputatie zorgde ook voor bestellingen. Zo ontving

Grafiek 1: Ingekomen fijne lakens bij de Lakenhal (1650-1794)

Van Eijs een bestelling uit Smyrna op verzoek van 'een voorname Minister van het Turkse Hoff' die het laken niet uit Amsterdam maar uit Leiden wilde ontvangen 'omdat de fabricq van Leijden meerdere reputatie heeft'.¹⁶ Door het uitbesteden van productiedelen en de nog altijd hoge reputatie van het Leidse laken was de Leidse industrie dus niet doodziek.

Hoop op overheidssteun

Van Eijs ondernam verschillende pogingen om de lakenindustrie weer gezond te maken. Samen met veertien andere kooplieden ondertekende hij in 1726 een verzoekschrift aan het Leidse stadsbestuur om 'de noodige maatregelen te nemen'. Hiermee doelden zij op een verbod op het invoeren van geverfde en gemêleerde lakens naar de Republiek. Daarnaast wilden zij de goedkope productie in Aken, Verviers en Eupen aanpakken door

de uitvoerrechten van de wol te verhogen. Volgens de handelaren kwam de meeste wol namelijk via Amsterdam en Oostende bij deze steden. Door de invoer van wol niet te belasten, zouden de handelaren in de Republiek een extra voordeel krijgen ten opzichte van hun buitenlandse concurrenten.¹⁷

Via de Staten van Holland probeerde het stadsbestuur in 1728 om het verzoek in te willigen. Trage besluitvorming en tegengestelde belangen zorgden ervoor dat hiervan niets terecht kwam. Ondanks de steun van enkele Amsterdamse lakenhandelaren bleven de belangen van de bloeiende havensteden Rotterdam en Amsterdam boven die van Leiden staan. Meer dan tien jaar nadat Van Eijs zijn handtekening onder het verzoekschrift zette, waren de laatste voorstellen weggestemd.¹⁸ Alleen op lokaal niveau kon het stadsbestuur nog iets proberen. Zo moesten alle Leidse amb-

tenaren, hun zonen en hun bedienden, zich kleden in Leids lakens.¹⁹ Deze groep was echter veel te klein om zoden aan de dijk te zetten. Van Eijs moest daarom op zoek naar andere oplossingen, buiten de bestuurlijke overheid.

Hoop op techniek

Aan het einde van de zomer van 1726 reisde Van Eijs af naar Maastricht. Daar zag hij met eigen ogen een zuiveringsmachine voor zwarte lakens in werking.²⁰ De machine betrof een pomp die te bouwen was in een bestaande volmolen, maar hoe de machine precies werkte is onduidelijk; er zijn geen duidelijke omschrijvingen of tekeningen overgeleverd. Wel is duidelijk dat Van Eijs er brood in zag en het samen met lakenfabrikanten Abraham Musquetier en 'Abraham Boullenger & Zoon' wilde bouwen in Leiden. Ze verzochten het stadsbestuur om toestemming tot het bouwen en een octrooi van vijftien jaar.²¹

Hierop kwamen de gouverneurs van de Lakenhal en de staalmeesters van het Staalhof, die normaliter gescheiden van elkaar werkten, samen. Andere handelaren en fabrikanten betitelden de machine als een 'quasi nieuwe inventie' en bekritiseerden het plan.²² De vergadering luisterde naar hen. De bouw van de machine mocht plaatsvinden, maar een octrooi zouden de fabrikanten niet krijgen. De vrees was dat de drie initiators het octrooi zouden gebruiken om hun eigen lakens in het buitenland aan te prijzen, waardoor andere Leidse fabrikanten het nog moeilijker op de markt zouden krijgen.²³ Het octrooi zou eerlijke concurrentie belemmeren, wat inging tegen het karakter van de neringen.²⁴

Hoewel Van Eijs zijn gewenste octrooi niet

Stempel voor lakenloodjes met opschrift HOOG AZUER STAEL GEBLAUT, anoniem, 1733 of later (18de eeuw). Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

kreeg, kwam de bouw wel tot stand. Ook de gemeenschappelijke vergadering hoopte immers dat de machine de kwaliteit zou bevorderen. Uiteindelijk lijkt dit niet het geval te zijn geweest. Al in 1728 verkocht Van Eijs zijn aandeel in de machine aan de vollers Jan en Maarten Buggersz. en maakte de handelaar gebruik van andere volmolens rondom de stad.²⁵

Van Eijs was niet de enige die de hoop vestigde op nieuwe technologieën. Ook Samuel van Velthuisen, Leidens grootste lakenverver in zijn tijd, bleef zoeken naar nieuwe manieren om de kwaliteit te verhogen. In 1732 verzocht hij de staalmeesters om een extra type blauwlaken, het 'hoog azuer staal geblaut', goed te keuren. Ook de andere Leidse lakenververs waren hierover positief en stelden 'dat 't maken van een nieuwe stempel soude strekken tot welsijn van deese stad & Verwerijen'.²⁶ Snel kreeg Van Velthuisen toestemming en er kwam een speciaal stempel voor dit type laken. Ook Van Eijs bestelde dit type, al bleven de traditionele kleuren bij hem populairder.²⁷

Op reis door Europa

Conrad Zellweger, de boekhouder van Van Eijs, pakte in de zomer van 1728 zijn koffer in. Omdat de technologische vernieuwingen niet het gewenste succes leverden, werd hij door Van Eijs op pad gestuurd. Via Duitsland bereikte hij zijn Zwitserse geboortegrond. Daarna trok hij door de Alpen richting Milaan, om vervolgens via Rome af te dalen naar Messina. Hierna keerde hij terug naar de Toscaanse havenstad Livorno. Daar stapte hij aan boord van het schip 'De Eendracht' richting Barcelona, om uiteindelijk aan te leggen in het Zuid-Spaanse Cádiz. Daarna trok Zellweger naar het noorden, via Sevilla, Madrid en Parijs, om uiteindelijk weer in Leiden terug te keren. In vijftig brieven naar Van Eijs bracht hij verslag uit van al zijn bevindingen.²⁸

De reis was geen unicum. In Milaan kwam Zellweger bijvoorbeeld de zoon tegen van een andere Leidse lakenfabrikant, La Pierre, die eenzelfde reis maakte en de lakens van zijn familiebedrijf moest aanprijzen bij de Italiaanse handelshuizen.²⁹ Omgekeerd gebeurde het ook: handelaren trokken naar Holland om daar de fabrikanten te ontmoeten. Rond 1730 kwam een handelaar uit Aleppo naar Van Eijs, om hem over te halen lakens naar deze stad te verschepen.³⁰ Desalniettemin was het een flinke investering voor Van Eijs. Niet alleen kostte de reis van Zellweger bijna tweeduizend gulden, ook was hij meer dan een jaar lang zijn boekhouder kwijt.³¹ De brieven die Van Eijs ontving, gaven hem kostbare informatie over de Europese lakenmarkt.

Zellweger zag in de Duitstalige staten geen kans meer voor de Leidse lakens. Er was geen enkele vraag naar de dure stoffen, omdat 'dat

duijvelze Verwierse goed (t' geene Lutticher Tücher noemen) in swang is ende sulx om de goed koop'.³² De hoge kwaliteit waar het Leidse laken om bekend stond, en waar Van Eijs al te graag mee pronkte, ging tegen de Leidenaren werken. Het raakte in zwang om vaker per jaar nieuwe kleding te laten maken, waardoor de kwaliteitslakens die generaties mee konden minder populair werden.

In Italië vormde de opstelling van de Leidenaren een groot probleem, zag Zellweger. Hij klaagde over de lage prijzen waartegen andere handelaren, zoals Musquetier, Boulenger en de Amsterdams-Leidse lakenfamilie Rigail, hun goederen in Italië van de hand lieten gaan en daarmee 'helpen mede het Ambagt bederven'.³³ Hij kon niet geloven dat de handelaren met die lage prijzen nog winst maakten, en stelde dat zij 'ten minsten voor d[e] eer werken is, so der all geen schaade bij is'.³⁴ Toen Van Eijs zijn lakens in Sevilla tegen een lagere prijs verkocht, was Zellweger daar overigens positiever over. Hij stelde dat het beter was om de lakens tegen een lagere prijs te verkopen, dan ze in het magazijn te laten liggen.³⁵ Waarschijnlijk dachten de andere Leidse handelaren die tegen lage prijzen hun lakens verkochten ook op deze manier.

Toen 'De Eendracht' in de haven van Cádiz aanmeerde, was de galjoenvloot uit Spaans-Amerika al aangekomen. Deze vloot voer tussen Spanje en de Amerikaanse koloniën en bracht handelswaar, zilver en goud met zich mee. Het uitkeren van de winsten gebeurde pas nadat de koning, die de zomer in Sevilla doorbracht, daar toestemming voor gaf. Ondanks de vele geruchten dat snel een besluit zou vallen, duurde het erg lang. Hier-

door kwam 'alles ten opzichte der negotie genoegzaam still, & werd niets gedaan so lang d[e] effertende gallones niet uitgedeelt werden'.³⁶ Omdat de koning niet in Madrid was, was ook daar de handel in lakens helemaal stil komen te liggen. Zellweger wenste dan ook 'dat het Hoff hier in t kort terug quaem, want den debit van alle manufactures hangd meest van desselfs presentie aff'.³⁷ Ten slotte zorgde de koninklijke lakenfabriek in Guadalajara voor veel problemen. Deze deed in kwaliteit nog altijd onder voor het Leidse laken, maar produceerde veel goedkopere stoffen.³⁸

Wanhoop

Overall waar Zellweger kwam, waren problemen. Grote gebieden waren gevallen voor de goedkopere lakens en daar waar men wel geïnteresseerd was in Leidse lakens concurreerden de Leidenaren elkaar kapot. Daarnaast verliep de handel in de Spaanse koloniën traag en kwamen de winsten maar moeizaam binnen. Het zorgde ervoor dat lakenhandelaren het steeds moeilijker kregen. Vanaf 1735 trad Van Eijs bijvoorbeeld op als bewindhebber voor de firma Dozij, dat onder curatele was geplaatst.³⁹ Van dichtbij zag hij hoe het mis kon gaan.

Ondertussen maakte Van Eijs ook de balans voor zichzelf op. Overall verslechterde de situatie. Aan één van zijn contacten in Brabant, die verantwoordelijk was voor het weven van de lakens, schreef Van Eijs in 1735: 'met onse kraam gaet het hoe langer hoe droeviger'.⁴⁰ Deze droefheid was al jaren bezig. Het handelshuis 'Borst & Bodisco' in Sint-Petersburg concludeerde in 1727 dat 'den aftrek van laakens gering en blijven seer

veel onvercogt leggen', waarna zij vroegen om te mogen stoppen.⁴¹ Het was de laatste brief die Van Eijs uit Sint-Petersburg ontving. In 1736 schreef hij aan een contact in Danzig dat het hele Oostzeegebied als afzetmarkt voor zijn lakens was vervallen:

*(...) 't is gemackelijk, op te maeken dat [e]r voor mij in d[e] Oostzee niet meer te doen is, want vodden van goed, van de Akener & Ver[viers] e fabrieken als maer goed koop zijn, werden geprefereert voor getrouw Leijds goedt waer in gedult moet nemen, al hoewel wel wenste dat het anders was.'*⁴²

Ondertussen was ook de handel op Smyrna verslechterd. Met de retourgoederen, waarvan angorawol het belangrijkste was, maakte Van Eijs veel verliezen. Het zorgde ervoor dat Van Eijs keer op keer moest oproepen om geen Turks garen te kopen voor zijn rekening, omdat hij dit niet met winst op de Amsterdamse markt kon verkopen.⁴³ Ten slotte sloeg ook het noodlot toe in de handel met de Spaanse koloniën. Nadat het eindelijk lukte om enkele lakens in Amerika te verkopen, belandde de galjoenvloot in een zware storm. Veel schepen zonken en Van Eijs' indigo, cochenille en geld belandden op de zeebodem tussen de Bahama's en Cuba. Pas een jaar later bereikte de lading, zwaar beschadigd, Cádiz.⁴⁴

Eénmaal probeerde Van Eijs in iets anders te handelen. In de zomer van 1728 liet hij zijn Amsterdamse broers bruine peper inkopen, die Daniel voor zijn eigen rekening naar Smyrna liet verschepen.⁴⁵ Volgens het handelshuis 'Panajotis & Begler di Josiff' hadden zij de pepers tegen een

zeer goede prijs verkocht, waarna ze van dat geld '7 groote & fijne vloer tapijten' kochten.⁴⁶ Vanuit Madrid klonk Zellweger minder enthousiast. Hij geloofde niet dat de tapijten voor Van Eijs winst zouden opleveren.⁴⁷ De tapijten waren immers beschadigd, waardoor er nog extra kosten kwamen om ze te repareren en verkoopbaar te maken. Zellweger kreeg gelijk; Van Eijs verkocht de tapijten met verlies.⁴⁸ Hiermee eindigde meteen Van Eijs' experiment, hij zou nooit meer handelen in pepers.

Een nieuwe kans: plantages in Berbice

Van Eijs probeerde van alles om winstgevend te blijven, maar niets leek te werken. In 1734 kreeg Van Eijs een nieuwe kans. Zijn vader overleed en hij erfde meer dan honderdduizend gulden. Hij kon het geld, zoals hij deed met de erfenis in 1725, investeren in 'de zieke bruid', maar die bleek al jarenlang niet meer beter te worden. Dus besloot Daniel om zijn broers achterna te gaan. Zij hadden net enkele plantages gekocht in de kolonie Berbice.⁴⁹ Samen met zijn broers Johan Nicolaas en Johan Philip en zwager Dirk Roos kocht hij vier plantages. Op deze plantages zouden ze voornamelijk koffie, cacao en tabak telen. Daniel vaardigde Gordian Teller af naar de kolonie om daar als directeur op de plantages te werken. Teller was al sinds 1725 werkzaam als assistent voor Van Eijs in de Leidse lakenfabriek en voer op 3 maart 1735 met het schip 'De Dageraad' naar Berbice.⁵⁰

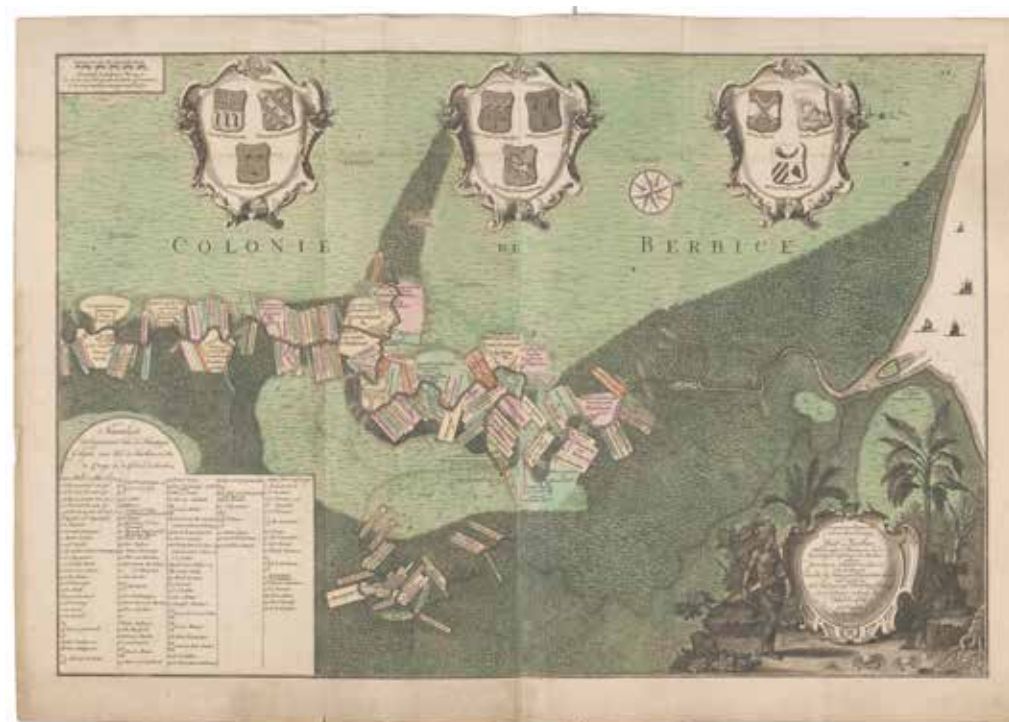
Twee maanden later, op 4 mei, kwam Teller aan bij Fort Nassau.⁵¹ Dit was de administratieve hoofdplaats van de kolonie, waar

bijvoorbeeld de gouverneur en de Raad van Politie zetelden. Sinds 1618 was het gebied, dat zich strekte langs de rivieren Berbice en Canje (in het huidige Guyana), in Nederlandse handen. Vanaf 1667 koloniseerden de Nederlanders ook het nabijgelegen Suriname, dat uitgroeide tot een veel grotere en bekendere kolonie.⁵² In 1720 kwam Berbice in handen van een aantal rijke Amsterdammers, die samen de Sociëteit van Berbice oprichtten. Zij sloten in 1732 een akkoord met de West-Indische Compagnie (WIC) over de vaart op Berbice en openden daarna de kolonie voor particuliere investeerders. Het trok veel investeerders aan, wat goed te zien is op de kaart van landmeter Jan Daniël Knapp uit 1742: 113 plantages lagen toen aan de rivieren.⁵³

Van Eijs was zeker niet de enige die in deze markt was gesprongen. Waar het Leidse laken steeds dieper in het dal zakte, steeg vanaf de jaren 1720 juist de handel in tot slaaf gemaakten en plantageproducten enorm.⁵⁴ Door een gebrek aan onderzoek is onduidelijk hoe groot het aandeel van de Leidse elite hierin was. Wel staat vast dat Van Eijs niet de enige lakenhandelaar was die in de plantage-economie stapte. De Amsterdams-Leidse lakenfamilie Rigail bezat bijvoorbeeld in Berbice de plantages 'Montauban' en 'Bleystadt'.⁵⁵

Het opstarten van plantages

Lourens van Weeningen en Gilles Mentz reisden met Teller mee en dienden als zijn assistenten. Over de achtergronden van beide mannen is weinig bekend, maar ze waren broodnodig. Het opstarten van plantages was immers zwaar werk.

Jan Daniël Knapp en Hendrik de Leth, Naauekeurige Plattegrond van den Staat en den Loop van Rio de Berbice. Met derzelver Plantagien in de Geoctroyeerde colonie de Berbice gelegen, 1742. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Teller had na een paar weken een stuk land uitgekozen. Volgens Mentz was 'het Lant voor de plantage uijtgezocht 17 uren booven het fort zijnde de alderhoogste in de Revier'.⁵⁶ Teller omschreef de plantage als 'een knappe buitenplaats, & geloove grooter als Leijde'.⁵⁷ Niet iedereen deelde zijn enthousiasme. Mentz schreef dat hij in de eerste maanden in een hangmat boven een open vuur moest slapen, 'omdat wij geen bezoek soude krijgen van slange, schorpioenen, tijgers daar het hier vol van is, voornamentlijk daar wij hier zijn soo hoog inde revier'.⁵⁸ Daniels broer Johan Nicolaas bleek later ook problemen te hebben met de ligging. Hij stelde

in 1741 dat zijn plantages ideaal lagen 'voor een aanval van Indiaenen en stropinge van fugitive slaeven'. Daarnaast was hij bezorgd over de vruchtbaarheid van de plantages, die uit 'moerassige gronden', 'sandbergen en steen' bestonden.⁵⁹ Het is niet verwonderlijk dat niemand anders nog zuidelijker een plantage oprichtte. Op de kaart van Knapp vinden we de plantages tegen de rand weergegeven, met de namen 'Groot Poelgeest', 'Klein Poelgeest', 'Magdalena' en 'Abigaël'. De 'Poelgeest'-plantages zijn vernoemd naar het buitenhuis van Dirk Roos, 'Magdalena' naar de moeder en dochter van Daniel en 'Abigaël' naar de vrouw van Johan Nicolaas.⁶⁰

Detail van de 'Naaukeurige Plattegrond' met links de vier plantages van Daniel van Eijs.

Een korte tijd hoopte Teller dat de plantage ook een bron van natuurlijke grondstoffen was. Hij beschreef hoe hij de berg, die deels in het gebied van de plantages lag, 'onder een heeten Sonnenschijn' ontdekte.⁶¹ Omdat de grond zo kaal en onvruchtbaar leek, hoopte Teller er erts te vinden. De hoop steeg toen hij de grond aan de Afrikanen in slavernij liet zien. Zij 'zeijden mij, dat in Guinea de Grond & couleur der Aarde (...) even soo was, en waeruijt t Goud gehaalt wierde, ik wenschte wel, dat sulx waer was'.⁶² Daniel deelde deze hoop helemaal niet. Volgens hem was het 'gants niet te wenssen dat [e]r goud of silvermineralen in U[w] E[dele] colonie ontdekt mogen werden'.⁶³ Hij wilde dat Teller zich volledig bezighield met het planten en aanleggen van de plantage.

Op 26 november 1735 kwamen de vier eigenaren in het huis van Daniel bijeen. Aan het begin van de avond tekenden zij een akte waarin stond dat de vier alle kosten en winsten eerlijk met elkaar zouden delen. Zellweger ondertekende de akte als getuige.⁶⁴ Volgens

de uitnodiging die Daniel de dag daarvoor naar zijn Amsterdamse broer verstuurde, moest het vooral een vrolijke gelegenheid zijn en moest hij zeker bij hem overnachten.⁶⁵ Ze hadden immers iets te vieren, terwijl de drie mannen die namens hen in Berbice zaten, diep in de problemen waren geraakt.

Vier dagen voor de ondertekening schreef Teller een brief vol met klachten over de slechte leefomstandigheden. Hij had het over zijn eigen leefomstandigheden, niet die van de mensen in slavernij. Hij klaagde bijvoorbeeld over het gebrek aan vers voedsel, goed vlees en dat zij 'laast 14 daage sonder wijn of bier' zaten.⁶⁶ Daarnaast moesten ze, samen met landmeter Knapp, de plantages opmeten. Om aan te tonen hoe zwaar het leven was, schreef Teller hier gedetailleerd over:

*(...) bijgeval kaptten wij een Boom die in de weg van onse Linie was om verre en daer was een Luijaard, op wij met de negers maakten daer aenstonts jaght op, maer moeste evenwel nog eenige boomen kappen, eer wij hem krijg[en], hij was soodrae niet gevang[en], of wij lieten ons volk halte houden, vuur aenleggen en braade, en die op koolen gebradene karminatjes waeren soodrae niet gaer, off wij deelden zij onder elkander met de grootte smaak van de wereld, want de Appetijt was niet gering, en de Negers krijgde t Ingewand met de pels, en dit was onze Maaltijd, ik vreesse nog meer diergelijke maaltijden, want t Land is nog niet half gemeeten (...).*⁶⁷

De grootste klacht ging echter over het gebrek aan het aantal mensen in slavernij die Teller tot zijn beschikking had:

*(...) wij hebben in alden tijd terribel gesukelt gelijk U[w] Ed[ele] wel kan denken, met 8 Slaave, 2 plantagies te beginnen, geen vaertuijgen, nog hujs te hebben, nog mejiden omme nae de pot, als t hujshouden te sien, en sonder Brood soowel voor de slaaven als ons, (...) M[eeeste]rs v[an] Weeninge & Menz en ik hebben soowel als een Neger moeten helpe, omme de plating & stijle etc. van t hujs op te setten, bij manqiem[ent] van volk, ende sulx met niet weijnig Gevaar (...).*⁶⁸

Iedereen was doordrongen van hoe belangrijk de mensen in slavernij waren. Zonder tot slaaf gemaakten konden de plantages niet bestaan. Daniel deelde de frustratie van Teller toen bleek dat de Sociëteit zijn afspraken niet nakwam. Bij de koopakte van iedere plantage was immers bepaald dat de Sociëteit voor zes tot slaaf gemaakten (vier mannen en twee vrouwen) zou zorgen.⁶⁹ Geïrriteerd schreef Daniel dat de gouverneur 'zijn beste vrienden, of die hem de handen vullen' voortrok in de verdeling van mensen in slavernij.⁷⁰ Teller vond daarom andere manieren om aan extra mensen in slavernij te komen. In januari 1736 bevestigde hij van de gouverneur te hebben 'gecocht en ontvangen, een Klijne Neeger Slaaf, Naamens Majalla, voor de somma van neegentig Guldens Hollands'.⁷¹ Een paar maanden later huwde hij zelfs acht tot slaaf gemaakten. Hij schreef hierover aan Daniel:

Ik hebbe 1 Neger & 1 Negerin, dat een braav Paer is onlangs getrouwt, & deselve de Naamen van U[w] Ed[ele] & U[w] Ed[ele] Beminde gegeeve 't welke hoope niet qualijk sal neemen, ende soo ook, nae de verdere

*Heeren & Vrienden nog 3 paer, omme te sien, off daer ook planten van koomen willen.*⁷²

Het toont de macht van de plantagedirecteur. Teller huwde tot slaaf gemaakte mensen in de hoop dat er kinderen uit de huwelijken voortkwamen. Daarnaast vernoemde hij de mensen, als een soort eerbetoon, naar de eigenaren in de Republiek.

Uiteindelijk waren het de scheepsladingen van de WIC die de belangrijkste aanvoer voor tot slaaf gemaakte mensen verzorgden. Tussen 1735 en 1737 kocht Teller minstens 108 mensen voor de plantages.⁷³ Waarschijnlijk was het aantal mensen nog veel groter, omdat dit slechts een beeld geeft van de per schip aangekomen Afrikanen. Kinderen die op de plantages waren geboren of mensen die op een andere manier waren gekocht, staan hierin niet vermeld. Daniel was blij met deze aankopen en hoopte dat met de nieuwe tot slaaf gemaakten het 'werk wat meer zal doorgesett worden'.⁷⁴

Instructies uit Leiden

Net als in zijn lakenbedrijf, waar Daniel gedetailleerde instructies gaf hoe de wol gesponnen en geweven moest worden en hoe de handel moest gaan, gaf hij duidelijke instructies aan Teller. De plantages waren voor hem veel meer dan enkel een investering die terug te vinden was in zijn grootboeken. Hij was een plantage-eigenaar, die de plantages samen met zijn broers en zwager aanstuurde door middel van brieven. In deze brieven is duidelijk te zien hoe hij dacht over mensen in slavernij en hoe Teller deze mensen moest behandelen. Ook gaf hij morele steun aan

Mentz en Teller toen zij het moeilijk hadden in de beginfase. Daniel stelde dat ‘alle beginselen swaer zijn & dat als de saeken eens in train komen, dat men dann aen d’een & d’andere kant wat beter genott zal hebben’.⁷⁵

In zijn brieven maakte hij onderscheid tussen witte mensen en christenen tegenover mensen in slavernij. Eenmaal schreef hij zelfs dat er een verschil is tussen ‘mensche en slaven’.⁷⁶ Hij onderbouwde deze beweringen niet, wat aantoonde dat het voor hem een voor de hand liggend concept was. Voor hem waren mensen in slavernij niet wit, niet christelijk en geen mens. Ze waren slechts een productiemiddel.

Daniel schreef in meerdere brieven dat er genoeg vers voedsel moest zijn voor de tot slaaf gemaakten. Ze moesten rijst zaaien en pluimvee houden, omdat vers voedsel ziektes voorkwam en genas. Zieke, of zelfs dode tot slaaf gemaakten, kostten immers geld en leverden nauwelijks of niets op.⁷⁷ In de zomer van 1737 stelden de eigenaren Mentz aan als directeur van ‘Klein Poelgeest’, terwijl Teller directeur van ‘Groot Poelgeest’ bleef. Mentz kreeg van Daniel instructies wat de tot slaaf gemaakten moesten doen onder zijn bewind en hoe Mentz hen moest behandelen:

Voorts moet U[w] E[dele] zorg dragen, om zoo veel kost voor de slaven die U[w] E[dele] heeft & nog staat te krijgen, te planten, dat daer de ruijmt van is, ook intijds de woningen klaar te maken, om gereed te zijn, als die komen, & uijt gereedt hebbende, aen t werk te sturen dezelve, en alle de andere met sachtheid regeerende, op welke voet U[w] E[dele] meer als anders van haar krijg[en] zult.’⁷⁸

Daniel riep dus op om de tot slaaf gemaakten ‘met sachtheid’ te behandelen. Dit deed hij niet vanuit humaan oogpunt, maar puur omdat de mensen dan meer zouden produceren.

Van Eijs was niet alleen betrokken bij de omgang met tot slaaf gemaakten. Hij hield zich ook bezig met de producten die hij uit Berbice ontving. In de eerste jaren stuurde Daniel aan op de tabaksplanten, in de hoop dat hij daarmee snel geld kon verdienen.⁷⁹ Daniel schatte namelijk in dat het opstarten van de plantages dertig- tot veertigduizend guldens had gekost, waarna hij ieder jaar nog veel geld moest uitgeven.⁸⁰

Van Teller ontving Daniel geregeld tabak, die hij samen met een kenner proefde. Zij waren ontevreden over de kwaliteit. Bij het spinnen, stelde Daniel, moesten ze op de plantage voortaan de West-Indische manier toepassen: ‘dat is van binnen so goed als van buijten, met dat onderscheid alleen dat men de gaafste & glanzigste blaeden voor Deckbladen houdt’.⁸¹ Naast de manier van spinnen was ook de kwaliteit van de tabaksbladeren slecht. Daniel wees daarvoor naar Teller als schuldige. Teller zou te vaak afwezig zijn en zag daardoor niet goed toe op het drogen van de bladeren.⁸² Daarom dreigde Daniel hem terug naar Leiden te laten komen en ging in gesprek met een oud plantagedirecteur, wonende in Koudekerk aan den Rijn, die tips gaf over het planten.⁸³ Vanuit de Republiek was Daniel dus direct betrokken bij de productie van de plantageproducten.

Teller ontving ook twee brieven van de Leidse hoogleraar Herman Boerhaave. Boerhaave was een aangehuwde neef van Daniel en verzocht om ‘volkomen rijpe saden en

vrugten van alle slag van boomen en kreupel gewassen, die te vinden zijn zo in het wild, als in de tuinen’ te versturen.⁸⁴ Hij stuurde instructies mee met daarin tips om zaden en vruchten te plukken. Deze zaden wilde Boerhaave graag kweken op zijn landgoed ‘Oud Poelgeest’. Naast zaden kwamen ook vogels uit Berbice naar Leiden. Zij fladderden door Oude Singel 118 en dienden als cadeaus voor familie en vrienden.⁸⁵ De plantages waren dus ook belangrijk voor het onderhouden van het sociale aanzien, wat bijvoorbeeld erin resulteerde dat Johan Nicolaas vanaf de jaren 1740 bestuurlijke functies bekleedde in de Amsterdamse Raad.⁸⁶

De ervaring van Pieramus

De brieven geven een goed beeld van hoe Van Eijs dacht en hoe zeer hij betrokken was bij de plantages. Dit blijft echter het beeld van een rijke witte man die in het koude Leiden leefde. De perspectieven van tot slaaf gemaakten zijn nauwelijks bekend. Desalniettemin is er één man wiens ervaringen op de plantages van Daniel bekend zijn. Zijn naam was Pieramus.

Op 24 mei 1745 verhoorden de gouverneur en de Raad van Politie Pieramus in Fort Nassau. Hij was ongeveer drie jaar geleden van ‘Klein Poelgeest’ gevlucht. Hoe lang hij op de plantages werkte, is niet bekend. Waarschijnlijk werkte hij er al voor 1737, omdat hij eerst onder het bewind van Teller had gewerkt. Pas nadat hij onder de heerschappij van Mentz belandde, ging het mis. Hij was al eens eerder op Fort Nassau gekomen om de gouverneur te vertellen ‘dat zoo veel slaven onder de directie van Gilles Mentz zijn gestor-

ven, hij bang was het selfde lott te zullen moeten ondergaan’.⁸⁷ Administratieve cijfers bevestigen dit verhaal. Hoewel Teller en Mentz tussen 1735-1737 108 tot slaaf gemaakten kochten van de WIC, bleek bij een telling uit januari 1738 ‘slechts’ 68 mensen in slavernij te zijn. Hiervan was één ‘Rode’, een inheemse tot slaaf gemaakte, de rest was afkomstig uit Afrika.⁸⁸ Meer dan veertig mensen waren dus binnen enkele jaren gevlucht of overleden op de plantages. Pieramus had in 1739 al meege maakt hoe anderen van de plantage vluchtten. Toen moesten namelijk ‘3 arbeidsnegers’ en ‘5 Indianen zoo vrije als slaven’ vier weken lang ‘de weggelopen slaven van de Plantage Groot Poelgeest’ zoeken.⁸⁹

Uiteindelijk was Pieramus ook gevlucht. De druppel die voor hem de emmer deed overlopen, was een straf die hij ontving nadat hij van de inheemse bevolking vis had gekocht. Hij verklaarde over de behandeling door Mentz:

(...) dat de planter alte straff was en geen kost gaff, dat op een seekere tijd hij van de Acquewije vis gekogt hebbende, ende het zelve betaald, met zijn eigenen geld, dat sulkz den planter speet, ende hem op bond ende liet slaan sulkz de reedene te zijn geweest, waarom hij van hem is weggelopen.’⁹⁰

Eenmaal gevlucht woonde Pieramus een tijd lang samen met de eveneens gevluchte Quabena in huisjes vlak achter de plantage ‘Klein Poelgeest’. Daar hadden zij contact met de inheemse bevolking en konden ze stelen uit de voorraden van de Poelgeest-plantages.⁹¹

Daniels oproep tot een ‘zachte’ behan-

deling blijkt dus aan dovemans oren gericht te zijn. Zelfs de gouverneur ‘segte overtuigt te zijn van de barbaarse behandelingh van Gilles Mentz over zijn slaven’.⁹² Voor Pieramus bleek dit uiteindelijk zijn redding. Terwijl Quabena voor het vluchten en stelen geradbraakt werd, was de straf voor Pieramus ‘slechts’ dat ze hem brandmerkten, zijn oren eraf sneden en aan een Engels handelaar buiten de kolonie verkochten.⁹³

De Jonge Daniel

De laatste levensjaren van Daniel stonden niet alleen in het teken van de plantages. Hij bleef nog jaren actief in de lakenhandel. De combinatie van ‘de slegte Negotie en Vertier in onse kraem’ en Daniels ‘Lichamelijke indispositie’ deed de handelaar echter besluiten om ‘ten eenmaal uijt de fabriek te scheijden’.⁹⁴ In de lente van 1737 verschenen advertenties in de *Leydse Courant* waarin Van Eijs aankondigde al zijn gereedschappen van de ‘Drapery, Berydery, ende de Perssery van Lakens’ te veilen.⁹⁵ 281 verschillende loten, met onder andere persen, scharen, kammen en nog veel meer, kwamen in handen van 38 verschillende kopers.⁹⁶ De veiling was geen succes en Daniel schreef erover naar Teller:

*Ik hebbe den 8 & 9 dezer alle mijne Drapperij & Bereijderij gereedschappen mitsgaders mijn 2 perssen etc. publijk v[er]cogt edogh zeer slegter Prijzen voor ’t een & ’t andere gemaek, door de slegte neeringloze tijden, die hier blijven duijren.*⁹⁷

Het verlies was inderdaad groot. In totaal haalde Daniel iets meer dan de helft op van

het bedrag dat hij betaalde in 1725 om de gereedschappen over te kunnen nemen van zijn compagnie.⁹⁸

Tegelijkertijd verergerde zijn ziekte. Hij leed aan waterzucht en neef Boerhaave behandelde hem hiervoor in maart 1737:

*(...) ik hebbe gisteren het zeer benauwt gehadd, met een goede dosis van een Purgatiff in ’t lijff, zonder operatje, dogh heden vinde mij wat gesoulageert. Ik v[er]hoopen dat door de goede hulpe van Neeff Boerhaven met ’t aenstaende goede seizoen volkomen moge herstelt worden (...).*⁹⁹

Volledig herstellen deed Daniel niet meer. Op 22 januari 1739 schreef hij nog twee brieven, naar Sevilla en Lissabon, met de hoop om geld te innen.¹⁰⁰ Terwijl hij rond elf uur ’s avonds een beroerte kreeg en zijn laatste adem uitblies, kwam het slavenschip ‘De Jonge Daniel’ aan bij Fort Nassau.¹⁰¹ Aan boord zaten 283 Afrikanen die de oversteek hadden overleefd. Teller kocht hieruit achttien tot slaaf gemaakten, voor f 4.725.¹⁰² Ondanks Daniels overlijden kwam de onderneming niet meteen tot stilstand. Tot 1751 hield Sara Dozij de aandelen in de plantages, die daarna in handen kwamen van haar schoonzoon, en probeerde zij de laatste schulden binnen de lakenhandel te innen.¹⁰³

Daniels brieven tonen aan dat hij hecht betrokken was bij zijn plantages. De strijd die hij voerde tegen de ondergang van de Leidse economie bracht hem in Berbice. Daarvoor schreef hij, net als in de lakenhandel, duidelijke instructies en hij was geobsedeerd

met het leveren van de hoogst mogelijke kwaliteit. Ontwikkelingen in de stad zorgden voor investeringen in de koloniën, en Van Eijs bezat zeer veel kennis over de omstandigheden op zijn plantages.

Hoewel dit artikel zich focust op de verichtingen van één man, staat vast dat Van Eijs niet alleen was in zijn strijd tegen het einde. Het ondertekenen van het verzoekschrift en het bezitten van machines deed Van Eijs samen met andere handelaren. Toen

Zellweger zijn rondreis maakte, kwam hij andere Leidenaren tegen die met hetzelfde doel langs Europese steden trokken. Zelfs in Berbice was Van Eijs niet de enige lakenhandelaar die aldaar plantages bezat. Verder onderzoek is nodig om beter te begrijpen hoe innig de verbindingen waren en hoe groot het aandeel van Leidenaren in de koloniale geschiedenis was. Het staat echter vast dat de Leidse geschiedenis en het slavernijverleden met elkaar zijn verweven.

Noten

Dit artikel is tot stand gekomen door onderzoek dat ik in 2020-2021 uitvoerde voor Museum De Lakenhal en mijn bachelorscriptie aan de Universiteit Leiden. Ik wil graag Jori Zijlmans en Ariadne Schmidt danken voor hun begeleiding, aanmoedigingen, kennis en commentaar gedurende het onderzoek.

1 N.W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie. III. De Nieuwe Tijd (zestiende tot achttiende eeuw) de Lakenindustrie en verwante industrieën* (Den Haag 1939) 1019.

2 J.W. Veluwenkamp, ‘De Leidse Lakenondernemer Daniël van Eys, 1688-1739’, *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 109-124, aldaar 120.

3 C.W. Fock, *Het stempel van de bewoner* (Leiden 2007) 11-16; Carla Scheffer en Els Fischer, *Begeerlijk Berbice. De buitenplaats en haar bewoners* (Voorschoten 2014) 42-45, 75, 143-149.

4 Van de periode hieraan voorafgaand zijn de brievenboeken niet bewaard gebleven. Zie voor de brievenboeken: Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0016: archief van de Firma Van Eys (AvE), inv.nr. 14. Brievenboeken, 1735-1749.

5 Veluwenkamp, ‘De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys’, 109-114.

6 ELO, toegang 0510 archieven van de Hallen (AH), inv.nr. 59-66, rekeningen van de eerste gouverneur van de Lakennering.

7 ELO, AvE, inv.nr. 1k, ingekomen brieven uit Bazel. Brief van Conrad Zellweger, 11 september 1728.

8 Zie hiervoor onder andere: N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, 1120-1121; Jaap Moes, ‘Stof uit het Leidse verleden. Sociale en economische facetten uit de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid 1275-1975’ in: Jaap Moes en Boudien de Vries, *Stof uit het Leidse verleden: zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 7-31, aldaar 16, 18; Jonathan Israel, *Dutch primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford 1991) 382.

9 ELO, AvE, inv.nr. 1l, ingekomen brieven uit Sint-Petersburg. Brief van Borst & Bodisco, 11 februari 1724.

10 ELO, AvE, inv.nr. 1i, ingekomen brieven uit Cádiz. Brief van de Weduwe De Wint & Francesco de Wint, 2 juli 1737.

11 ELO, toegang 0501A: Stadsarchief van Leiden (SA II), inv.nr. 2458. Brief van Johan van den Bergh met

plan om drapiers en lakenfabrikanten aan te trekken uit Rijssel, 1708.

12 Jan Willem Veluwenkamp, ‘De buitenlandse textielhandel van de Republiek in de achttiende eeuw’, *Textielhistorische bijdragen* 34 (1994) 70-88, aldaar 73.

13 ELO, AvE, inv.nr. 1i, ingekomen brieven uit Cádiz. Brief van Francesco Joseph van Hemert, 18 september 1731.

14 Boudien de Vries, ‘De Leidse textielnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw’ in: Jaap Moes en Boudien de Vries eds., *Stof uit het Leidse verleden: zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 77-89, aldaar 87.

15 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 243.

16 ELO, AvE, inv.nr. 1a, ingekomen brieven uit Smyrna. Brief van Panajotis & Begler di Josiff, 1 juni 1728.

17 N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. Zesde deel. 1703-1795* (Den Haag 1922) 396-397.

18 Ibidem, 408-409; Simon Groenveld en Jan de Jongste, ‘Bestuur en beleid’ in: R.C.J. van Maanen en Simon Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*.

Deel 2: 1574-1795 (Leiden 2003) 54-83, aldaar 77-78.

19 ELO, SA II, inv.nr. 2463. Resoluties van de vroedschap tot het verplicht dragen van Leids laken door stedelijke beambten, hun zonen en bedienden, 1737.

20 ELO, AvE, inv.nr. 5, kwitanties, cognossementen en wisselbrieven. 'Notitie van 't geene hebbe betaalt voor gemeene Reekening der Gelnteresseerdens in de Machine, omme swarte Lakens te versuijveren'.

21 ELO, AH, inv.nr. 228, Staalmeestersboek, f. 31-33.

22 Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*, 399.

23 ELO, AH, inv.nr. 221, Questyboek, 26 oktober 1726.

24 Karel Davids, 'Neringen, hallen en gilden. Kapitalisten, kleine ondernemers en de stedelijke overheid in de tijd van de Republiek' in: C. A. Davids, W. Fritschy en L. A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië tot heden* (Amsterdam 1996) 95-120, aldaar 118.

25 ELO, AvE, inv.nr. 11, Grootboek D, f. 51 en 65.

26 ELO, AH, inv.nr. 228, Staalmeestersboek, f. 54.

27 Zie bijvoorbeeld: ELO, AvE, inv. nr. 7, Rekeningen, polissen en facturen. Rekening van Samuel van Velt-huijsen, 16 februari 1737.

28 Enkele brieven uit Rome en Livorno, die hij schreef in december 1728, zijn waarschijnlijk nooit aangekomen in Leiden. Voor de reconstructie van de reis is gebruik gemaakt van brieven uit verschillende inventarisnummers. Zie hiervoor: ELO, AvE, inv. nr. 1k, ingekomen brieven uit Bazel, Düsseldorf, Frankfurt en Sankt Gallen; inv.nr. 1e, ingekomen brieven uit Milaan; inv.nr. 1f, ingekomen brieven uit Napels en Rome; inv.nr. 1d, ingekomen brieven uit Messina; inv.nr. 1c, ingekomen brieven uit Livorno; inv.nr. 1i, ingekomen brieven uit Cádiz; inv.nr. 1g, ingekomen brieven uit Sevilla; inv.nr. 1h, ingekomen brieven uit Madrid; inv.

nr. 1j, ingekomen brieven uit Bayonne, Bordeaux, Parijs en Brussel.

29 De reis die La Pierre maakte was wel korter. Met een boot was hij naar Genua gekomen. Daarna verbleef hij onder andere in Milaan, Turijn, Genève, Bern en Bazel om na de jaarwisseling weer terug te keren in Leiden. ELO, AvE, inv.nr. 1e, ingekomen brieven uit Milaan. Brieven van Conrad Zellweger, 18 oktober 1728 en 27 oktober 1728.

30 ELO, AvE, inv.nr. 1a, ingekomen brieven uit Aleppo. Brief van Seitz & Bock, 31 juli 1730.

31 ELO, AvE, inv.nr. 11, Grootboek D, f. 435.

32 ELO, AvE, inv.nr. 1k, ingekomen brieven uit Bazel. Brief van Conrad Zellweger, 11 september 1728.

33 ELO, AvE, inv.nr. 1f, ingekomen brieven uit Napels. Brieven van Conrad Zellweger, 30 december 1728 en 7 februari 1729.

34 ELO, AvE, inv.nr. 1f, ingekomen brieven uit Rome. Brief van Conrad Zellweger, 19 februari 1729.

35 ELO, AvE, inv.nr. 1j, ingekomen brieven uit Parijs. Brief van Conrad Zellweger, 23 oktober 1729.

36 ELO, AvE, inv.nr. 1i, ingekomen brieven uit Cádiz. Brieven van Conrad Zellweger, 14 juni 1729.

37 ELO, AvE, inv.nr. 1h, ingekomen brieven uit Madrid. Brief van Conrad Zellweger, 12 september 1729.

38 Ibidem. Brieven van Conrad Zellweger, 5 september 1729 en 12 september 1729.

39 Maarten Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Utrecht 1985) 133. Van Eijs schreef onder meer brieven naar de hofhouding van de Prins van Oranje, omdat Dozij een schuld had overgenomen die de Oranjes hadden openstaan. Zie hiervoor: ELO, AvE, inv. nr. 14, Brievenboek 1, f. 51-52, 128.

40 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 125.

41 ELO, AvE, inv.nr. 1l, ingekomen brieven uit Sint-Petersburg. Brief van Borst & Bodisco, 14 november 1727.

42 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 243.

43 Ibidem, f. 79, 125, 145, 428 en 571.

44 ELO, AvE, inv.nr. 1i, ingekomen brieven uit Cádiz. Brieven van Francesco Joseph van Hemert, 13 oktober 1733 en 22 juni 1734.

45 De kosten van het inkopen, verzekeren en inladen van de peper bedroeg in totaal 1736. ELO, AvE, inv. nr. 11, Grootboek D, f. 316.

46 ELO, AvE, inv.nr. 1a, ingekomen brieven uit Smyrna. Brieven van Panajotis & Begler di Josiff, 13 maart 1729 en 17 maart 1729.

47 ELO, AvE, inv.nr. 1h, ingekomen brieven uit Madrid. Brief van Conrad Zellweger, 5 september 1729.

48 ELO, AvE, inv.nr. 11, Grootboek D, f. 76, 416.

49 Nationaal Archief (NA), toegang 1.05.05, archief van de Sociëteit van Berbice (ASB), inv.nr. 443, 'Acten van gunningen', akte 19.

50 NA, ASB, inv.nr. 439, 'Gegevens over personen, in dienst van de Directie of van particulieren, naar Berbice vertrokken, alsmede over de toewijzingen van zekere hoeveelheden hypothetisch land en/of slaven', f. 17.

51 ELO, AvE, inv.nr. 1u, ingekomen brieven uit Rio de Berbice. Brief van Gilles Mentz, 27 mei 1735.

52 Eveline Sint Nicolaas, 'Nederlandse koloniale slavernij' in: Eveline Sint Nicolaas en Valika Smeulders (red.), *Slavernij. Het verhaal van João, Wally, Oopjen, Paulus, Van Bengalen, Surapati, Sapali, Tula, Dirk, Lohkay* (Amsterdam en Antwerpen 2021) 22-61, aldaar 38.

53 Henk den Heijer e.a., *Grote atlas van de West-Indische Compagnie = Comprehensive atlas of the Dutch West India Company. II, De Nieuwe WIC, 1674-1791 = The new WIC, 1674-1791* (Voorburg 2012) 105.

54 Cátia Antunes en Filipa Ribeiro da Silva, 'Windows of global exchange: Dutch ports and the slave trade, 1600-1800', *The international journal of maritime history* 30:3 (2018) 422-441, aldaar 436.

55 NA, ASB, inv.nr. 443, 'Acten van gunningen', akte 56.

56 ELO, AvE, inv.nr. 1u, ingekomen

brieven uit Rio de Berbice. Brief van Gilles Mentz, 27 mei 1735.

57 Ibidem, Brief van Gordian Teller, 22 november 1735.

58 Ibidem, Brief van Gilles Mentz, 15 augustus 1735.

59 NA, ASB, inv.nr. 32, Bijlagen bij de Resoluties, bevattende rekwesten, borgtochten, cognossementen, kwitanties, meetcedulen van schepen e.a., f. 633-634.

60 Gert Oostindie en Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2017) 38.

61 ELO, AvE, inv.nr. 1u, ingekomen brieven uit Rio de Berbice. Brief van Gordian Teller, 28 november 1735.

62 Ibidem.

63 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 221.

64 ELO, toegang 0506, Oud notariële archieven van Leiden (ONA), inv. nr. 1755, archief van notaris Gerard [Adriaansz.] Wolff, f. 1107.

65 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 131.

66 ELO, AvE, inv.nr. 1u, ingekomen brieven uit Rio de Berbice. Brief van Gordian Teller, 22 november 1735.

67 Ibidem.

68 Ibidem.

69 NA, ASB, inv.nr. 443, 'Acten van gunningen', akten 32, 33, 50 en 51.

70 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 581.

71 NA, ASB, inv.nr. 79, Missiven, met bijlagen, van ambtenaren in Berbice, aan de Directie van de Sociëteit in Amsterdam 1740 juli – 1741 augustus. Brief van Gordian Teller, 28 januari 1736.

72 ELO, AvE, inv.nr. 1u, ingekomen brieven uit Rio de Berbice. Brief van Gordian Teller, 3 mei 1736.

73 Dit aantal zijn opgetelde gegevens van de volgende stukken: NA, ASB, inv.nr. 439, gegevens over personen, in dienst van de Directie of van particulieren, naar Berbice vertrokken, alsmede over de toewijzingen van zekere hoeveelheden hypothetisch land en/of slaven. Hierbinnen: 'Memorieboek. Van gunninge van landen en Slaaven etc.a Begonnen A[n]jo 1733', f. 7, 9, 11, 22 en 23;

inv.nr. 68, Missiven van ambtenaren en instellingen uit Berbice, met bijlagen, aan de Directie in Amsterdam, 1736 september – 1737 februari. Hierbinnen: 'Generaele Lijste der Slaeven P[e]r het schip de Hoop Cap[i]t[e]ijn Josua van der Doos aangebragt ende aan de Vrije Ingesetenen afgeleverd in Rio Berbice op 't Forth Nassau den 18 Februarij 1737'.

74 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 221.

75 Ibidem.

76 Ibidem, f. 313, 359 en 551.

77 Ibidem, f. 313, 361, 552 en 628.

78 Ibidem, f. 551.

79 Ibidem, f. 257.

80 Ibidem, f. 551.

81 Ibidem, f. 432-433.

82 Ibidem, f. 627.

83 Ibidem, f. 551 en 628. Van Eijs gaf geen naam van de directeur, maar omschreef hem als 'een ervaren Directeur die pres[en]t te Koukerk woont, en lange jaaren op Surinaeme een plantagie heeft gedirigeert waer op wel 170 slaven waaren'.

84 Ibidem, f. 483 en 600.

85 Ibidem, f. 585 en 600.

86 Veluwenkamp, 'De Leidse lakenhandelaar Daniël van Eys', 110.

87 NA, ASB, inv.nr. 89, Missiven van ambtenaren en instellingen uit Berbice, met bijlagen, aan de Directie in Amsterdam, 1744 januari – 1745 juni. Hierbinnen: 'Notulen gehouden bij de Wel Ed. Gestrenge Heer Gouverneur en Heeren Raaden van Politie Beginnende met den 22 Januarij 1745, f. 41.

88 NA, ASB, inv.nr. 71, Missiven van ambtenaren en instellingen uit Berbice, met bijlagen, aan de Directie in Amsterdam, 1737 april – 1738 juni. Hierbinnen: Omschrijvinge Gedaan Wegens de Hoofd Gelderen op de Respectieve Vrije Plantagien.

89 NA, ASB, inv.nr. 78, Missiven, met bijlagen, van ambtenaren in Berbice, aan de Directie van de Sociëteit in Amsterdam 1739 januari – 1740 september. Hierbinnen: 'Boek van de Leverantie der Ed. Colonie Plantages aan de Vrijluiden voor 't Jaar 1739', f. 22.

90 NA, ASB, inv.nr. 89, Missiven van ambtenaren en instellingen uit Berbice, met bijlagen, aan de Directie in Amsterdam, 1744 januari – 1745 juni. Hierbinnen: 'Notulen gehouden bij de Wel Ed. Gestrenge Heer Gouverneur en Heeren Raaden van Politie Beginnende met den 22 Januarij 1745, f. 37.

91 NA, ASB, inv.nr. 86, Missiven van ambtenaren en instellingen uit Berbice, met bijlagen, aan de Directie in Amsterdam, 1734-1736, f. 27-35.

92 NA, ASB, inv.nr. 89, Missiven van ambtenaren en instellingen uit Berbice, met bijlagen, aan de Directie in Amsterdam, 1744 januari – 1745 juni. Hierbinnen: 'Notulen gehouden bij de Wel Ed. Gestrenge Heer Gouverneur en Heeren Raaden van Politie Beginnende met den 22 Januarij 1745, f. 46.

93 Ibidem, f. 48.

94 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 298-299.

95 *Leydse Courant*, 11 maart 1737, 2.

96 ELO, ONA, inv.nr. 1757, Archief van notaris Gerard [Adriaansz.] Wolff, 1702-1739, f. 210v-212v.

97 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 527.

98 In totaal maakte hij een verlies van 2.738 guldens. Zie hiervoor: ELO, AvE, inv.nr. 11, Grootboek D, f. 2.

99 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 1, f. 496.

100 ELO, AvE, inv.nr. 14, Brievenboek 2, f. 18.

101 Ibidem, f. 19-20.

102 NA, ASB, inv.nr. 74, Missiven van ambtenaren en instellingen uit Berbice, met bijlagen, aan de Directie in Amsterdam, 1738 juni – 1739 mei. Hierbinnen: 'Lijste der ontfangene en wederom afgeleverde slaeven aangebragt p[e]r het schip De Jonge Daniel Cap[i]t[e]ijn Adriaan Zwaan op den 22 Januarij 1739'.

103 NA, ASB, inv.nr. 372, Transporten van onroerende goederen, gepasseerd voor Gouverneur en Raden, f. 125-127; Veluwenkamp, 'De Leidse Lakenondernemer Daniël van Eys', 118.

De Julianageboortebom op het terrein van de Kweekschool voor Zeevaart, 1909. Het betreft een grootbladige linde. Fotograaf onbekend. Glasnegatief. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN002604

Oraniebomen

Leidse bomen die herinneren aan gebeurtenissen binnen de koninklijke familie

Rinny E. Kooi

Dr. R.E. Kooi is gastmedewerker aan de Universiteit Leiden, botanisch curator van het Singelpark en schrijft sinds 1997 over bomen, onder andere in de wijkkrant van de Professoren- en Burgemeesterswijk.

In veel plaatsen in ons land zijn in de loop van de tijd bomen geplant als herinnering aan een bijzondere gebeurtenis. Dat is ook in Leiden het geval geweest. Ik bepaal me in dit artikel tot de zogenoemde ‘Oraniebomen’. Dat zijn bomen die geplant zijn ter herinnering aan een bijzondere gebeurtenis binnen de koninklijke familie: een troonsbestijging, een huwelijk of een geboorte. Er zijn in de stad tien bomen aangeplant die aan dat criterium voldoen. Aan elk van deze bomen is een verhaal verbonden.

Bij het schrijven van mijn boek over Leidse bomen, dat in 2006 verscheen, had ik de beschikking over een lijst van bomen die in Leiden waren aangeplant.¹ Helaas was sommige informatie over de Oraniebomen daarin fout. Zo stond in die lijst dat in het Rembrandtpark Noord op de trouwdag van koningin Beatrix een linde was geplant en een Beatrix-kroningsboom, een eik, in de Leidse Hout. Ik ben toen, helaas, niet gaan inspecteren. Die fouten nam ik over in mijn boek. Tot mijn grote verbazing stonden er in het *Leidsch Dagblad* van 27 maart 2013, toen

werd aangekondigd waar de kroningsboom voor Willem-Alexander zou komen, weer fouten in de krant. Geschreven werd onder meer dat koningin Beatrix al drie bomen in de stad had, een trouwdaglinde in het Rembrandtpark, een kroningslinde aan het Pieterskerkhof en een jubileumeik (wegens 25 jaar regeren) in de Leidse Hout. Ik merkte later dat ook medewerkers van de gemeente niet wisten waar de bomen stonden.

Dat maakte dat ik mij ging interesseren voor de Oraniebomen. Wat was er aan de hand? Waarom kon ik een bepaalde boom niet vinden? Dat intrigeerde mij. Het ging ook niet altijd goed met die bomen. In de loop der jaren zijn van de aangeplante tien bomen er vier overleden, slechts één is vervangen. Van een andere boom was het zelfs lange tijd onbekend dat het een Oranjeboom was...

De Leidse dagbladen verzorgden vaak een kleurrijk verslag van de plechtigheid bij de aanplant, er is ook wel eens het een en ander te doen geweest over het beheer en behoud van een boom. Het jaar 2023 is een lustrumjaar voor de bomen. 125 jaar geleden

De voorpagina van het Algemeen Handelsblad van 31 augustus 1897, met het artikel waarin werd opgeroepen tot het planten van bomen ter gelegenheid van de troonsbestijging van Wilhelmina. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

werd de eerste boom aangeplant en 10 jaar geleden de laatste, een goede gelegenheid om daar nu aandacht voor te vragen.

Molen ‘De Oranjeboom’

De eerste keer dat we de naam Oranjeboom in Leiden tegenkomen, heeft overigens niets met een boom of de aanplant ervan te maken. In 1733 werd vlak bij het huidige zuidelijk rioolgemaal aan de Geregracht een korenmolen gebouwd die de naam Oranjeboom kreeg. In 1904 is deze molen afgebroken.² De naam van de molen was een eerbetoon aan het huis van Oranje en stond symbool voor de afloop van de Tachtigjarige Oorlog. In veel plaatsen hebben molens deze naam gekregen. Als herinnering aan de Leidse molen hebben we nog een Oranjeboomstraat; die naam heeft dus niets met een bekend biermerk te maken, zoals velen misschien zullen denken.

Oproep voor een kroningsboom

In het *Algemeen Handelsblad* van 31 augustus 1897 werd het denkbeeld geopperd om bij de troonsbestijging van prinses Wilhelmina overal in den lande een boom te planten, ter herinnering aan dit heuglijke feit.³ De redactie van het *Algemeen Handelsblad* vond dit een heel goed idee en riep daartoe op. Er kwamen daarop veel positieve reacties in diverse kranten en tijdschriften, vooral in het tuinbouwweekblad *Sempervirens*.

Dit was voor Corneille Abraham Adrien Dudok de Wit (1841-1911), schrijver en journalist, en Eduard Theodoor Witte (1865-1936), de hortulanus van de Hortus botanicus in Leiden, aanleiding om het boek *Herinnerings-boomen* te maken.⁴ De auteurs verzamelden de

reacties op de oproep in het *Algemeen Handelsblad* en voegden hun eigen visie hieraan toe. Enkele reacties namen zij volledig op. Zo meldden zij dat iemand uit Amsterdam schreef dat daar in de Franse tijd een boom was aangeplant als Vrijheidsboom. Direct na de val van Napoleon werd deze ‘Oranjeboom’ genoemd. Overigens schreven zij dat er in ons land, in tegenstelling tot met name Duitsland en Engeland, nog geen herinneringsbomen voor het Nederlandse vorstenhuis waren.

De keuze van de Hollandse linde als kroningsboom

Dudok de Wit en Witte merkten op grond van de toegezonden verhalen dat men in 1897 overal al was begonnen met de voorbereiding van de kroningsdag in 1898. Er werd goed nagedacht over de feestversieringen en ook over het gebruik van groen. In veel plaatsen was er belangstelling om een herinneringsboom aan te planten. De vragen werden gesteld in welke tijd van het jaar het best een boom kon worden geplant en welke plek daarvoor het meest geschikt was. Niet in elke plaats was er een park en de gedachte ging dus vaak uit naar een marktplein of een begraafplaats. Natuurlijk was het ook de vraag welke soort boom geplaatst moest worden. De populier, de eik en de linde waren de meest geschikte soorten. Uiteindelijk was de conclusie van Dudok de Wit en Witte dat de Hollandse linde het meest geschikt was. Zij beargumenteerden dit als volgt:⁵

De grootsche Linde, die van alle boomen misschien den hoogsten ouderdom bereikt, kan eigenlijk niet onder de woudboomen

geteld worden, daar deze schier altijd in de nabijheid der menschelijke woningen wordt gevonden, en maar zelden verdwaalt. De Linde toch wil vrij staan en meester wezen van het terrein, waartoe trouwens ook geen andere boom, Beuk en Eik niet uitgezonderd, meer recht schijnt te hebben. Wie, die slechts een weinigje met zijn land bekend is, bewonderde niet hier en daar een zware reusachtige Linde, 't zij bij eene dorpskerk, bij een slot of op eene andere plaats.

In 1898 werd in veel plaatsen de keuze voor de Hollandse linde als kroningsboom overgenomen. Ik vraag mij af of er in latere jaren voor de keuze van de linde als Oranjeboom net zo grondig is nagedacht als in 1898. Waarschijnlijk was men niet op de hoogte van het proces dat voorafging aan de keuze in 1898. Dat gold ook voor Leiden. In Leiden werden later ook de Grootbladige linde (*Tilia platyphyllos*), de Gewimperde linde (*Tilia henryana*) en de zomereik (*Quercus robur*) als Oranjabomen gebruikt.

De Hollandse linde is een bekende siereen schaduwboom die veel in Noordwest-Europa aangeplant wordt, bijvoorbeeld langs straten, in tuinen en op kerkhoven. De Zweed Carolus Linnaeus (1707-1778) gaf deze Hollandse linde zijn wetenschappelijke naam *Tilia × europaea*. *Tilia* is een oude Latijnse naam voor de linde, *europaea* komt van het Griekse woord *εὐρωπαϊός*, dat verwijst naar Europa. Hij wordt dan ook vaak Europese linde genoemd en ook de wetenschappelijke soortnaam *Tilia vulgaris* wordt gebruikt. Het kruisje tussen de geslachtsnaam *Tilia* en de soortnaam *europaea* geeft aan dat de Hol-

landse linde een hybride is: zij is ontstaan uit een kruising tussen de zomerlinde (*Tilia platyphyllos*) en de winterlinde (*Tilia obtusa*). De Hollandse linde kan wel 40 meter hoog worden, zeer oud (400 tot 500 jaar), en is goed voor ons klimaat.

De kroning van Wilhelmina in 1898

In Leiden werd al in het begin van december 1897 over de aanplant van een linde gesproken: 'Waarschijnlijk zal hierbij de keuze vallen op den *Lindeboom*, want de meening, dat de Eik bij uitnemendheid de boom is van het Germaansche volk, berust op een dwaling. Het is werkelijk *de Linde*, waaraan die eer toekomt.'⁶ Voorafgaand aan de aanplant van die boom in Leiden dachten diverse mensen na over de plaats die hij in de stad zou krijgen. Zo werd de Vismarkt genoemd, maar ook het Van der Werfpark, het plein bij de Burcht en het Plantsoen werden als geschikte locaties voorgesteld.⁷ Het uitvoerend comité koos voor de Plantage. Die keuze moest nog worden bevestigd. In het *Leidsch Dagblad* stond hierover:⁸

Intusschen was dit slechts een voorloopig besluit, daar eerst gehoord moest worden de Afdeeling Leiden en Omstreken van de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, die den lindeboom, zooals men weet, heeft aangeboden. Thans is bericht ontvangen, dat deze vereeniging zich geheel met die plaats kan vereenigen, zoodat zij nu wel als definitief vastgesteld kan worden beschouwd.

Eduard Witte, de zoon van de vroegere hortulanus Heinrich Witte (1829-1917), was lid van

de genoemde Afdeeling. Gelet op zijn betrokkenheid bij het boek *Herinnerings-boomen*, speelde hij waarschijnlijk een grote rol bij de keuze voor de Hollandse linde als kroningsboom voor Wilhelmina en de aanplant daarvan. In het programma voor de feestviering te Leiden ter gelegenheid van de huldiging van koningin Wilhelmina staat onder meer 'het aanplanten van een Wilhelmina-boom' vermeld.⁹

Leiden bereidde zich goed voor op de aanplant van de kroningsboom. Sinds 1890 werd er al gewacht op deze kroning, want prinses Wilhelmina was toen haar vader in dat jaar stierf pas tien jaar oud – te jong voor een kroning. De Leidenaren verlangden naar een feestje. Tijdens de voorafgaande dagen was men druk bezig met het versieren van de stad, de voorbereiding van een grote allegorische optocht, en het organiseren van andere activiteiten.

Op vrijdag 23 september – zeventien dagen na de inhuldiging – was het feest in de stad. In de krant stond daarover een uitvoerig verslag.¹⁰ Om half elf begon het wat te regenen, maar dat hield gelukkig snel op. Om 12 uur begon men met de activiteit om de boom aan te planten. Dat deed men in wat men toen de Plantage noemde, tegenwoordig is het een deel van het Plantsoen. Aanwezig waren vertegenwoordigers van de Maatschappij van Tuinbouw en Plantkunde en als vertegenwoordigers van de gemeenteburgemeester F. Was, de wethouders M.C. Deckhuyzen en J. Korevaar en de gemeentesecretaris M.C. de Vries van Heyst. Wethouder H.C. Jute ontbrak, hij was ziek. De eerste spreker was de heer G.P. van Outeren, voorzitter van de afdeling Tuinbouw en Plantkunde. Hij

De Hollandse linde, in 1898 geplant in het huidige Plantsoen ter gelegenheid van de kroning van Wilhelmina. Foto: Rinny Kooi.

sprak over de positieve weerklank die het voornemen tot de aanplant van een boom voor de geliefde koningin had gekregen. Hij herinnerde aan de aanplant van herinneringsbomen in het verleden, een gewoonte die bijna vergeten was in Nederland, en vond

De kopie van de oorkonde Wilhelminakroningsboom. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

het mooi om een linde aan te mogen bieden aan de gemeente. In zijn lange toespraak uitte hij diverse lofprijzingen aan de jonge koningin en het huis van Oranje. Hij hoopte dat deze 'heilige' boom een symbool van

trouw aan het huis van Oranje zou worden. Hij droeg de boom over aan de gemeente en verzocht de gemeente de boom te beschermen. Vervolgens zette een fanfarekorps de muziek in en werd er driemaal 'lang leve koningin Wilhelmina' geroepen.

In een kuil, dicht bij de plaats waar de wortels zouden komen, werd daarna een blikken trommel in de grond gestopt met daarin een oorkonde van perkament. Waarschijnlijk zijn de trommel en de oorkonde inmiddels al lang vergaan, maar een kopie van de oorkonde wordt nog altijd zorgvuldig bewaard bij Erfgoed Leiden en Omstreken. De tekst van de oorkonde luidt volgens het krantenbericht:

Op heden, 23 September 1898 wordt ter herinnering aan de aanvaarding van de regeering door Hare Majesteit Wilhelmina Helena Paulina Maria, Koningin der Nederlanden, Erfprinses uit het huis van Oranje-Nassau, door de Afdeeling 'Leiden' van de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, onder de blijde instemming der dankbare Burgerij deze Wilhelmina-linde als zinnebeeld van onvergankelijke liefde en trouw geplant en aan het Gemeentebestuur overgedragen. Burgemeester en Wethouders van Leiden aanvaar-

den deze schenking namens de Gemeente en stellen haar onder de bescherming van het Publiek.

Daaronder staan de handtekeningen van de leden van het college van B en W en van het bestuur van de afdeling van de Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde. Onder hen was de oud-hortulanus van de Academietuin, erelid Heinrich Witte.¹¹

Na de plaatsing van de trommel met de oorkonde hield burgemeester Was een toespraak, waarin hij verwees naar het devies van prins Maurits, *Tandem fit surculus arbor*, wat betekent 'Eindelijk wordt het twijgje een boom', of met andere woorden: de kroning van prinses Wilhelmina kan gezien worden als het resultaat van haar opvoeding en opleiding. Na de toespraak van de burgemeester werd de boom naast de blikken trommel geplant. De burgemeester kreeg daarvoor een met strikken omhuld schepje. Hij gooide drie schepjes aarde op de wortels, waarna de diverse autoriteiten, het afdelingsbestuur en vele dames dit voorbeeld volgden. 'Juist op dit oogenblik verloochende het Oranje-zonnetje zich niet', schrijft de verslaggever in de krant. De tuinbouwvereniging plaatste er een zware steen met daarop de tekst 'Wilhelmina-linde, 23 September 1898'. Vervolgens trok de grootse allegorische optocht door de stad. Onlangs is de steen opgeknapt. De tekst is nu weer goed te lezen.

De boom heeft zich heel goed ontwikkeld en na 125 jaar ziet hij er nog steeds goed uit. Dat is niet overal het geval. In Amsterdam is de kroningsboom vervangen en in 2018 moest

de boom in Boxmeer worden gekapt.¹² De Leidse kroningsboom is tegenwoordig onderdeel van de Arboretumroute door het Singelpark. Op het bijbehorende bordje staat vermeld waar de andere kroningsbomen staan.

De geboorte van Juliana in 1909

Koningin Wilhelmina trouwde op 7 februari 1901. Er is bij deze gelegenheid in Leiden geen herinneringsboom geplant. Ruim acht jaar later, op 30 april 1909, werd haar dochter Juliana geboren. Heel Nederland had op deze baby gewacht. Men wist dat Wilhelmina al een paar keer tevergeefs zwanger was geweest.

Het bericht over de geboorte bracht overal in ons land grote feestvreugde teweeg. Dat men in Leiden blij was met dit prinsesje bleek uit het verslag van een gemeenteraadsvergadering in het *Leidsch Dagblad*. Onder de kop 'Onder onze Vroede Vadersen' staat dat de Raad had besloten de naam van de Paardensteeg te veranderen in Prinsesse-kade. 'Een poging van de heer Roem om den naam Juliana er nog aan te verbinden, is niet mogen gelukken', staat in de krant.¹³

In de *Leidse Courant* werd vijftig jaar later onder het kopje 'Hoe het groeide' teruggekeken op het grote feest in Leiden bij de geboorte van Juliana.¹⁴ Het nieuws van de geboorte van een prinses van Oranje maakte dat de stad in een mum van tijd van aangezicht veranderde. Na de officiële bevestiging van het nieuws ging de vlag op de stadhuistoren uit. Er werden kanonschoten gelost als blijk van welkom. Het werden er 51, dus men wist toen dat het om een prinsesje ging: voor een prinsje zouden de kannonnen 101 keer hebben geklonken.¹⁵ Het carillon begon

te spelen en de kerkklokken luidden. De mensen liepen blij door de straten en feliciteerden elkaar. Overal werd feestgevierd, op de Witte Singel werd een parade gehouden en de gemeenteraad kwam in bijzondere vergadering bijeen om een dronk uit te brengen op de nieuwgeborene. De Zeevaartschool werd verlicht en van een grote verlichte W voorzien. Door vertegenwoordigers van de gemeente en de Zeevaartschool – aan de rand van het Rembrandtpark Noord – werd in dat park een boom aangeplant, in dit geval geen Hollandse linde maar een Grootbladige linde, *Tilia platyphyllos*, ook wel zomerlinde genoemd (zie foto p. 90). Toen werd er waarschijnlijk ook al een hekje geplaatst. Een foto van dat hekje stond in 1959 in de krant. Er bestaat nog een opmerkelijke afbeelding van een steen met de volgende tekst: ‘De eerste steen gelegd door N. J. v.d. Worm, oud 10 jaren 2 mei 1909’. De boom staat er nog steeds, maar het oorspronkelijke hekje is inmiddels vervangen.

Het huwelijk van Juliana en Bernhard in 1937

Onder de kop ‘Boombepanting in den Leidschen Hout’ staat in het *Leidsch Dagblad* van 5 januari 1937 een bericht over de aanplant van een eik en het feest ter gelegenheid van het huwelijk van Juliana op 7 januari. Al drie dagen voor de bruiloft werd deze boom geplant.

Aan het begin van de middag verzamelde zich een groot aantal autoriteiten, onder wie burgemeester A. van de Sande Bakhuizen, bestuursleden van de Afdeeling Leiden en Omstreken van de Nederlandsche Maat-

schappij voor Tuinbouw en Plantkunde, rector magnificus prof. dr. J. van de Hoeve, en een groot aantal leden van de contactcommissie. Mogelijk waren leden van die commissie de initiatiefnemers voor deze aanplant.

Op de van Waverenlaan, rondom de plaats waar de herinneringseik zou worden geplant stonden leden der Graal [een groep vaandelzwaaiers, RK] met talrijke kleurige vlaggen opgesteld.

Het geringe vertrouwen, dat de fotografen blijkbaar in het weer stelden, deed de plechtigheid in omgekeerde volgorde verlopen. Op hun verzoek werd de eik reeds direct door den burgemeester geplant en eerst hierna werd er gesproken.

De heer J.G. Ballego, voorzitter van de Afdeeling, had als eerste het woord en benadrukte dat de plaatselijke afdeling verheugd was dat zij haar gehechtheid aan het vorstenhuis kon tonen. Ze had volgens hem veel aan de koninklijke familie te danken. Ook bedankte hij de burgemeester voor zijn bereidwilligheid deze boom te willen planten. Daarna versierden kinderen de boom en zong een kinderkoor ‘Wij willen Holland houwen’. Vervolgens sprak de burgemeester enkele woorden namens het bestuur van de Leidse Hout. Hij sprak onder andere over de meest geschikte plaats voor deze boom en zei ook dat de eik altijd het zinnebeeld is geweest van kracht en duurzaamheid. Ten slotte werden twee coupletten van het Wilhelmus gezongen. Bij de boom werd een grote en zware steen neergelegd met het opschrift ‘Juliana eik 4 jan. 1937 Tuinbouw en

Plantkunde’. Er staat een foto van de steen in het jubileumboek van de Leidse Hout.¹⁶

Van de aanplant van de eik stond in de krant een mooie foto. Kinderen en autoriteiten, deels met hoge hoed, omringen de aan te planten boom. Vier personen houden een schep vast; het is de burgemeester die de boom vasthoudt. Achter de mensen zijn de vlaggen te zien. Hoogstwaarschijnlijk werd een zomereik aangeplant. In de Leidse Hout staan hoofdzakelijk zomereiken, die horen hier thuis. Nu staat er slechts één wintereik elders in de Leidse Hout. Onze omgeving is beter geschikt voor een zomereik. De foto geeft ook een indruk van de ruimte die er toen nog was in de Leidse Hout.

Helaas werd de eik tijdens de Tweede Wereld oorlog gekapt. De steen moest op last van de Duitsers worden verwijderd. Hij is verstoppt, en op de plaats ervan werd een houten bord geplaatst met de tekst ‘De steen is heen, maar het zal niemand gelukken Juliana uit ons hart te rukken.’¹⁷ De steen is eerst ondersteboven neergelegd in het straatwerk rond het personeelsonderkomen naast het theehuis. Dat was in de oorlog waarschijnlijk de veiligste manier om hem te verbergen. Pas bij de herbestrating in 1986 is de steen teruggevonden. Hij is nooit teruggelegd op de plaats waar de boom stond. Toen het Koetshuis in gebruik werd genomen als educatief centrum was dat de ideale en veilige plek voor deze historische steen-zonder-boom. Hij is daarna nog enkele keren verhuisd.¹⁸

De geboorte van Beatrix in 1938

Bij de jaarlijkse schouw van de bomen en het groen in het Plantsoen in 2017 en 2018 wees

Vader en zoon Gerard en Nico Brands staan bij de eik geplant ter gelegenheid van het huwelijk van Juliana en Bernhard in de Leidse Hout, 1937. De steen bij de boom is goed zichtbaar. Foto: Waalewijn, Leiden. Privécollectie.

een omwonende, Klaas Klein, op de daar aanwezige Hollandse linde tegenover huisnummer 6. Die boom zou door prinses Beatrix zijn geplant toen zij in Leiden studeerde. Althans, dat verhaal was altijd verteld. Voor mij was dit aanleiding om een poging te doen te achterhalen of die overlevering juist is. Ik ging zoeken in kranten, studenten Almanakken, jaarboekjes van de Historische Vereniging Oud Leiden ... en vond niets. Ik heb me uiteindelijk maar gewend tot de prinses zelf.

Of zij zich zelf met de vraag heeft bezig-

*De Hollandse linde, in 1938 geplant in het Plantsoen ter gelegenheid van de geboorte van prinses Beatrix.
Foto: Rinny Kooi.*

gehouden weet ik niet, maar ik kreeg snel antwoord van een medewerker van de Dienst Koninklijk Huis. Een brief met een duidelijk antwoord: nee, prinses Beatrix heeft de boom niet zelf geplant. Hoe zou ze dat ook hebben kunnen doen, want de boom is de dag na haar geboorte in 1938 geplant. Als bewijs daarvan is bij de brief een kopie gevoegd van een artikel in het *Leidsch Dagblad* van 2 februari 1938. Blijkens een tweede toegezonden kopie had de *Nieuwe Leidsche Courant* van 24 september 1955, dus veel later, er ook over geschreven.

Volgens het artikel in het *Leidsch Dagblad* werd de geboorte van Beatrix op 1 februari 1938 op grootse wijze gevierd. Vanaf de Stads-

gehoorzaal in de Breestraat was – voorafgegaan door de harmonie van de Posterijen – een grote optocht op weg gegaan naar het Plantsoen. Daar stonden burgemeester jhr. mr. François Henri van Kinschot, een wethouder en de gemeentesecretaris gereed. De leden van het organiserende comité – dat moet de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde zijn geweest – namen de met oranje strikken versierde spades ter hand om het gat waarin de boom was geplaatst te dichtten. Daarbij werden zij geholpen door de burgemeester en zijn dochtertje. Vervolgens werd de boom officieel aangeboden aan de burgemeester, die het geschenk namens de gemeente in ontvangst nam. Het artikel in het *Leidsch Dagblad* vermeldt dat de burgemeester een toespraak hield waarin hij de hoop uitsprak dat de nieuwe prinses spoedig één zal zijn met het Nederlandse volk. Verder zei hij dat de boom symbool staat voor het zaad dat door Gods wonderwerk zal groeien en bloeien. Hij riep de bevolking op deze linde in bescherming te nemen. Na de plechtigheid zette de harmonie een vrolijke potpourri van vaderlandse liederen in, waarop ‘de hooggehoede heeren het voorbeeld van de jeugd volgden en een rondedansje maakten!’

Zeventien jaar later, kort voordat Beatrix haar intrede zou doen als student en bewoner van Leiden, staat in de *Nieuwe Leidsche Courant* informatie over aanplant van die boom. De vraag werd gesteld of Beatrix – als zij een wandeling met vriendinnen door het Plantsoen zou maken – een tierige en sterke boom zou aantreffen? ‘Een mooi, sprekend symbool van wat het Nederlandse volk in zijn kroonprinses ziet?’ Het was een retorische vraag

waarop het antwoord duidelijk ‘nee’ was! Het was een ‘bloedarmoedig, mager gevalletje, dat amper levenskracht genoeg bezit om blaadjes voort te brengen.’ Het bordje waarop stond dat het om de Beatrix-linde gaat, was nauwelijks nog te lezen. Van de wandelaar wordt ‘enige fantasie en combinatievermogen en rebusaanleg vereist, want het flesgroene emaille en de zachtoranje letters zijn op alle fronten beschadigd.’ Het is volgens de schrijver het naaste boompje uit het hele Plantsoen. Op het hoofd plantsoenendienst, de heer A. Galjaard, wordt een beroep gedaan hier iets aan te doen.

Een week later komt men in de krant op dit verhaal terug, want de heer Galjaard heeft per omgaande telefonisch gereageerd. Volgens Galjaard was het boompje in de oorlogsjaren nogal gemaltraiterd. Zijn ‘zorgenkindje’ hield hij echter al lange tijd in de gaten en er werd zoveel mogelijk aan gedokterd. De linde was de bloedarmoede inmiddels te boven. Galjaard had er alle vertrouwen in dat de boom het volgende voorjaar flink zou zijn aangesterkt en dan niet zou onderdoen voor zijn collega’s. Aan de staat van het bordje had Galjaard zich al tijden geërgerd, maar net zoals de boom behoorde het onderhoud volgens hem tot de verantwoordelijkheid van het comité. Dat was echter opgeheven en daarom zou de gemeente voor het opknappen ervan zorgen. We mogen aannemen dat dat ook gebeurd is. Er kwam een nieuw bordje bij de boom.¹⁹

Daarmee is het verhaal over de Beatrix-geboortebom nog niet voorbij. In 2021 werd de boomspiegel van deze boom voorzien van bloeiende oranje plantjes, nagelkruid, en er kwam weer een nieuw bordje bij, zoals veel

bomen in het Singelpark langs de Arboretumroute een bordje kregen. Op het Arboretumbordje staat dat de boom de Tweede Wereldoorlog heeft overleefd, ondanks de kaalkap. Een mooie steen heeft deze Oranjeboom nooit gekregen.

Aan de oproep van burgemeester Van Kinschot om goed te zorgen voor de geplante boom was tegemoetgekomen, maar dat geldt niet voor de boomspiegel. Iemand heeft er in 2022 gif over gegooit, waardoor alle plantjes dood zijn gegaan. Dit heeft de krant echter niet gehaald.

Kap in de Tweede Wereldoorlog

In de Tweede Wereldoorlog zijn nogal wat bomen illegaal gekapt om te worden gebruikt als brandhout. Dat lot trof ongeveer negentig procent van de bomen in het Leidse Plantsoen. De dikste bomen bleven gespaard, omdat het moeilijk was die stiekem te kappen. De Wilhelmina-kroningsboom was een linde die tijdens de oorlog al een behoorlijke omvang had. Dat geldt ook voor de Juliana-geboortebom in het Rembrandtpark. Er is van die boom een krantenfoto uit 1959.²⁰ Een jongetje probeert met zijn armpjes de boom te omhullen, maar het is duidelijk dat dat niet lukt. De foto is kennelijk gemaakt om te laten zien hoe dik die boom was. De Beatrix-geboortebom, die slechts twee jaar voor de oorlog was aangeplant, werd ook niet gekapt. Waarschijnlijk was die te dun en voor de houtkap niet de moeite waard. In Amsterdam heeft men de geboortebom voor Beatrix tijdelijk weggehaald en laten ‘onderduiken’. Na de oorlog is hij teruggeplaatst.²¹ Daar staat tegenover dat de nog dunne Juliana-huwelijksboom, in 1937

aangeplant in de Leidse Hout, wel slachtoffer werd van de grote kaalkap voor brandhout. De bijbehorende steen moest van de Duitsers worden verwijderd.

Het is opmerkelijk dat de Duitsers de lindes in het Plantsoen en het Rembrandtpark niet hebben laten kappen. Zelfs de bordjes erbij zijn niet verwijderd. Het is ook mogelijk dat de Leidenaren bewust geen Oranjabomen hebben willen kappen om hun band met de koninklijke familie, als een soort verzetsdaad.

De kroning van Juliana in 1948

Na een regeerperiode van vijftig jaar droeg koningin Wilhelmina haar taak over aan haar dochter Juliana. De kroning vond plaats op 6 september 1948. Die kroning werd ook in Leiden gevierd en natuurlijk was er weer een aanplant van een linde, dit keer bij het Gerecht.²² Er was een organiserend comité met als voorzitter ir. P.C. Lindenbergh. In zijn welkomstwoord sprak hij onder meer zijn genoegen uit dat men deze dag in vrijheid kon vieren. Hij hoopte dat de aanwezigen deze dag nooit zouden vergeten. De heer J. Jonker, de voorzitter van de Afdeling Leiden en Omstreken van de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, herinnerde aan de aanplant in 1909 van de boom bij de geboorte van Juliana, ook een linde. Dat was volgens hem een Kleinbladige linde, *Tilia cordata*. Om een onderscheid te maken was de keuze nu gevallen op een Grootbladige linde, *Tilia platyphyllos*. Wij weten inmiddels dat hij zich in dit opzicht vergiste: ook de in 1909 geplante boom was een Grootbladige linde.

Jonker droeg de boom vervolgens over aan de gemeente. Burgemeester Van Kin-

Ter gelegenheid van de kroning van Juliana in 1948 werd een grootbladige linde bij het Gerecht geplant.
Foto: Jan Hengstmengel, 1980.

schot, die vergezeld ging van zijn echtgenote, zei onder meer dat wij aan het begin stonden van een nieuw tijdperk. Maar naast onze nieuwe koningin, achter wie de bevolking zich in alle vertrouwen kon scharen, stond gelukkig nog prinses Wilhelmina, aan wie ons volk zoveel te danken had. Hij memoreerde verder dat prins Willem van Oranje destijds op de Dillenburgh onder een linde afscheid had genomen van zijn moeder. Na de toespraken plantten de burgemeester en de heren Jonker en Lindenbergh gezamenlijk de boom.

Later werd de boom omringd door een

kleine ronde boomspiegel met een betonnen rand. Binnen die rand werd een bordje geplaatst met de tekst: 'Koningin Juliana linde, september 1948'. Tijdens de coronaperiode in 2020 en 2021 werden tafeltjes en stoelen van restaurants aan het Gerecht dichtbij deze boom en de boomspiegel geplaatst. Gelukkig heeft de linde dat goed doorstaan. Niet lang geleden heeft de boom een ruimere boomspiegel gekregen.

Op een korte afstand van deze boom staat de Beatrix-kroningsboom. Dat biedt de mogelijkheid de stamdikte te vergelijken. Men kan dan zien hoeveel de omtrek van de stam van een linde toeneemt in 32 jaar.

De kroning van Beatrix in 1980

Koningin Juliana had bijna tweeëndertig jaar geregeerd toen zij op 30 april 1980 haar taak overdroeg aan haar dochter Beatrix. De verjaardag van koningin Juliana en de inhuldiging van prinses Beatrix gingen aan Leiden niet ongemoeid voorbij.²³ Overdag werd overal in de stad feestgevierd, ook waren er optochten. Met name in de Pieters- en Academiewijk organiseerden jongerenvereniging Augustinus en clubhuis 'In de Vrolijke Ark' activiteiten om de festiviteiten luister bij te zetten. Locoburgemeester C.J.D. Waal zorgde voor de symbolische handeling door 's avonds om zes uur op het Pieterskerkplein een lindeboom, een Hollandse linde, te planten ter ere van de nieuwe vorstin. Overal in de stad bleef men met dank aan bands en dansgroepen nog lang doorfeesten. Rond de kleine boomspiegel van de boom werd later in een halve cirkel een bank geplaatst, aangeboden door de vereniging voor de Pie-

De Hollandse linde, in 1980 geplant op het Pieterskerkplein ter gelegenheid van de kroning van Beatrix.
Foto: Rinny Kooi.

ters- en Academiewijk en Levendaal-West. Voor de boomspiegel ligt een bordje met de tekst 'Koningin Beatrix Linde 30 april 1980'. Zou Willem-Alexander, toen hij in Leiden studeerde, wel eens op deze bank hebben gezeten?

Het 50-jarig huwelijksfeest van Juliana en Bernhard in 1987

Op 30 april 1987 werd in de Leidse Hout weer een herinneringsboom aangeplant, een zomereik, *Quercus robur*. In het *Leidsch Dagblad* staat daarover een aankondiging in een heel klein, onopvallend berichtje.²⁴ In het kader van de 50-jarige huwelijksviering van

Juliana en Bernhard zouden de Vereniging Vrienden van de Leidse Hout, de gemeente Leiden, de Leidse Oranje Vereniging en de Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde een nieuwe Leidse eik planten, als vervanging van de huwelijksboom uit 1937. Burgemeester C.H. Goekoop was betrokken bij de voorbereiding en hielp met de aanplant. Diverse keren werd ten onrechte gemeld dat het de Beatrix-kroningsboom was.

Er werd ook een steen bij deze eik gezet, met de tekst 'Juliana Bernhard 1937 – 1987 Vrienden van de Leidse Hout'. Die steen verdween in de loop der jaren gedeeltelijk onder de grond en de tekst werd onleesbaar. Daardoor werd de reden van de aanwezigheid van deze boom bij veel mensen onbekend.²⁵

In een boek over bomen in de Leidse Hout uit 2019 staat de geschiedenis van deze boom beschreven.²⁶ Kort voor het verschijnen van dat boek wilde men de steen die oorspronkelijk bij de huwelijksboom uit 1937 neergelegd was, verplaatsen naar de boom uit 1987. Johan Kieft, de machinist van het ingenieuze watersysteem van de Leidse Hout, vertelde mij dat tijdens de verhuizing de steen is gebroken. Er is toen een nieuwe steen gemaakt, die sterk lijkt op de oude steen en die voorzien is van een gelijklopende tekst als die uit 1937. De rest van de steen die Goekoop had geplaatst, is toen verwijderd. Het gevolg is dat de tekst op de steen niet meer past bij de boom waar hij ligt. Dat kan in de toekomst weer een nieuw misverstand veroorzaken. Ook is beter onderhoud van de steen gewenst, want de tekst daarop is niet meer goed leesbaar.

Dit is de plaats om nog een ander mis-

verstand uit de weg te ruimen. In het boek over bomen in de Leidse Hout staat dat bij deze 50-jarig huwelijksboom een wintereik staat. Dat is niet juist, er staat een zomereik. De bladeren van de zomer- en wintereik zijn verschillend. Het blad van de zomereik heeft geen bladsteel, die van de wintereik wel. Er wordt vaak een ezelsbruggetje voor gebruikt. Dat houdt in dat de steel van het blad van de wintereik wordt gebruikt om er in de winter een warme sjaal omheen te doen. De auteurs kregen een afbeelding uit de collectie van Naturalis van een blad van de wintereik met daaronder de wetenschappelijke soortnaam *Quercus robur*, de naam van de zomereik.²⁷ Het blad op die afbeelding had een bladsteel en leek niet op het blad van deze zomereik. Daardoor ging het mis.

Het huwelijk van Willem-Alexander en Maxima in 2002

Op 2 februari 2002 trouwde kroonprins Willem-Alexander met Máxima Zorreguieta. Het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) wilde een boom voor het bruidspaar planten, omdat het ziekenhuis een band had met Willem-Alexander. Willem-Alexander had in december 2000 zijn naam gegeven aan het Kinder- en Jeugdcentrum in het ziekenhuis. Hij was er in 2001 zelfs op bezoek geweest.

Twee dagen na het huwelijk, op 4 februari, gingen na een feestelijk ontbijt patiënten en medewerkers van het Willem-Alexander Kinder- en Jeugdcentrum van het LUMC de aanplant van de boom uitvoeren. De boom, waarschijnlijk een Hollandse linde, *Tilia x europea*, was vijf meter hoog en tweehonderd kilo zwaar en kwam te staan in de

tuin die in 2001 was aangelegd naast het ziekenhuis.

Toen ik enige tijd geleden navraag deed naar de boom, hoorde ik dat hij het niet gehaald had en ook niet was vervangen. Men vond dat een boom niet meer in de omgeving paste.

Het is de boom dus niet goed gegaan. Een grote boom aanplanten vraagt extra zorg. Bovendien regende het in de zomer van 2002 naar verhouding weinig en kreeg de boom mogelijk niet genoeg water. Waarschijnlijk heeft de boom niet de goede aandacht en zorg gekregen.

Een geboorteboom voor Amalia

Prinses Amalia werd geboren op 7 december 2003. In tegenstelling tot de geboorte van Juliana en Beatrix werd dit in Leiden niet met een groot feest gevierd. Ook was er geen plan om dadelijk na haar geboorte een boom te planten. Toch werd er alsnog een Amalia-geboorteboom aangeplant.

Paul Keßler, hoogleraar botanie aan de Universiteit Leiden, vertelde mij dat hij zeker wist dat er in de Stevenshof ook een Oranjeboom had gestaan. Ik ging hulp vragen en zoeken en kreeg uiteindelijk een resultaat. In het *Leidsch Dagblad* van 7 april 2004 stond dat vier maanden na de geboorte van Amalia een boom was aangeplant. Onder de kop 'Amaliaboom in Stevenshof' was het volgende bericht te lezen:

Leerlingen van de Anne Frankschool hebben vanochtend een Amalialinde geplant in het plantsoen aan de Diaconessenstraat in de Stevenshof. Leiden houdt net als veel andere

gemeenten hiermee vast aan de traditie om ter ere van de geboorte van een koningskind een geboorteboom, een koningslinde, te planten. Het is vandaag boomfeestdag.

Bij de boom heeft een bankje en ook een bordje gestaan. Een aantal jaren geleden is het winkelcentrum verbouwd en moest er een goede toegang komen voor vrachtauto's. Dat was de reden dat de boom 'zo maar' is gekapt. Hoe kon dat gebeuren? Waarom is de boom niet verhuisd? Zou men niet geweten hebben dat het een Amaliageboorteboom was? Ik heb hierop geen bevredigende antwoorden gevonden.

De inhuldiging van Willem-Alexander in 2013

Op 31 januari 2013 maakte koningin Beatrix bekend dat zij na drieëndertig jaar zou aftreden en dat haar zoon, Willem-Alexander, dan koning zou worden. Daarop ging ik nadenken over een plaats in Leiden voor een nieuwe kroningsboom. Ik koos voor de voortuin van de voormalige universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg, het Bestuursbureau van de Universiteit, en nam contact op met het College van Bestuur. Het College van Bestuur vond dat een prachtig idee en nam contact op met burgemeester Lenferink. Het voorstel van het College werd met open armen ontvangen. Op 26 maart 2013 stond in het *Leidsch Dagblad* waar de kroningsboom voor Willem-Alexander zou komen. De Leidse smid Sjaak van Geijn zou het omringende hek maken. De burgemeester en wethouders trokken er € 13.000 voor uit.

Het bericht lokte veel reacties uit, omdat

er voor de kroningslinde een taxus gekapt moest worden. ‘Titus de Taxus mag niet worden gekapt’, luidde de leus. De actievoerders wisten niet dat de Taxus tweehuizig is. Het was geen mannetje dat een probleem had, maar een vrouwtje, dus Titia. Uiteindelijk werd de taxus uitgegraven en verplaatst naar het Marepark, waar zij een kwijnend bestaan leidde en in 2016 alsnog het loodje legde.

Een plechtigheid bij het planten van de boom vond om logistieke redenen (te veel drukte op het Rapenburg) niet plaats op de kroningsdag zelf. De boom was al eerder geplant; maar een korte ceremonie was er wel op 30 april. Er werd geen hollands linde aangeplant maar een gewimperde linde (*Tilia Henryana*). De nerven van deze boom steken uit het blad en doen denken aan de wimpers van ogen. Bij deze gewimperde linde was een hekje geplaatst. Dat hekje was omhuld met een oranje vlag met daarop een afbeelding van de Nederlandse vlag en een versiering met de naam Willem-Alexander.

Na een toespraak van burgemeester Henri Lenferink, die niet wist dat hij een boom zou onthullen die zijn voornaam draagt, namen de burgemeester en rector magnificus Carel Stolker de versiering weg. De plechtigheid werd afgesloten met het uitbrengen van een toast met oranjebitter op de nieuwe koning en op het welzijn van de boom.²⁸ De boom zelf werd door kinderen en ouderen versierd met oranje-rood-wit-blauwe plankjes met daarin een halve appel als voer voor vogels. De hele dag was het feest in Leiden. Helaas was de bodem van deze boom ongeschikt. Na enkele jaren stierf hij. De prefect van de Hortus botanicus, professor Paul

De versierde gewimperde linde, in 2013 geplant ter gelegenheid van de kroning van Willem-Alexander. De boom staat voor het Bestuursbureau van de Leidse Universiteit aan het Rapenburg. Foto: Ad van der Waals, 2013.

Keßler, koos toen voor de Hollandse linde als kroningsboom, net als in 1898 Eduard Witte, de vroegere hortulanus, had gedaan. Het is daarom mooi dat de Hollandse linde, die al in 1898 werd aanbevolen als kroningsboom, nu ook een plaats heeft gekregen in de voortuin van het Bestuursbureau van de Universiteit.

Uitleiding: Oranjabomen en herinnering

De Leidse Oranjabomen horen bij de geschiedenis van de stad. Zij zijn een kostbaar bezit. Dat besef is in de stad gelukkig wel aanwezig. De Oranjabomen kregen in Leiden de laatste jaren extra aandacht. Hier en daar werd hun situatie verbeterd. De teksten op de stenen of bordjes bij de herinne-

ringsbomen vertellen ons waarom de bomen er staan. Daarmee houden Oranjabomen de herinnering aan belangrijke gebeurtenissen levend. We kunnen ons nu ook afvragen waarom er geen huwelijksboom voor Beatrix is aangeplant, of een geboortebom voor Willem-Alexander. Laten we zuinig en trots zijn op de resterende Leidse Oranjabomen. Leve de Leidse Oranjabomen!

Noten

1 Rinny E. Kooi, *Bomen in de buurt. 25 bomen in de Leidse Professoren- en Burgemeesterswijk* (Leiden 2006).

2 Ed van der Vlist, 'Geene koste of moeite is gespaard geworden om dit werk in orde te brengen. De aanleg en de ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden' in: Erik de Jong, Clemens Steenbergen en Ed van der Vlist, *Eene aangename publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken* (Zutphen 1997) 91-92.

3 'De heerlijk gekroonde Oranje-boome', *Algemeen Handelsblad*, 31 augustus 1897, rubriek 'Van dag tot dag'.

4 C.A.A. Dudok de Wit en E.Th. Witte e.a., *Herinnerings-boomen* (Amsterdam 1898).

5 Dudok de Wit & Witte, *Herinnerings-boomen*, 5; ontleend aan: H. Witte, *De vier jaargetijden. Naar het Hoogduitsch van E.A. Rossmässler* (Groningen 1871) 302 – vertaald door Heinrich Witte, de vroegere Leidse hortulanus.

6 Dudok de Wit & Witte, *Herinnerings-boomen*, 46; *Leidsch Dagblad*, 6 december 1887, 9.

7 *Leidsch Dagblad*, 31 mei 1898, 14.

8 *Leidsch Dagblad*, 16 juli 1898, 1.

9 Dudok de Wit & Witte, *Herinnerings-boomen*.

10 *Leidsch Dagblad*, 26 september 1898, 2.

11 Naast B en W waren de leden van de Afdeling: G.P. van Outeren, A.D.D. Schretlen, erelid, F.A. Dee, onder-voorzitter, F. van Romburgh, secretaris, F.G. Ballego, penningmeester, T.F. Vlieland, A.C. Kriest, W. van Veen.

12 [Harry Vermeulen (red.)], *Waardevolle bomen in Amsterdam. Poëzie, wetenswaardigheden en de lijst van waardevolle bomen in Amsterdam* (Amsterdam 1993) 49. De Wilhelminaboom in het centrum van Boxmeer is getroffen door de korsthoutskoolzwam, een schimmel die houtrot veroorzaakt; <https://www.nepomuk-boxmeer.nl/over-boxmeer/de-wilhelminaboom-1898/>.

13 *Leidsch Dagblad*, 14 mei 1909, 1.

14 *Leidse Courant*, 29 april 1959, 7.

15 Door een wijziging van de Grondwet in 1983 is het onderscheid naar geslacht komen te vervallen en is het aantal schoten voor een koninklijke baby nu 101.

16 Annerije van der Vliet, *75 jaar*

Leidse Hout. Van natte weide tot wandelpark (Leiden 2006) 73.

17 Lieke van Boven, Huub Frencen, Eveline Kamstra (red.), *Bomen in de Leidse Hout. Een wandelroute* (Leiden 2019).

18 Naar informatie van Frits van der Sluis.

19 *Nieuwe Leidsche Courant*, 1 oktober 1955, 3.

20 *Leidse Courant*, 29 april 1959, 7.

21 Vermeulen, *Waardevolle bomen in Amsterdam*, 49.

22 *Nieuwe Leidsche Courant*, 7 september 1948, 2; *Leidsch Dagblad*, 7 september 1948, 9.

23 *Nieuwe Leidsche Courant*, 1 mei 1980, 9.

24 In het *Leidsch Dagblad*, 17 maart 1987, 11.

25 Van der Vliet, *75 jaar Leidse Hout*, 73.

26 Van Boven, Frencen & Kamstra, *Bomen in de Leidse Hout*.

27 Ibidem, 42.

28 Opmerkelijk is dat de Organisatie Groei en Bloei, de opvolger van de Nederlandse Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, hierbij niet was betrokken.

De Heemskerkstraat en het plantsoentje bij de Trompstraat, 1977 (uitsnede). Fotografie: J.W.C. Postel. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV4620.a.

Hoe de Zeeheldenbuurt aan zijn namen kwam: een analyse van de straatnamen

Roelof Hol

Roelof Hol (1950), historicus, is sinds 2002 woonachtig in de Zeeheldenbuurt. In zijn werkzaam leven werkte hij bij de Rijksarchiefdienst, onder meer als lid van de centrale directie, als rijksarchivaris in de provincie Noord-Holland en als programmamanager van het Gemeenschappelijk Cultureel Erfgoed Programma over de historische relaties van Nederland en overzeese gebieden en landen. Hij was als lid van de buurtvereniging betrokken bij het opstellen van de Wijkvisie Zeeheldenbuurt.

Straatnamen zijn *hot*. Regelmatig lezen wij in de media berichten over maatschappelijke discussies om straatnamen te veranderen of over hoe de straatnaamgeving tot stand komt.¹ De naamgeving herinnert dan aan een (historisch) persoon over wie de waardering in de loop der tijd gewijzigd is. Kortom, straatnamen krijgen een bredere klank dan alleen de op zich logische gedachte om buurten in steden en dorpen te voorzien van een benaming die een zekere samenhang, al dan niet thematisch, heeft. En de keuzes worden bepaald door de tijd waarin zij gemaakt zijn. In Leiden beschikken wij over de onvolprezen publicatie van Rudi van Maanen en Marijke Mooijaart.² Deze publicatie vormt het uitgangspunt voor dit artikel over één van de Leidse buurten: de Zeeheldenbuurt, gelegen op het gebied dat vanouds De Waard heet.³

Volgens Van Dale is een zeeheld 'iemand die zich dapper gedraagt in zeegevechten'. Dus iedere varens-gast, van opperbevelheb-

ber tot matroos, komt in aanmerking voor deze titel. De Zeeheldenbuurt ontleent zijn naam aan het grote aantal straten dat naar Nederlandse zeehelden (en aanverwante maritieme personen) is vernoemd. Er lag al een tijdje een plan bij de Buurtvereniging om beschrijvingen te maken van de mensen naar wie straten zijn vernoemd in de Zeeheldenbuurt. Wie waren zij? Zou je ze ook nu nog als zeeheld beschouwen?⁴ Recent kwam de vraag binnen of ook 'onze' zeehelden betrokken waren bij de slavernij. Een poging tot verduidelijking.⁵

De oudste straatnamen op De Waard zijn topografisch

Na de Woningwet van 1901 werden de woningbouwcorporaties opgericht die betaalbare en kwalitatief betere woningen moesten bouwen voor de Leidse arbeidersbevolking. Deze wet was de eerste wet in Nederland op het gebied van de volkshuis-

Het 'Broerspad' op De Waard. Detail van een kopie van de kaart van Leiden die Pieter Sluyter in ca. 1549 maakte. Voor zover bekend is dit de eerste vermelding van een straatnaam op De Waard. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV317A.

vesting. De eerste arbeiderswoningen in de Zeeheldenbuurt zijn vóór het doorvoeren van de Woningwet door particuliere ondernemers ontwikkeld, nog voor de annexatie van dit deel van Leiderdorp in 1896. Vanaf 1920 is het gehele gebied van De Waard Leids geworden.⁶

De oudste straatnamen, vooral uit de Leiderdorpse tijd, zijn ontleend aan de topografische ligging: Zijlsingel, Rijnkade, Overrijn, de Waardstraat, Oosterstraat en Oosterdwarstraat. De Overrijn ligt aan de overkant van de Rijn, gezien vanaf de oude hoofdweg langs de rivier, de Lage Rijndijk. De Zijlsingel is bij de herziening van singelnamen door de gemeente Leiden in 1879 zo genoemd.⁷ In 1887 besloot de gemeente Leiderdorp de naam Broers- of Broertjespad te veranderen in Rijnkade. Interessant is dat de naamswijziging nog wel moest worden voorgelegd aan de bewoners voordat men haar officieel kon vastleggen.⁸ In hetzelfde bericht in het *Leidsch Dagblad* wordt ook het besluit vermeld om de benaming van de Waardstraat

vast te leggen. Eerder dat jaar waren de gebroeders Smittenaar daar al begonnen met de bouw van arbeiderswoningen.⁹ Ook de daarop volgende straten de Hermanstraat (1889), de Ooster- en de Oosterdwarstraat (1899) worden aangelegd vanwege plannen van particuliere aannemers voor het bouwen van arbeiderswoningen.

De gemeente Leiderdorp besluit in 1889 de Hermanstraat te vernoemen naar een gedicht, 'De Ridder van De Waard'.¹⁰ Hierin wordt Herman, zoon van de ridder van het (fictieve) kasteel op De Waard, vermoord door zijn jaloerse broer Otto. De vader vervloekt Otto en sterft kort daarop. Otto is nu kasteelheer, maar kan het bloed van de moord niet wegpoetsen. Hij krijgt wroeging, vlucht en zijn kasteel vervalt tot puin. Dit gedicht was blijkbaar zo bekend dat het aanleiding was om een straat op De Waard ernaar te vernoemen. Een soort literair-topografische benaming.

De auteur van het gedicht was J.M.E. Dercksen (1825-1884), een *selfmade man* die

Portret van Jacobus Dercksen (1825-1884), 1885. Gesigneerd met R.R. Litho. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV49310.2.

zich had opgewerkt tot notaris. Hij was ook vijftien jaar lid van de Leidse gemeenteraad en schrijver van gedichten, historische romans en blijspelen.¹¹ In een kritische bespreking van zijn gedicht door Busken Huet stelt deze dat de eerste vier regels van het gedicht over Herman een rechtstreekse navolging zouden zijn van het gedicht van Tollens over 'Herman de Ruyter' uit 1812.¹² Was het gedicht daarop geïnspireerd? In ieder geval past de vernoeming in de negentiende-eeuwse traditie van het vernoemen van straten naar helden uit de vaderlandse geschiedenis.

Begin 1899 keurt de Leidse gemeenteraad een stratenplan met 26 huurwoningen goed van de metselaars M.H. Fontein en M. de

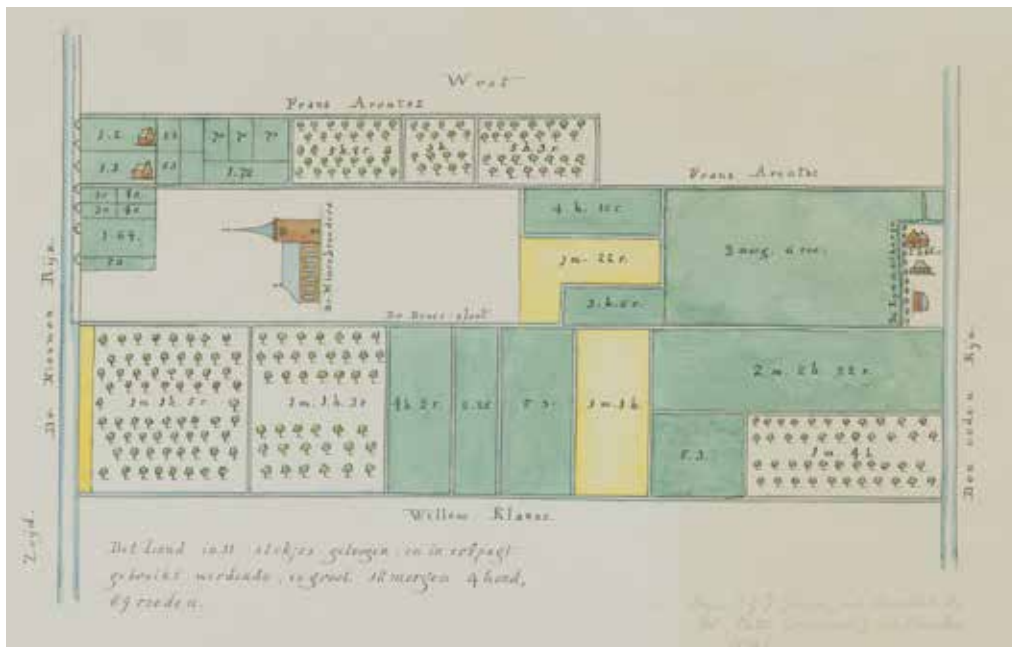
Tombe.¹³ Het voorstel van het college om de straten de Oosterstraat en de Oosterdwarstraat te noemen wordt overgenomen.¹⁴ De eerste straat loopt parallel aan de toenmalige grens met de gemeente Leiderdorp, de middeleeuwse Broersloot, zo genoemd naar het verdwenen minderbroedersklooster dat aan de (Nieuwe) Rijn heeft gelegen.¹⁵ De Oosterdwarstraat loopt dood op die sloot, waar nu nog een klein deel van aanwezig is. Andere namen die aan dit klooster ontleend zijn: de Munnikenstraat (1910), die grensde aan de inmiddels gedempte Munnikensloot, en de woonhof de Franciscanenstraat (2012); en daarnaast de Kruidenhof (2015), naar de oude kloostertuin in dit gebied. Ook de oude naam van de Rijnkade, Broers- of Broertjespad is aan dit klooster ontleend.

De keuze voor zeehelden

In de loop van de negentiende eeuw krijgt in het nieuwe Koninkrijk Nederland het nationale gevoel de overhand. Onder meer straten worden genoemd naar historische personen die op dat moment belangrijk werden gevonden voor de prille nationale identiteit en die de nationale eenheid moesten benadrukken.¹⁶

De oudste straatnamen in De Waard zijn nog gebaseerd op een topografische duiding. Met de grootschalige woningbouw na de Woningwet van 1901 ontstaat tevens de behoefte aan een meer thematische vernoeming.

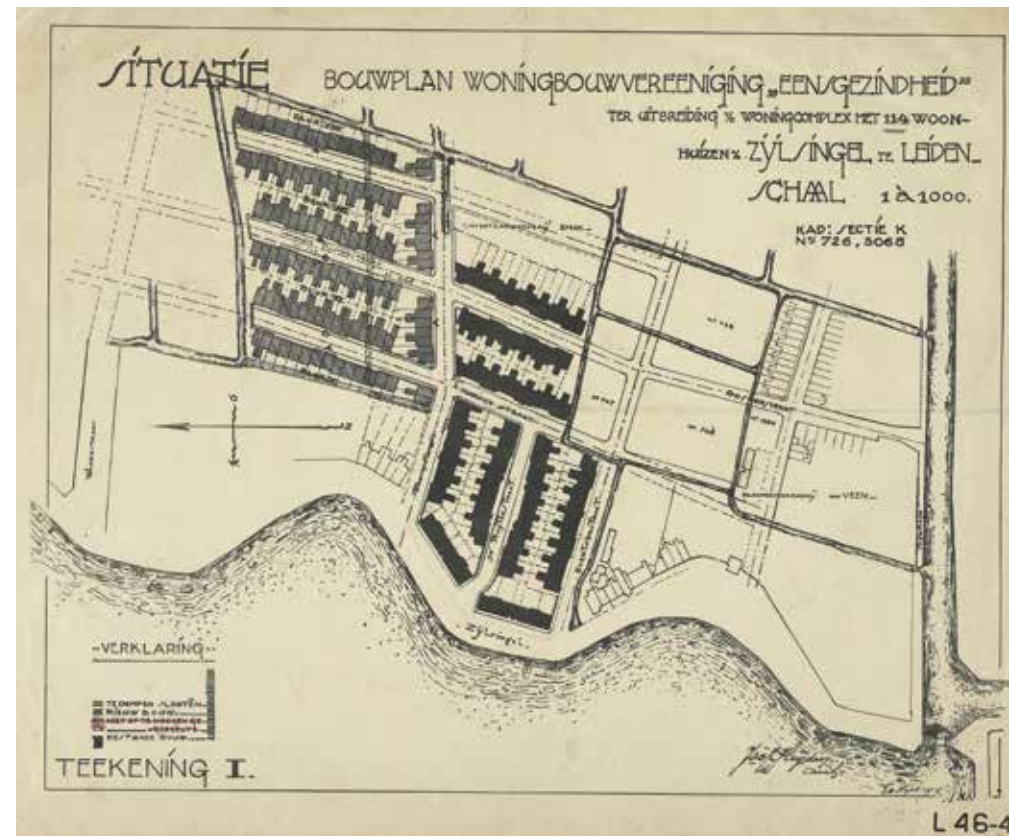
Het initiatief om de nieuwe wijk te vernoemen naar zeehelden komt van de christelijke woningbouwvereniging Eensgezindheid. In 1915, het jaar van de oprichting, koopt deze

Het Minderbroedersklooster met omgeving, ca. 1570. Kopie van een tekening in het Kaartboek van Mr. Pieter Coenraedszn. Van Haarlem. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV25542.

woningbouwvereniging een terrein aan de Zijlsingel voor de bouw van woningen. De vernoeming naar zeehelden gaat niet zonder slag of stoot. Over de benaming van de nieuwe straten van het Zijkwartier, zoals deze buurt in het begin heette, leven namelijk verschillende ideeën. De directeur Gemeentewerken had gesuggereerd om 'straat III' (nu de Evertsenstraat) te vernoemen naar de minderbroeders. Maar dat vinden zowel het college van burgemeester en wethouders als de gemeentelijke commissie van Fabricage, verantwoordelijk voor de openbare werken, geen goed idee, omdat die naam te veel zou lijken op de Minrebroedersgracht in de stad.

De commissie heeft in 1918 in gedachten om de zogenaamde straten I, II en III te vernoemen naar een drietal oud-wethouders. Maar het college en de stadsarchivaris vinden ook dat geen goed idee: hun overlijden was nog te recent.¹⁷ Het college adviseert de raad daarom om 'overeenkomstig het voorstel van Eensgezindheid' enige straten te vernoemen naar 'onze Zeehelden' en de eerste drie straten I, II en III aan te duiden als de De Ruyterstraat, de Trompstraat en de Evertsenstraat.¹⁸ De gemeenteraad besluit op 26 september 1918 conform dit voorstel.¹⁹ De straten IV en V krijgen een aanvulling op hun dan al bestaande naam: de Verlengde Munnikenstraat en de Verlengde

Jac. Van der Heijden, bouwplan voor 114 woningen op De Waard ten oosten van de Zijlsingel door woningbouwvereniging Eensgezindheid, 1919. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV1635.2.

Oosterstraat. Men mag concluderen dat de gemeente vooral de praktische lijn hanteert bij de benamingen van straten en dat de vernoeming naar zeehelden uit de koker van het bestuur van de woningcorporaties komt.

Daarmee is de toon voor de straatnamen van de rest van de wijk gezet: de nog te bebouwen straten zullen de namen van Nederlandse zeehelden dragen. Bij een volgende uitbreiding door de woningbouwver-

eniging wordt de nieuw aangelegde straat op verzoek van de Eensgezindheid Van Speykstraat genoemd: 'bij de namen van andere vaderlandse helden als Evertsen en De Ruyter, naar wie reeds een tweetal straten genoemd zijn, sluit naar onze mening de naam Van Speyk wel aan', vindt het college van burgemeester en wethouders.²⁰ Na de Van Speykstraat volgen de Kortenaerstraat en de Van Galenstraat in 1933. Bij het laatst-

genoemde voorstel van het college aan de raad ontbreekt helaas een motivering.²¹

In 1934 brengt de oud-directeur gemeentewerken, ir. G.L. Driessen, samen met de referendaris, later gemeentesecretaris, mr. J. Bool een rapport uit over de straatnaamgeving in Leiden.²² Doel is richtlijnen te geven voor een logische benaming van straatnamen in nieuwe wijken. Over de Zeeheldenbuurt, in het rapport wijk XIII genoemd, melden zij dat de naamgeving met de reeks zeehelden kan worden voortgezet ‘met dien verstande dat zeevaarders en ontdekkingsreizigers daarbij niet worden vergeten’. Zij doen suggesties als Heemskerk, Barentsz, Houtman en Van Diemen. Naast een overzicht van de criteria voor het vernoemen van straten doen zij ook nog een voorstel voor het dan net bebouwde nieuwe deel van de Trompstraat. In afwijking van het advies van de stadsarchivaris, die hieraan de naam van Heemskerk wilde verbinden, stellen zij voor dit deel gewoon bij de Trompstraat te voegen. De naam van Heemskerk kan dan aan de nieuwe (en huidige) straat worden verbonden. Daarmee verdwijnt de naam van Van Kinsbergen (onder meer zeeofficier op het vlaggenschip ten tijde van de verloren zeeslag bij de Doggersbank in 1781), die in het advies van de stadsarchivaris was voorgesteld.

Het college van burgemeesters en wethouders biedt het rapport in oktober 1934 aan de gemeenteraad aan en geeft aan dat dit voortaan het richtsnoer voor de vernoeming van straten in de gemeente zal zijn. Nadrukkelijk wordt daarbij ook gesteld dat de stadsarchivaris altijd om advies moet worden

gevraagd. Al voor de behandeling van het rapport in september 1934 gaat de raad akkoord met de benaming van de Heemskerkstraat ‘naar den bekenden vlootvoogd en poolvaarder’ Jacob van Heemskerk.²³

Bij het vaststellen van het rapport gaat de raad er ook mee akkoord dat de besluitvorming over namen voortaan een zaak zou zijn van het college, dat wel de commissie van Fabricage moest raadplegen. Over de benaming van de laatste straat in het vooroorlogse deel van de Zeeheldenbuurt, de Tasmanstraat, is daarom waarschijnlijk ook niets te vinden in de Handelingen van de gemeenteraad.²⁴

In 1962 besluit de gemeenteraad een verbindingsweg aan te leggen tussen de Hoge Rijndijk (Burggravenlaan) en de Lage Rijndijk (Sumatrastraat), en het onbebouwde deel van De Waard te bestemmen voor industrie.²⁵ Deze verbinding is er vanwege het verzet vanuit de buurt en de hoge kosten nooit gekomen. Pas in 1969 krijgt deze weg in de Waard zelf een naam, Admiraalsweg.²⁶ Aan beide kanten van deze weg komt een stuk industrieterrein met een rondweg eromheen.²⁷ In 1977 krijgt de rondweg aan de westkant de naam van de ontdekkingsreiziger, de Willem Barentszstraat. Later volgen in dat deel andere ontdekkingsreizigers, zoals de J.C. de Rijpstraat (1980), de Bontekoestraat en de Le Mairestraat (1986). De rondweg aan de oostkant krijgt in 1977 de naam Admiraal Banckertweg. Later volgen de Karel Doormanweg (1980) en Admiraal Helfrichweg (1980), de Dorus Rijkersweg en Dorus Rijkerskade (1985) en ten slotte de Mees Toxopeusweg (1988).²⁸

Willem Barentsz en J.C. de Rijp danken hun bekendheid aan de reizen om de Noord-oostelijke Doorvaart te vinden en de overwintering in ‘Het behouden Huys’ op Nova Zembla. Bontekoe, in dienst van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), is vooral bekend geworden door het jeugdboek *De scheepsjongens van Bontekoe* (1924) van Johan Fabricius, over de avonturen na de ontploffing van het schip van Bontekoe. Le Maire, ook in dienst van de VOC, zocht en vond een nieuwe doorgang om Zuid-Amerika.

Doorman, de commandant van het geallieerd eskader dat in de strijd tegen de Japanse vloot in 1942 onderging in de Javazee, en Helfrich, bevelhebber van de strijdkrachten in het Oosten in de Tweede Wereldoorlog, zijn de maritieme ‘helden’, opvolgers van de oudere zeehelden. Dorus Rijkers, de ‘Heldersche Mensenredder’, verrichtte vanaf 1887 redden van schipbreukelingen voor de Nederlandse kust en Mees Toxopeus was schipper, onder meer op de reddingsboot ‘Insulinde’ bij de Koninklijke Noord- en Zuid-Hollandse Reddingmaatschappij, één van de voorgangers van de Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij, en verzetsstrijder in de Tweede Wereldoorlog.

Samenvattend, in het westelijk deel van het industrieterrein is gekozen voor de voortzetting van het thema ontdekkingsreizigers en in het oostelijk deel voor militair-maritieme zeehelden, aangevuld met twee burgerlijke zeehelden. Die laatste vernoemingen vormen een nieuw (sub)thema. Naar de redenen is het gissen. Waren de ‘ouderwetse’ zeehelden uit de gratie? Of was het

een keuze om het thema te verbreden, zoals eerder met de ontdekkingsreizigers? Of was het misschien een positieve reden: redders van schipbreukelingen werden al in het begin van de twintigste eeuw ook als ‘zeehelden’ beschouwd.²⁹

Opnieuw de topografie als naamgever

In het oudste deel van de Zeeheldenbuurt komt vanaf de jaren tachtig een aantal binnenterreinen vrij voor woningbouw. Daarbij kiest men niet voor namen van zeehelden, maar opnieuw voor aansluiting bij de topografie. Aan de vroegere tuinderijen op De Waard herinneren het Kwekerijplein (1983) en de Warmoezeniershof (2011). De Franciscanenstraat (2012) en de Kruidenhof (2015) verwijzen naar het verdwenen minderbroedersklooster en de oude kloostertuin in dit gebied.³⁰

Hoewel geen echte straat valt ook de benaming Kooihaven onder de thematiek van de topografie. Deze haven is in 1987 vernoemd naar de gelijknamige watersportvereniging, waarvan de boten bij de Zijl in een haventje aan de Sumatrastraat in De Kooi lagen.³¹

En dan is er nog een verdwenen straatnaam in de Zeeheldenbuurt, de Van-Huis-Weg. Deze weg,³² die parallel liep aan de Tasmanstraat, bood toegang tot tijdelijke woningen in wat nu het Tasmanpark is. Het ging om wisselwoningen die in eerste instantie gebruikt werden door bewoners uit de Sophiastraat en omgeving (de zogenaamde ‘platte daken’, in tegenstelling tot de gebruikelijke puntdaken in De Waard en De Kooi).

De wisselwoningen aan de Van Huisweg, november 1977. Foto: Jan Holvast. Collectie Historische Vereniging Oud Leiden. Beeldbank Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV4799.2.

Hun huizen werden namelijk gesloopt. En vandaar ook de officiële benaming: Van-Huis-Weg, hoewel die woordspeling in de praktijk bijna niet gebruikt werd.³³ Een wel bijzondere manier om de topografie voor een straatnaam te gebruiken!

Deze tijdelijke woningen waren van slechte kwaliteit. Nat, schimmelig en koud; dat zijn trefwoorden uit verhalen van vroegere bewoners. Er was geen telefoonaansluiting, er was geen verbinding met de Trompstraat, en het complex was per auto alleen vanaf de Sumatrabrug bereikbaar. Ondanks

de slechte woonomstandigheden, waarover de raad regelmatig kritische vragen stelde, bleven de woningen in de periode 1977 tot circa 1983 bewoond. Wel was er veel verloop en daardoor leegstand. Vanwege de heersende woningnood woonden er al snel ook krakers. Met regelmaat werden de gekraakte panden, in totaal 17 van de 45 woningen, ontruimd. Omdat de gemeente de wisselwoningen nodig had voor nieuwe tijdelijke bewoners liet zij op 22 mei 1980 opnieuw twee kraakpanden ontruimen. De spanningen liepen daarbij zo hoog op dat de Mobiele

Eenheid eraan te pas moest komen.³⁴ De tijdelijke woningen van de Van-Huis-Weg worden in de jaren erna gesloopt. In november 1990 wordt de straatnaam door burgemeester en wethouders verwijderd uit het straatnamenregister van de gemeente.³⁵ Oude bewoners hebben desondanks nog mooie herinneringen aan hun tijdelijke bewoning aan deze weg.³⁶ Op de plek van deze woningen kwam een groenstrook als buffer tussen het industrieterrein en de rest van de wijk, het tegenwoordige Tasmanpark.

Analyse van de straatnamen

Het proces van het vernoemen van straten in de Zeeheldenbuurt kent over de gehele periode een wisselend verloop: de topografie als grondslag is, niet onlogisch, een terugkerende reden. Daarnaast is er een thematische vernoeming naar zeehelden, eerst uit de tijd van de Republiek, de nationale helden aan wie men aan het eind van de negentiende eeuw zo'n behoefte had, later helden uit de Tweede Wereldoorlog en 'echte' zeehelden zoals de redders van schipbreukelingen.

Opvallend is dat het voorstel om de straten te noemen naar zeehelden en ook de naam van Van Speyk uit de koker komt van de christelijke bouwvereniging. Wellicht omdat ze in het geschiedenisonderwijs van die tijd een voorname rol speelden? En nog steeds.³⁷ Of waren het misschien de avonturen van zeehelden of hun vaak gewelddadige einde die tot de verbeelding van de bestuurders spraken? Afgezien van Van Speyk zijn alle andere zeehelden en de ontdekkingsreizigers bedacht door de gemeente. Daarbij won

zijn advies in van de stadsarchivaris en later de straatnamencommissie.³⁸

Er kan dus een onderscheid gemaakt worden tussen de 'echte' zeehelden uit de periode dat de Republiek streed voor haar onafhankelijkheid tegen Spanje en Portugal (Tromp, Van Heemskerk) en de Engelsen (De Ruyter, weer Tromp, Evertsen, Kortenaar, Van Galen, Banckert), zeevaarders en ontdekkingsreizigers (weer Van Heemskerk, Barentsz, Tasman, De Rijp, Bontekoe, LeMaire), het nationale gevoel uit de negentiende eeuw (Van Speyk) en de Tweede Wereldoorlog (Doorman, Helfrich). Rijkers en Toxopeus vormen de 'burgerlijke' vertegenwoordigers in dit palet. Hoewel vooral zij niet aan de nauwe definitie van Van Dale voldoen, mag men stellen dat in hun geval de zee en geen buitenlandse mogendheid de tegenstander was en zij dus terecht het predicaat zeheld dragen.

Waarom de ene zeheld wel en de andere niet is vernoemd, is deels het gevolg van de indeling in bovengenoemde categorieën. Maar binnen een categorie is het dus toeval dat iemand als Witte de With, om wiens vernoeming het nodige te doen is,³⁹ niet is opgenomen in de Leidse Zeeheldenbuurt. Dat in de buurt geen Piet Heinstraat is, die ook in het onderwijs en de maatschappelijke beleving zo'n nationale klank had, heeft te maken met het feit dat er al een straat naar hem in de Maredijkbuurt was vernoemd. Vermoedelijk wilde de Leidsche Bouwvereniging, die daar in 1928 huizen bouwde, het feit dat Piet Hein driehonderd jaar tevoren de Zilvervloot had veroverd een blijvende herinnering geven.⁴⁰ De benaming van de Admiraal Banckertstraat

op het industrieterrein De Waard mag men wellicht als een verbindende factor tussen het oudste en het jongste deel van De Waard beschouwen.

De Nederlandse marine heeft in de loop der tijd verschillende schepen naar de zeehelden uit onze buurt vernoemd (Banckert, Doorman, De Ruyter, Evertsen, Heemskerk, Kortenaer, Tromp, Van Galen, Van Speyk). In het laatstgenoemde geval is zelfs bij Koninklijk Besluit van 11 februari 1831 bepaald dat er altijd een marineschip die naam moet dragen. Naar Dorus Rijkers is in 1997 een motorreddingboot van de Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij vernoemd.

Zeeheld of...?

De discussie over de kwalificatie van de zeehelden uit de zeventiende eeuw, en dan met name De Ruyter, is niet nieuw. Na aanvankelijk in de negentiende eeuw een onbetwistbare status te hebben, valt na de grootse herdenking in 1907 de animo om De Ruyter te herdenken een beetje weg. Wat trouwens voor het bestuur van de woningbouwvereniging Eensgezindheid geen probleem vormde om hem bij de eerste groep van straatnamen te voegen. En hoewel we dat niet met zekerheid weten, hun onderwijservaringen die door het grootste deel van de bestuurders aan het eind van de 'nationalistische' negentiende eeuw waren opgedaan, hebben hierbij wellicht een belangrijke rol gespeeld.

De herdenkingscurve van De Ruyter laat de nodige schommelingen zien: na 1907 een tijdje niets, de opkomst van het socialisme met zijn gelijkheidsidealen bood weinig

ruimte voor (dit soort) heldenvereringen.⁴¹ In de Tweede Wereldoorlog zien we een zekere opleving als vooral de NSB de nationale helden van het Nederlandse verleden vanuit hun politieke motivering weer oppoetst. In de jaren zeventig is heldenverering uit de mode: in 1976 weigert de toenmalige premier, Joop den Uyl, een nationale herdenking van het overlijden van De Ruyter, wat hem op grote kritiek vanuit marine kringen komt te staan. Pas in de jaren negentig zien we weer een opleving: door het werk van de De Ruyterstichting en het verschijnen van een biografie, die een onverwacht succes kent, neemt de waardering weer een positieve wending.⁴² In 2015 verschijnt er zelfs een historische speelfilm over hem.

De hamvraag is: waren onze zeehelden betrokken bij de slavenhandel of, breder, de ontwikkeling van het koloniale rijk van Nederland? Daarbij ligt in eerste instantie de nadruk op de vernoemingen naar zeehelden uit de zeventiende eeuw, al zou men elementen uit de carrières van Van Speyk, Helfrich en Doorman, die allen in Nederlands-Indië actief waren, evenzeer kunnen relateren aan het koloniale verleden van Nederland. Ook de vernoemingen naar ontdekkingsreizigers zijn in verband te brengen met het koloniale verleden: zij voeren veelal in opdracht van de VOC of andere handelsorganisaties uit om nieuwe gebieden in kaart te brengen voor handelsdoeleinden. En ja, de maritieme strijd in de zeventiende eeuw tegen Engeland ging weliswaar in eerste instantie om de hegemonie over de handelsroutes in het Europese bereik (Noordzee, Middellandse Zee), maar in deze periode werden Europese conflic-

ten ook uitgevochten in gebieden overzee. Vergelijk de tocht die De Ruyter in de aanloop naar de Tweede Engels-Nederlandse zeeoorlog ondernam in de Caraïbische en Noord-Amerikaanse gebieden. Het is met name zijn rol in deze maritieme operaties, maar ook zijn rol als zelfstandig zeevarende ondernemer die in de historische en maatschappelijke discussie vraagtekens oproepen bij zijn positie.⁴³ Ongetwijfeld heeft zijn militaire optreden in het Caraïbische gebied de slavenhandel van de West-Indische Compagnie voordelen opgeleverd, maar de opdracht voor dit optreden moet in eerste instantie gezien worden in het licht van de uitvoering van de besluiten van de Staten-Generaal om de Engelse tegenstander van de Republiek waar mogelijk schade te berokkenen. En van die opdracht heeft hij zich als maritiem professional goed gekweten: zo is de amfibische operatie voor de herovering van het fort Amsterdam op het eiland Coromantijn voor de West-Afrikaanse kust in 1665 aanleiding tot de oprichting van het Korps Mariniers.⁴⁴

De context van het optreden van alle zeehelden zou breder beoordeeld moeten worden.⁴⁵ De net zelfstandig geworden Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1648) moest zijn positie als zelfstandige staat verdedigen tegen zijn concurrenten op de maritieme handelsroutes. En dat waren niet alleen handelsroutes in de Oost of de West, maar ook in de Noordzee en het Baltische gebied. Daarvoor was een sterke oorlogsvloot nodig, die vaak in tijden van een echt conflict werd uitgebreid met schepen uit de handelsvloot. De grenslijn tussen die twee functies was vaag. Belangrijk is om zich

te realiseren dat de hier beschreven zeehelden voeren in opdracht van het legitieme gezag van de Republiek, de Staten-Generaal met zijn ingewikkelde politieke besluitvormingscultuur, ook in maritieme zaken. Maar zoals De Ruyter, toen zijn professionele blik als marineman hem deed aarzelen over zijn laatste tocht, zei: 'De Heeren hebben mij niet te verzoeken, maar te gebieden, en al wierd mij bevoolen 's Lands Vlag op een enkel schip te voeren, ik zou daarmee t' zee gaan en daar de Heeren Staten hunne Vlag betrouwen, zal ik mijn leven waagen.' Daarmee was duidelijk dat, in ieder geval wat hem betrof, de politieke leiding de boventoon voerde in zaken van oorlog en dat is in een rechtstaat de juiste verhouding. Veel van onze zeehelden zijn bekend geworden door hun rol in de maritieme conflicten van de jonge Republiek met Engeland in de zeventiende eeuw.

Tussen de oorlogsbeslommeringen door waren de zeehelden echter ook actief als koopman of handelaar: hun functie bij de marine had veelal een tijdelijk karakter voor de duur van het conflict. En ja, dan voer een enkeling ook op wat we het koloniale gebied noemen, zoals De Ruyter die handelstochten naar onder andere West-Indië ondernam. Er zijn geen aanwijzingen bekend dat De Ruyter ook actief deelnam aan de slavenhandel. Zijn handelswaar voor Noord-Afrika, in het bijzonder de westkust van het toenmalige keizerrijk Marokko, bestond bijvoorbeeld uit wapens, specerijen, bijlen, zilveren kroezen, kistjes en hoeden.

Interessant is dat een aantal van onze zeehelden hun maritieme daden ook in vreemde krijgsmacht (Denemarken, Zweden) ver-

richtte, zoals bijvoorbeeld leden van de familie Evertsen, Cornelis Tromp en De Ruyter. Nu zou men wellicht daarbij de wenkbrauwen fronsen, maar in de tijd dat de Nederlandse economie vooral draaide op de handel op de Oostzee – men noemde het niet voor niets de moedernegotie – volstrekt geaccepteerd. Immers, de Sont moest een vrije doorvaart hebben voor de Nederlandse handel en hoe dat bereikt werd was vers twee. Een duidelijke directe relatie met de slavernij die enkele van onze zeehelden hadden, was de bevrijding van christenen die tot slaaf gemaakt waren en op de galeien voeren van de Noord-Afrikaanse sultanaten of de Spaanse vloot in de Middellandse zee. De Ruyter bevrijdde een aantal Hongaarse christenen en wordt dientengevolge nog steeds als held vereerd in Hongarije. Maarten Tromp had zelf ervaring als tot slaaf gemaakte, toen het handelschip van zijn vader veroverd was en hij enige jaren in Salé in het Noordwesten van Marokko moest verblijven.

De zeventiende-eeuwse ‘zeehelden’, zowel de marinemensen als de ontdekkingsreizigers, hebben zeker een bijdrage geleverd aan de vorming en de groei van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden als handelsnatie. En daarmee dus ook aan de ontwikkeling van de Republiek als koloniale macht in de West en de Oost. Maar waren ze ook direct betrokken bij de slavenhandel? Dat lijkt niet het geval bij de zeehelden die een straatnaam in de Leidse buurt hebben gekregen. De vernoeming naar hen was veeleer gevoerd door het feit dat ze *vooral* een tastbare bijdrage hadden geleverd aan de wording van die Republiek in de strijd tegen

machtige tegenstanders als de Spanjaarden, de Engelsen en de Fransen. En dat was voor het gevoel van nationale beleving ten tijde van de naamgeving een wezenlijk argument.

Voor de ontdekkingsreizigers gold wellicht het feit dat zij als eerste Europeanen ergens hun *footprint* zetten en de door hen verzamelde informatie te boek stelden of cartografisch vastlegden.⁴⁶ Ook zij leverden natuurlijk op deze wijze een bijdrage aan de macht van de Republiek, die in de negentiende eeuw zo’n belangrijk aspect vormde in de natievorming.

Dat de dramatische ontwikkelingen in Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog hun weg gevonden hebben in de Leidse Zeeheldenbuurt met namen als Doorman en Helfrich is in de periode na de Tweede Wereldoorlog begrijpelijk. Maar ook daarbij zouden we nu kanttekeningen kunnen plaatsen: Helfrich was bijvoorbeeld ook betrokken bij een strafexpeditie op Bali in 1908, dus een exponent van het koloniaal gezag. Maar anno 1980, toen deze straat vernoemd werd, speelde dat perspectief niet of nauwelijks. In dit verband is ook vermeldenswaard dat een in de Zeeheldenbuurt (Oosterdwarsstraat 25) woonachtige matroos, Frans van Tol, in december 1941 verdronken is bij de ondergang van de Onderzeeboot 16 in de Zuid-Chinese Zee. De Buurtvereniging heeft een voorstel ingediend om het publiek toegankelijke plein bij het nieuwbouwproject aan de Oosterstraat naar hem te vernoemen.⁴⁷

Gummen in de geschiedenis?

Discussies over straatnamen zijn van alle tijden. We kennen voorbeelden als het ver-

vangen van de Stalinlaan in Amsterdam door Vrijheidslaan na de inval van de Sovjet-Unie in Hongarije in 1956 of, recenter, het verwijderen van een straatnaam vernoemd naar een pastoor, die zich volgens het bisdom schuldig had gemaakt aan seksueel misbruik.⁴⁸ Een verzoek om in de jaren zeventig vrijheidsstrijders te vernoemen en daarvoor namen uit de Transvaalbuurt te veranderen loste de straatnamencommissie in Leiden op de bekende Nederlandse poldermanier op: de vrijheidsstrijders kregen straatnamen in de nieuwe wijk Koppelstein, de Paul Krugerstraat bleef ongewijzigd.⁴⁹

In het rapport van Driessen en Bool uit 1934 maken de opstellers gewag van de verzoeken van bewoners van de Diefsteeg (de route van het stadhuis naar de gevangenis) of de Kijfgracht te wijzigen vanwege de voor de bewoners minder vleierende of aantrekkelijke associatie. De beide rapporteurs zijn streng: in de door hen opgestelde lijst van criteria valt onder c. te lezen dat de benaming van een straat ‘nimmer’ ontnoemen moet worden. In de in 2019 verschenen publicatie *Leidse straatnamen* worden enige voorbeelden genoemd van geweigerde wijzigingsverzoeken of geweigerde voorstellen voor naamgeving.⁵⁰ Bij de behandeling van de straatnaamthema’s geven de auteurs uitvoerig weer welke thema’s wel en welke niet in de Leidse straatnamen zijn terug te vinden.⁵¹ Zo worden er bijvoorbeeld geen straten genoemd naar fictieve personen. Al zijn er natuurlijk uitzonderingen, zoals in de Zeeheldenbuurt de Hermanstraat, vernoemd naar de fictieve zoon van een al even fictieve Ridder van de Waard.⁵² Een recenter voor-

Straatnaambordje in de Zeeheldenbuurt. Het woord ‘Verlengde’ is onleesbaar gemaakt. Foto: Roelof Hol.

beeld van een burgeractie om straatnamen te wijzigen is de ludieke naamgevingsactie van de Moederdaguerrillagroep die ‘foute’ namen in de Transvaalbuurt van vrouwelijke alternatieven voorzag.⁵³

Een straatnaam zegt, behalve iets over het tijdsgewricht waarin de vernoeming plaatsvindt, vooral iets over de waardering die men aan de naamgeving toekent. Betekent dit dat een straatnaam nooit gewijzigd kan worden, omdat men op een later moment anders over de vernoemde persoon denkt? Maar welke argumenten gaan dan ‘voor’? In Leiden zijn om topografische redenen in het verre verleden natuurlijk straatnamen gewijzigd of men paste vanwege de nieuwe bebouwingssituatie namen aan. Het straatnamenboek vermeldt in de passage over de stadsvergrotingen van Leiden in de zeventiende eeuw verschillende voorbeelden.⁵⁴ De discussie in onze stad vindt vooral plaats op het moment van vernoeming. Zo is over het voorstel om een straat naar Marinus van der Lubbe, communist en nazislachtoffer, te noemen in 1983 uitvoerig gediscussieerd. Uiteindelijk kreeg Van der Lubbe zijn Van der Lubbehof. In de Zeeheldenbuurt zijn geen uitvoerige discussies over het invoeren van de straatnamen gevoerd, al is in 1934 de naam van Van Kinsbergen, zoals eerder vermeld, niet opgenomen. Maar daaraan lagen niet zozeer politiek-maat-

schappelijke motieven ten grondslag, maar veeleer technische redenen.

De in de Zeeheldenbuurt genoemde straatnamen geven een historische verankering weer van het ontstaan ervan. Dat het historisch perspectief bij een straatnaam in de loop der tijd kan verschuiven is een feit dat niet onder tafel geveegd moet worden, maar in het historisch en maatschappelijk debat en onderzoek een plaats moet krijgen. Zo is de grens tussen de activiteiten van zeventiende-eeuwers tussen een militaire rol in het kader van de verdediging van de onafhankelijkheid van de Republiek en het zelf als ondernemer handelsactiviteiten ontplooiën niet altijd scherp gedefinieerd. Die grenslijn onderzoeken is een opdracht voor historici, andere wetenschappers en niet-wetenschappers. Gummen in de geschiedenis van een buurt door minder welgevallige straatnamen te verwijderen doet geen recht aan het volledige beeld dat tot de vernoeming heeft geleid.⁵⁵ Nog los van de onhandige implicaties voor het oorspronkelijke doel van het geven van een straatnaam: duidelijkheid

omtrent de structuur van een stad, die altijd aan veranderingen onderhevig is. Om nu alleen neutrale begrippen als bloemen, fruit en planten als enige ordening in dat verband te gebruiken lijkt veilig, maar doet geen recht aan wat er op een bepaald moment in een levende stad ook belangrijk is: herkenning en herdenking van een op dat moment gewaardeerd persoon. Maar alles weggooien is geen optie, zoals de Leidse hoogleraar Gert Oostindie in 2020 nog verwoordde naar aanleiding van de discussie over het beeld van J.P. Coen.⁵⁶ Ook in de Zeeheldenbuurt heeft over de decennia een verschuiving plaatsgevonden: van de ‘echte’ zeehelden uit de zeventiende eeuw naar de meer ‘afgeleide’ zeehelden uit de Tweede Wereldoorlog en zelfs niet-militaire zeehelden. Dat deze naamgeving een tijdsgebonden element vertegenwoordigt is dan een gegeven dat een volwassen samenleving mag ervaren en, wanneer nodig, moet bediscussiëren of nader moet onderzoeken.⁵⁷ Met dat uitgangspunt kan de Ruyterstraat kan dus gewoon de Ruyterstraat blijven heten.

Noten

1 Zie bijvoorbeeld *NRC*, 24 januari 2021, over de straatnaamgeving in Den Haag; of de bijdrage van Arjen Nobel aan het webinar *Straatnamen als spiegel van de stad* (<https://youtu.be/OOgf2MLu74c>).

2 Rudi van Maanen en Marijke Mooijaart, *Straatnamen in Leiden. Een verhaal van zeven eeuwen* (Leiden 2019).

3 Het gehele gebied tussen de Oude en de Nieuwe Rijn had van oudsher de benaming De Waard en lag als een soort schiereiland tegen de stadsgrenzen van Leiden. Tijdens de roerige tijd rond het beleg van Leiden gaf de afbraak van allerlei bebouwingen de mogelijkheid om allerlei agrarische bedrijvigheid te ontwikkelen. Tegenwoordig is het gebied opgebouwd uit een vroeg twintigste-eeuwse woonwijk, de Zeeheldenbuurt en het industrieterrein De Waard, dat in wezen de oudste functie van het gebied, industriële bedrijvigheid, voortzet.

4 Voor dit artikel ben ik veel dank verschuldigd aan Annemarie Koopman, secretaris van de Buurtvereniging Zeeheldenbuurt. Zij heeft in de loop der jaren veel informatie verzameld over de straatnamen in de buurt en was een gewaardeerd mee-lezer en commentator van dit artikel. Zij heeft ook een tijdslijn van de straatnamen opgesteld.

5 Van de straten in de Zeeheldenbuurt is per straat een uitgebreid historisch overzicht van de naamgever opgenomen. De informatie is grotendeels ontleend aan bekende digitale bronnen als Wikipedia en biografische woordenboeken. Om deze en redactionele redenen is dit overzicht dan ook niet als bijlage bij dit artikel opgenomen. Dit overzicht is in bewerkte vorm verspreid bij de *Nieuwsbrief van de Zeeheldenbuurt* van september 2020 ter gelegenheid van nationale burendag. Zie [\[book.com/ZeeheldenbuurtLeiden/posts/2569327406487205\]\(https://www.face-book.com/ZeeheldenbuurtLeiden/posts/2569327406487205\).](https://www.face-</p>
</div>
<div data-bbox=)

6 Cor Smit, *Ons eiland. De geschiedenis van De Waard en de Zeeheldenbuurt* (Leiden 2012). Dezelfde auteur heeft in 2011 een afzonderlijk historisch advies over De Waard uitgebracht: https://zeeheldenbuurtleiden.nl/wp-content/uploads/2013/08/2011_2_22_Cor_Smit_Historisch_Advies_De_Waard.pdf.

7 Van Maanen en Mooijaart, *Straatnamen*, 76.

8 *Leidsch Dagblad*, 6 augustus 1887.

9 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Handelingen gemeenteraad, 14 maart 1887: verzoek van de gebroeders Smittenaar om een gedeelte van de Singelsloot te dempen vanwege hun bouwwerkzaamheden.

10 *Leidsch Dagblad*, 2 november 1889. In Van Maanen en Mooijaart, *Straatnamen*, 87-88 is het begin van dit uit 1858 stammende gedicht opgenomen. De volledige tekst is te lezen in F.H. van Leent, *Neerlands dichterschat. Keur van poëzie uit onze dagen* (Amsterdam 1877; 3^e druk 1886) 272-278.

11 Zie het lemma Dercksen op Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse letteren (DBNL): <https://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=derc001>. In zijn Levensbericht in het Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (1884) 101-129 wordt hij beschreven als *selfmade man* die zijn tijd moest verdelen tussen zijn notarisambt, de gemeentelijke politiek en zijn liefde voor de letteren. Dercksen is op 5 maart 1884 begraven op de begraafplaats Groenesteeg (2.147); zie <https://begraafplaatsgroenesteeg.nl>.

12 *De Gids* 28 (1864) 542-543. Herman de Ruyter was de aanvoerder van een groep soldaten die, verkleed als monniken, in 1570 het slot Loevestein veroverden op de Spanjaar-

den. Bij de herovering van het slot door de Spanjaarden stak hij, volgens de overlevering, de lont in de buskruitvoorraad. In werkelijkheid sneuvelde hij bij de herovering. Zijn optreden is beschreven in J.F. Oltmans, *Het Slot Loevestein*. (Rotterdam 1870).

13 ELO, Handelingen gemeenteraad, 26 januari en 16 februari 1899.

14 Ibidem, 10 en 16 maart 1899.

15 Van dit klooster zijn (nog) geen archeologische sporen gevonden. De Leidse burgers hebben het klooster op 15 juni 1572 geplunderd en grondig verwoest om te voorkomen dat de Spanjaarden er gebruik van zouden maken bij een mogelijk beleg (Smit, *Ons Eiland*, 20). Het verdient daarom aanbeveling om een zichtbaar historisch herinneringsbord bij de sloot te plaatsen.

16 Zie bijvoorbeeld Dedalo Carasso (red.) *Helden van het vaderland. Onze geschiedenis in 19de-eeuwse taferelen verbeeld. De historische galerij van Jacob de Vos Jacobszoon 1850-1863* (Amsterdam 1991) passim.

17 ELO, Handelingen gemeenteraad, 11 september 1918. Of er ook nog andere redenen waren is niet bekend.

18 Dit voorstel van het bestuur van de Eensgezindheid over de straatnaamgeving is helaas niet aangetroffen in het archief van de gemeentesecretarie.

19 ELO, Handelingen gemeenteraad, 26 september 1918.

20 Ibidem, 30 januari en 6 februari 1922. Al in de negentiende eeuw was er twijfel over de daad van Van Speyk, maar kritiek op zijn daad was een maatschappelijk taboe. In 2016 is de kritiek weer opgeleefd door de publicatie van het boek van Ronald Prud'homme van Reine, *Liever niet de lucht in. De omstreken zelfmoord-aanslag van Jan Carel van Speijk* (Amsterdam 2016).

21 ELO, Handelingen gemeen-

teraad, 18 en 23 augustus 1933. Het archief van de straatnamencommissie geeft in dezen ook geen nadere informatie.

22 ELO, toegang 1001A, Stadsarchief Leiden 1947-1980 (SA V), Commissie voor de straatnamen 1934-1989: Dossier van namen, pleinen, straten, grachten enz. 1934: het rapport van ir. G.L. Driessen en mr. J. Bool. Zie ook Van Maanen en Mooijaart, *Straatnamen*, 98-100.

23 ELO, Handelingen gemeenteraad, 24 augustus en 4 september 1934.

24 Het archief van de straatnamencommissie geeft hierin ook geen uitsluitsel.

25 *Leidsch Dagblad*, 29 januari 1962, 'Uitbreidingsplan-De Waard. Doorbraken aan de Hoge en Lage Rijndijk'. Voor een tekening zie ELO, Tekeningenarchief gemeente Leiden-Tekenkamer, 'Uitbreidingsplan praatprent industrieterrein De Waard' (1 januari 1962).

26 *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 maart 1969, 'Geen Krauwelsteeg meer in Leiden'.

27 ELO, Tekeningenarchief gemeente Leiden-Tekenkamer, 'Situatie te leggen kabels en leidingen in De Waard' (1 januari 1969).

28 Vrijwel alle benamingen aan de oostkant van de Admiraalsweg hebben de benaming weg gekregen. Volgens de criteria van Driessen/Bool uit 1934 had de duiding weg niet gegeven mogen worden. 'Weg' was immers voorbehouden aan een verbindingsweg die ergens naartoe leidt, zoals de Rijnsburgerweg. Uit het archief van de straatnamencommissie is niet duidelijk geworden waarom dit is gebeurd.

29 Het archief van de straatnamencommissie geeft over deze keuzes geen uitsluitsel.

30 Het ging om terreinen die tot voor kort bedrijfsmatig in gebruik waren. Op de plek van het Kwekerijplein zat tot eind jaren zeventig Kwekerij Hüner. De Warmoezeniershof is

gebouwd op het voormalige Zwartsterrein, dat diende als opslagterrein. De Franciscanenstraat is gebouwd op het voormalige Bracol-Zitmannerrein, waar onder andere de aannemerij van J. Zitman was gevestigd. De Kruidenhof (2020) is gevestigd op het grondgebied van de vroegere garage De Wit aan de Zijlsingel.

31 *Leidsch Dagblad*, 28 februari 1986.

32 Volgens de criteria van Driessen/Bool uit 1934 had de benaming weg in dit geval niet mogen worden gegeven; zie noot 28.

33 Van Maanen en Mooijaart, *Straatnamen*, 87. Van Maanen en Mooijaart vermoeden dat niet iedereen de woordspeling begreep, gezien de spelling 'Van Huisweg' in de kranten. Maar misschien was de spelling Van-Huis-Weg ook een onhandig postadres dat misverstanden zou kunnen oproepen. 'Van Huisweg' is vrijwel altijd de spelling in advertenties en ingezonden brieven van bewoners. Zelfs in een gemeentebericht wordt de straat zo vermeld (*Leidsch Dagblad*, 4 juni 1982).

34 Artikelen over klachten van bewoners, de krakers en de ontruiming door de ME, zie onder meer *Leidsch Dagblad*, 26 november 1977, 'Bewoners Van Huisweg zijn ontevreden'; 1 juli 1978, 'Wisselwoning gesloopt Verboom durft hier niet te komen'; 1 augustus 1978, 'Krakers moeten uit lege wisselwoningen. Benutting huizen dubieus'; 2 mei 1980, 'Mobiele Eenheid grijpt in'; 23 mei 1980, 'Inzetten Mobile eenheid 'n gerechtvaardigde zaak'; *Leidsche Courant*, 23 mei 1980, 'Wijkagent berispt voor trekken vuurwapen'.

35 Van Maanen en Mooijaart, *Straatnamen*, 128.

36 Zie <https://www.facebook.com/ZeeheldenbuurtLeiden/posts/2569327406487205>.

37 Zie bijvoorbeeld [isgeschiedenis.nl](https://www.isgeschiedenis.nl), [bisontekst.nl](https://www.bisontekst.nl) en natuurlijk de Canon van Nederland ([canonvannederland.nl](https://www.canonvannederland.nl))

38 Van raadpleging van de bewoners was geen sprake. Eigenlijk was dit alleen het geval bij de benaming van de Rijnkade in 1887.

39 Al in 2017 was er discussie over de naam van het Kunstcentrum Witte de With in Rotterdam. Na verschillende acties, onder andere van de actiegroep 'Helden van Noot', besloot de instelling in 2020 om de naam te wijzigen in Kunstcentrum Melly, zo vernoemd naar een kunstwerk 'Melly Shum hates her job'.

40 Een meer prozaïsche reden zou kunnen zijn dat één van de bestuurders van de Leidsche bouwvereniging twee zoons had, Piet en Hein, en op deze wijze zijn nageslacht een 'eeuwig' aandenken wilde geven (vriendelijke mededeling van Rudi van Maanen, auteur van het Leidse straatnamenboek).

41 Op zich opmerkelijk, omdat juist de De Ruyter onder arbeiders een positieve klank had (*Elseviers Weekblad* 2015/01).

42 Ronald Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaanszoon de Ruyter* (Amsterdam 1996).

43 Zie bijvoorbeeld, Alex van Stipriaan, 'Michiel de Ruijter in het Caraïbisch gebied' ([https://alexvanstipriaan.com/wp-content/uploads/201601/2015\)-Michiel-de-Ruijter-in-het-Caraïbisch-gebied](https://alexvanstipriaan.com/wp-content/uploads/201601/2015)-Michiel-de-Ruijter-in-het-Caraïbisch-gebied)).

44 A.Th. van Deursen, J.R. Bruijn, J.E. Korteweg, *De admiraal. De wereld van Michiel Adriaenszoon de Ruyter* (Franeker 2007) 104-105.

45 Tijdens het Leiden City of Science jaar (2022) heb ik een lezing gehouden over de straatnamen in de Zeeheldenbuurt. Daarbij heb ik onder meer ervoor gepleit om bij de straatnaambordjes een QR-code te plaatsen, zodat alle opvattingen over de desbetreffende naam getoond kunnen worden. De lezer kan dan zelf oordelen. Voordeel is ook dat de actuele discussies over een bepaalde straatnaam dan tot hun recht kunnen komen.

46 Waar in het oostelijk deel van Australië (Sydney, Melbourne) James Cook, de Engelse ontdekkingsreiziger, als eerste Europese ontdekker in de schoolboekjes voorkomt, bepleiten professionals uit de erfgoedsector in het westelijk deel (Perth en omgeving) er juist voor om op dit punt recht te doen aan de Nederlanders die daar als eerste Europeanen aan land kwamen, meer dan 150 jaar voor Cook. Maar uiteindelijk waren de oorspronkelijke bewoners, de Aborigines, natuurlijk de eersten op dit continent.

47 Zie <https://www.leiden4045.nl>. De buurtvereniging De Zeeheldenbuurt heeft een voorstel ingediend om een pleintje naar hem te vernoemen. Dit pleintje is gelegen bij het nieuwbouwproject De Groene Kiekeboe op het terrein van de voormalige school De Dolfijn, waar ook een herdenkingsmonument uit 1946 nog (deels) staat in de vorm van enige lindes. De tot het herdenkingsmonument behorende

meidoorns en een plaquette zijn bij de sloop van de schoolgebouwen in 1989 verdwenen. Het voorstel was in eerste instantie goedgekeurd door de straatnamencommissie, maar als gevolg van een reactie uit de buurt is een definitief besluit voorlopig aangehouden.

48 www.rtvooost.nl/nieuws 3 december 2014. Het ging hier om een straat in de gemeente Hellendoorn.

49 Van Maanen en Mooijaart, *Straatnamen*, 110.

50 Ibidem, 149-150.

51 Ibidem, 131-141.

52 Ibidem, 140-141.

53 *Leidsch Dagblad*, 23 juni 2020. Overigens, enkele 'nieuwe' benamingen werden door omwonenden al binnen enkele uren weer verwijderd.

54 Bijvoorbeeld Van Maanen en Mooijaart, *Straatnamen*, 56-59.

55 Zie bijvoorbeeld <https://www.doorbraak.eu/leidse-woningbouwvereniging-portaal-hangt-feeste->

lijk-een-koloniaal-schip-aan-de-gevel/. Het ging in 2015 daarbij om een deel van het vlaggenschip van Maarten Harpertsz. Tromp, de Aemilia. In het artikel wordt Tromp getypeerd als één van de 'zeeschurken', die door hun optreden de Nederlandse machthebbers faciliteerden om het koloniale rijk te vestigen. De auteur Harry Westerink pleit dan ook voor een totale vervanging van alle namen in de Zeeheldenbuurt. Ook de naam Zeeheldenbuurt moet verdwijnen.

56 *Leidsch Dagblad*, 12 juni 2020.

57. En dat gebeurt ook: zie bijvoorbeeld het podcastgesprek met Fatah Black: <https://www.nporadio1.nlpodcasts:DeDag#610:HetNederlandseSlavernijverleden-eneengeschiedenis>. In het Leiden City of Science jaar 2022 heb ik in juni een lezing gehouden over de straatnamen in de Zeeheldenbuurt. Zie ook noot 45.

Uitsnede van een groepsfoto genomen ter gelegenheid van het afscheid van onderdirecteur P.A.A. Boeser van het Rijksmuseum van Oudheden in 1925. Geheel rechts staat Gust Remouchamps. Vijfde van rechts in dezelfde rij staat zijn vrouw Nellie Remouchamps-Burgdorffer. Fotograaf onbekend. Foto collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

August Eduard Remouchamps en Nellie Remouchamps-Burgdorffer: een kleurrijk stel in het Rijksmuseum van Oudheden

Leo Verhart

Leo Verhart studeerde culturele prehistorie aan de Rijksuniversiteit Leiden en was van 1977 tot 2008 als conservator verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

In het jaarverslag van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) van 1927 is te lezen dat op eerste kerstdag dr. A.E. Remouchamps, de conservator van de Nederlandse afdeling, was overleden na een hevige infectieziekte.¹ Ook de Leidse kranten berichtten over zijn dood, maar ingetogener en eigenlijk alleen refererend aan het feit dat hij conservator bij het museum was. Zijn weduwe, N.W.A. Remouchamps-Burgdorffer, zou kort daarna in dienst treden van het museum. Een onge-trouwde vrouw of weduwe kon in die tijd wel ambtenaar worden, een getrouwde niet.

Wie was August Eduard Remouchamps, algemeen bekend als een Belgische vluchteling uit de Eerste Wereldoorlog die in Leiden een bestaan had gevonden? Wat was zijn achtergrond, hoe belandde hij in het museum, wat waren zijn werkzaamheden en hoe verging het zijn vrouw en zoon na zijn dood? Allemaal vragen die in dit artikel zoveel mogelijk beantwoord worden en tot verrassende uitkomsten leiden.

Een nieuwe directeur

In 1919 werd J.H. Holwerda directeur van het RMO. Hij was van 1904 tot zijn directeursbenoeming conservator geweest van de afdeling Nederland en de klassieke afdeling en later ook onderdirecteur. Er moest gezocht worden naar een nieuwe conservator. Holwerda zelf zou als directeur nog de klassieke afdeling blijven beheren. Mevrouw J.P.J. Brants, die in 1911 als vrijwilligster (volontair) bij het museum was aangesteld, zou hem daarbij jarenlang assisteren en uiteindelijk in 1925 het beheer van de afdeling overnemen.² Het was echter door het ontbreken van een volwaardige universitaire archeologische opleiding in Nederland niet makkelijk iemand te vinden die de nationale afdeling onder zijn hoede kon nemen. Met de vorige medewerker, de Groninger A.E. van Giffen, was het vreselijk misgegaan. Een meningsverschil over de omgang met het personeel, zou, na een beschuldiging van Van Giffen van wetenschappelijke fraude door Holwerda,

In 1925 werd in het RMO het afscheid van de onderdirecteur P.A.A. Boeser gevierd. Op de foto staan en zitten zijn familieleden en vrijwel alle personeelsleden van het museum, soms vergezeld van hun echtgenoten. Op de achterste rij, geheel rechts, Gust Remouchamps. Vijfde van rechts in dezelfde rij staat zijn vrouw Nellie Remouchamps-Burgdorffer. In het midden, staand en met baard, J.H. Holwerda. Fotograaf onbekend. Foto collectie Rijkmuseum van Oudheden, Leiden.

uitgroeien tot een jarenlang durend conflict met als uiteindelijke resultaat het vertrek van Van Giffen naar Groningen.³

In 1919 kreeg Holwerda goedkeuring van de curatoren van de universiteit voor de functie van volontair voor de Nederlandse afdeling.⁴ De directeur nam een opmerkelijk initiatief. Hij zette een advertentie in de kranten waarin hij vroeg om een volontair die opgeleid wilde worden tot assistent voor opgravings- en museumwerk bij de Nederlandse afdeling van het RMO.⁵ Als vooropleiding volstond een eindexamen gymnasium. Een dag

later ontving het museum een sollicitatiebrief van een jonge voormalige Belgische vluchteling: August Eduard Remouchamps.⁶

Een volontair is, in de betekenis van het woord, een onbezoldigde vrijwilliger, maar dat was in het RMO niet bij iedereen het geval. Het museum beschikte over een personeelsformatie van medewerkers in vaste dienst en een onbepaald aantal mensen op contractbasis, deels met goedkeuring van de curatoren en vaak door hen betaald. Daarnaast waren er mensen die op andere wijze een financiële compensatie kregen uit

Groepsportret van het bestuur van de letterkundige studentenvereniging De Hertemans' Zonen in Gent. Geheel rechts de jonge Gust Remouchamps. Collectie © Universiteitsarchief Gent.

fondsen waarover het museum of aan haar gelieerde instellingen/stichtingen beschikten. Deze medewerkers werden meestal niet in de jaarverslagen genoemd.⁷ De volontair werkte in principe op vrijwillige basis, maar vaak was het een voorportaal naar een meer solide aanstelling. Via de curatoren, op verzoek van de directie van het RMO, konden de volontairs een vergoeding ontvangen.

De Lierse en Gentse jeugdjaren

Gust werd op 25 januari 1892 geboren in Lier, ten zuidoosten van Antwerpen. Zijn ouders

waren Edouard E. Remouchamps (1858-1941) en Maria J. Lambrechts (1856-1901).⁸ Gust had een oudere zus (Bertha 1887-1968) en zeven oudere en jongere broers.⁹ Zijn twee oudere broers overleden respectievelijk aan de Spaanse griep en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zijn twee jongere broers, Joseph en Louis waren oorlogsvrijwilligers en overleefden de strijd in de Vlaamse loopgraven.

De vader van Gust was arts en had een praktijk in Lier, maar was ook verbonden aan de universiteit van Gent. In 1900/1901 ver-

huisde het gezin naar die universiteitsstad. Veel van de kinderen zouden ook arts worden en hoogleraar. Gust niet.

Zijn middelbare school-opleiding volgde hij aan het Koninklijk Atheneum in Gent. Al op het atheneum kreeg hij belangstelling voor de Vlaamse zaak en werd hij bestuurslid van de letterkundige vereniging *De Hertemans' Zonen*. Deze vereniging had tot doel de Vlaamsgezindheid onder jongeren te vergroten.¹⁰ Het bestuur organiseerde voordrachten waarbij vooraanstaande letterkundigen spraken.

Na zijn middelbare school begon hij aan een studie wijsbegeerte en rechten aan de Gentse universiteit, maar hij moest die opleiding na twee jaar staken toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Naast die studie werkte hij in de zomer van 1913 als vertegenwoordiger.

De wereldtentoonstelling van Gent in 1913

Wereldtentoonstellingen stonden niet alleen in de hoofdsteden. Gent wilde ook graag de plaats zijn waar een dergelijk evenement te zien en te bezoeken zou zijn. In 1913 gingen op 6 april de hekken open van een enorm terrein met internationale presentaties in paviljoens en in de openlucht met als centrale thema's: vrede, industrie en kunst.

Het nog bestaande prefab huis van de firma Humphrey Ltd. in de huidige staat. Het stond oorspronkelijk op het terrein van de wereldtentoonstelling van 1913 in Gent en daarna in het Belgische Poppel. Het staat nu in een woonwijkje in Goirle. Foto: Theo Cuijpers.

Na een lange voorbereidingstijd presenteren een dertigtal landen zich met allerlei producten. België liet de laatste vernieuwingen zien op het gebied van de bouw, industrie, agrarische sector, kunst en cultuur. Wat dat laatste betreft konden de bezoekers zich ook vergapen aan enkele paviljoens met een Senegalees en Filipijns dorp, in de vorm van een in die tijd gebruikelijke etnografische show.

Minder exotisch, maar wel vernieuwend, was de presentatie van de Londense firma *Humphrey Ltd.*, die geprefabriceerde gietijzeren en houten woningen tentoonstelde en verkocht.¹¹ De vertegenwoordiger voor die firma was de Antwerpenaar Robert von Franz.¹² Op 10 juni meldde hij aan zijn clientèle dat hij ging samenwerken met Auguste Remouchamps.¹³ Die zou met zijn taalbeheersing veel van de bezoekers van

informatie kunnen voorzien en koopcontracten kunnen afsluiten. Of dat laatste succesvol was, is evenwel niet bekend.

Wel was het bezoekersaantal groot. Tot 4 november zouden er 9,5 miljoen nieuwsgierigen hun ogen uitkijken op het tentoonstellingsterrein, maar het waren inderdaad veel kijkers en weinig kopers. Het showmodel van de villa van de *Humphrey Ltd.* die op het terrein stond, werd na afloop verkocht aan de Tilburgse textielondernemer Van Puijenbroek en overgebracht naar Poppel aan de Mierdse dijk en bewoond door de C.A.J. Robben, een bedrijfsleider van een van de fabrieken van Van Puijenbroek.¹⁴ Het stond plaatselijk bekend als *Villa Diana*. In 1924 werd het gekocht door Robben van Van Puijenbroek en werd het verplaatst naar de Tilburgseweg in Goirle, naast de jutefabriek De Vries. Na de afbraak van de jutefabriek in de jaren tachtig van de vorige eeuw bleef het behouden. Het staat er nog steeds, maar nu met andere woningen eromheen.¹⁵

Het is onduidelijk in hoeverre Gust Remouchamps bij onderhandelingen over de verkoop betrokken was, maar jaren later zou hij Van Puijenbroek weer tegenkomen.

Gust pakte na zijn vertegenwoordigersuitstapje de studie in Gent weer op, maar een jaar later kwam daar door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een eind aan.

Op de vlucht

Zijn oudste broers wilde het Belgische leger in, maar Emile werd niet toegelaten. Zijn andere broer, Edmond, wel. Zijn twee jongere broers meldden zich aan als oorlogsvrijwilligers. Edmond zou in 1918, aan

het eind van de oorlog, omkomen aan de IJzer-linie.

Gust volgde een ander pad. Kort na het uitbreken van de oorlog werd hij journalist bij de in februari 1915 opgerichte krant *De Vlaamse Post*.¹⁶ Deze krant zou tussen februari 1915 en mei 1916 in Gent verschijnen. Het was een activistisch dagblad van de *Jong-Vlaamse Beweging* en zag het levenslicht met steun van Duitse zijde en daarbij had ook de Nederlandse wetenschapper Herman Wirth een belangrijke rol gespeeld.¹⁷ De hoofdredacteur werd Leo Picard en het blad stond een radicale koers voor ogen met de afschaffing van België en de oprichting van een eigen Vlaamse staat, zonder Franse invloeden. Remouchamps schreef diverse artikelen, maar deze werden niet ondertekend, zodat niet bekend is welke precies van zijn hand zijn.

Een klein half jaar later, op 9 september 1915, meldde het blad *De nieuwe courant* dat de hoofdredacteur van *De Vlaamse Post*, Leo Picard, op 2 september was afgetreden en dat ook de journalist Remouchamps het blad had verlaten. De krant wist niet precies wat de reden voor het vertrek was. In een wat cryptische toelichting werd wel de belangrijke rol van hoofdredacteur in de *Vlaamse Beweging* genoemd. In de *Sumatra-bode* was men wat duidelijker: het zou gaan om een verbod van de verspreiding van het blad aan het front en in de geallieerde landen.¹⁸ In werkelijkheid ging het om een conflict binnen de redactie. Picard werd verweten een te verzoenende houding tegenover België te hebben.¹⁹

Hij vertrok naar Nederland en in zijn kiel-

zog toog Remouchamps naar Den Haag. Picard bleef zijn hele leven actief in de strijd voor de Vlaamse zaak en in het begin werd Remouchamps wel in die kringen gesignaleerd.²⁰ Het was algemeen bekend dat medestanders van de Vlaamse zaak Duitsgezind waren. Ze waren zo tegen de Franstalige dominantie dat een deel van Vlamingen met de bezetter samenwerkte.

Remouchamps in Holland

August arriveerde op 13 september 1915 in Leiden en bleef zich actief inzetten voor de Vlaamse zaak. Hij woonde vergaderingen bij in Leiden, Bussum, Amsterdam en Den Haag waar Vlamingen overlegden hoe het nu verder moest met de strijd.²¹ Hij kwam in contact met de mensen rond het maandblad *Dietsche Stemmen*, onder wie C. Gerretson, en ontmoette Friedrich Wichert, hoofd van de *Hilfstelle* bij de Duitse ambassade. Na enige tijd keerde hij terug naar België, waar hij contacten onderhield met de Duitse ambassade en inlichtingen doorgaf die door Picard waren verzameld. Het was een vorm van spionage. Aan het eind van 1917, of het begin 1918, was hij terug in Den Haag en ging hij als particulier secretaris werken voor de Turkse gezant bij de Turkse ambassade.²² Hij woonde korte tijd op de Dennenweg 25b, maar mogelijk stond hij daar niet officieel geregistreerd bij de gemeente. Volgens het bevolkingsregister van Den Haag woonde hij in april 1919 in de Obrechtstraat 622.²³ In die tijd moet hij de in 1890 geboren en twee jaar oudere Nellie Burgdorffer hebben leren kennen en zou hij zijn betrokkenheid bij de Vlaamse beweging terugschrijven.²⁴ Aan het eind van de Eerste

Nellie Burgdorffer gefotografeerd in het begin van de jaren dertig door de Haagse fotograaf Max Koot. Ze liet in die tijd een aantal studiofoto's maken die konden worden gebruikt bij haar promotie als zangeres. Collectie Victor Remouchamps.

Wereldoorlog stopte hij in het geheel met zijn activiteiten voor de beweging. In België werd hij echter bij verstek veroordeeld tot tien jaar hechtenis vanwege zijn pro-Duitse activiteiten.

Zijn geliefde Nellie Wilhelmina Antonia Burgdorffer was op 7 mei 1890 in Velp geboren, had een conservatoriumopleiding zang en gymnastiek gedaan, en acteerde ook. Ze werkte vermoedelijk in Den Haag toen Gust daar verscheen.

Op 12 april gingen ze in die stad in ondertrouw.²⁵ Haast was vermoedelijk geboden,

want Nellie was hoogstwaarschijnlijk zwanger. Op 7 mei 1919 trouwden ze en tot teleurstelling van het jonge echtpaar leverde dat niet het Nederlandschap voor Gust op. In juli 1919 las Remouchamps in de krant de advertentie voor een volontair in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en mogelijk dat dit de aanzet was voor een verhuizing. In augustus vertrokken ze naar het Zuid-Hollandse Valkenburg en op 1 januari 1920 werd in dit dorp hun enige zoon Eddie geboren.

Volontair en conservator in Leiden

Holwerda nodigde Remouchamps begin augustus 1919 uit voor een sollicitatiegesprek. Ondertussen had hij in Gent bij professor C. De Bruyne inlichtingen ingewonnen.²⁶ Die kon melden dat de sollicitant niet bij hem gestudeerd had, maar op het gymnasium Latijn en Grieks had gedaan en zijn andere talen kende. Vóór de oorlog was het een stille 'studie-liefhebbende' jongen die in zijn boeken zat en veelvuldig in de openbare bibliotheek was te vinden. Daarna was hij uit beeld geraakt, maar De Bruyne had gehoord dat hij in Nederland zat en met een Nederlandse was getrouwd.²⁷

Het sollicitatiegesprek verliep succesvol en op 1 oktober kon Remouchamps aangesteld worden.²⁸ Hij zal Holwerda wel van zijn betrokkenheid bij de *Vlaamsche Beweging* hebben verteld, maar zijn veroordeling vermoedelijk hebben verzwegen. Voor die indiensttreding had hij nog enkele gesprekken met Holwerda en bestudeerde hij al wat belangrijke boeken en publicaties.²⁹

Een jaar later, in september 1920, voerde hij zijn eerste opgraving uit van enkele graf-

heuvels in Emmen.³⁰ Die grafheuvels waren enkele jaren daarvoor door het RMO aangekocht.³¹ Daarna zou een reeks van opgravingen volgen, met als belangrijkste: Goirle (1924), Hilversum (1925-1926), Ravensbosch (1923), Stein (1925-1927), Ubachsberg (1922), Uden (1923), Valkenburg, Z.-H. (1922-1927), Vechten (1921-1927).

Holwerda vroeg in oktober 1920 bij de minister van Justitie of men Remouchamps het Nederlandschap kon geven. Hij was inmiddels geheel ingeburgerd en het was van belang dat hij zich in contact met het museumpubliek als Nederlander kon presenteren.³² In 1921 of 1922 heeft hij het Nederlandschap inderdaad gekregen.³³

In 1921 werd Remouchamps benoemd tot assistent en maakte hij een studiereis naar de musea van Hannover en Berlijn.³⁴ Het jaar daarop bezocht hij de musea in Assen, Leeuwarden en Groningen.³⁵

Inmiddels was het gezin Remouchamps verhuisd naar Voorschoten en woonde daar achtereenvolgens op de Delftse Straatweg 58 en de Veurseweg 60. Dat laatste huis was twee huizen verwijderd van de Nimrodhoeve, waar Holwerda woonde. Holwerda en Remouchamps zullen samen dagelijks met de tram naar het museum zijn gereisd.

In het voorjaar van 1926 verbleef Remouchamps – vermoedelijk een semester – in Freiburg, waar hij zijn promotie afrondde bij de archeoloog Hans Dragendorff. Zijn niet afgemaakte universitaire studie in Gent gold als basis voor de promotie.³⁶ Op 11 maart behaalde hij de doctorstitel met als laudatio *cum laude*.³⁷ In zijn studie over bronzen

dolken en zwaarden kwam hij tot conclusies die aansloten bij de ideeën van Holwerda over de periodisering van de prehistorie. Die had betoogd dat er geen bronstijd zou zijn in Nederland en liet sommige prehistorische perioden ver doorlopen tot in de Romeinse tijd.³⁸ Daartegen was veel oppositie, maar Remouchamps volgde daarin zijn leermeester. Hij meende ook dat men het begin van de Europese bronstijd en ijzertijd (Hallstatt) later moest dateren.³⁹ Tevens had hij kritiek op de studie van zwaarden van de belangrijke Duitse archeoloog Gustaf Kossina. Kossina meende dat het zwaard een Germaanse uitvinding was. Om die mening kracht bij te zetten, had de Duitse archeoloog beeldmateriaal gemanipuleerd. Klassieke Myceense zwaarden werden door hem onduidelijk afgebeeld, terwijl de Germaanse tot in de kleinste details gereproduceerd werden.⁴⁰

Opgraven in Goirle

Al snel ontwikkelde Remouchamps zich in het veld tot een goed archeoloog. De persoonlijke opleiding van Holwerda zal daar debet aan zijn geweest.

Begin mei 1924 ontving het RMO een vondstmelding van E.J. van Puijenbroek (1879-1948), textielondernemer te Tilburg.⁴¹ Hij was de zoon van Hendrik van Puijenbroek (1845-1934), die het bedrijf in 1865 had gesticht. Deze laatste ging in 1901 met pensioen en deed het bedrijf over aan zijn zonen, onder wie Eduard Joseph.

Eduard had belangstelling voor archeologie gekregen, mogelijk door de vondst van prehistorisch aardewerk op een van zijn eigendommen. Holwerda had daar in 1907

lucht van gekregen en om nadere informatie gevraagd.⁴² Het resultaat was dat er een kist met aardewerk naar Leiden werd gestuurd waaruit een pot gereconstrueerd kon worden.⁴³ Blijkbaar kreeg Van Puijenbroek de smaak te pakken, want in 1909 groef hij in een van de grafheuvels op een groot heidegebied tussen Goirle en Riel.

De vondstmelding van mei 1924 betrof volgens Van Puijenbroek een begraafplaats en hij vroeg of Holwerda, of een van zijn assistenten, kon komen kijken. Remouchamps reisde af naar Goirle en daar werd het besluit genomen een opgraving uit te voeren.

De opgraving was succesvol. Er werd een gedeelte van een urnenveld blootgelegd met daarin sporen van een tot dan toe onbekend grafmonument, de zogenaamde lange bedden. Remouchamps dacht echter dat het een langwerpige cultusruimte was.⁴⁴ In 1965 is een ander deel van de heide opgegraven en bleek het grafveld veel groter te zijn.⁴⁵

Het onderzoek in Goirle en de belangstelling voor de archeologie leverden Van Puijenbroek een jaar later een aanstelling op als 'berichtgever' bij het RMO. Die berichtgevers informeerden het museum over archeologische ontdekkingen of konden er op uitgestuurd worden om vondstmeldingen te controleren. Van Puijenbroek zou dat blijven doen tot zijn dood in 1948.⁴⁶

Een vroege dood

In augustus 1927 werkte Remouchamps in Vechten, waar hij een Romeins castellum onderzocht. Daar liep hij een infectieziekte op. De ziekte verergerde en in oktober

Portretfoto van Gust Remouchamps afgedrukt in het speciale nummer van de Oudheidkundige Mededeelingen dat aan hem gewijd was. Fotograaf onbekend. Collectie Rijkmuseum van Oudheden, Leiden.

berichten de kranten dat Remouchamps inmiddels verpleegd werd in het Diaconessenziekenhuis.⁴⁷ Hij herstelde niet meer en op kerstdag 1927 overleed hij, slechts 35 jaar oud.

De dood van Remouchamps was een slag voor Holwerda. Hij kon zeer goed met hem overweg, ze woonden bij elkaar in de buurt. Bij zijn groeve besloot hij zijn redevoering met de opmerking dat hij graag gezien had, dat als hijzelf [als directeur] zou terugtreden, zijn werk aan Remouchamps zou zijn overgedragen.⁴⁸

In de verslagen van de begrafenis was, behalve voor de archeologie, veel ruimte vrijgemaakt voor de *Groot Nederlandsche Beweging*, waar nogal wat vertegenwoordigers van aanwezig waren.⁴⁹ Volgens Holwerda had Remouchamps zijn politieke en wetenschappelijke werk goed kunnen scheiden, maar blijkbaar was hij op dit gebied nog steeds actief.⁵⁰ Illustratief hiervoor was de prominente aanwezigheid van twee vertegenwoordigers van de beweging. Zij spraken beiden. Namens de Vlaamse vrienden was dat de hoogleraar koloniale geschiedenis Carel Gerretson uit Utrecht en Leo Picard, oud-hoofredacteur van *De Vlaamsche Post*. Het waren mannen met wie Remouchamps in de Eerste Wereldoorlog had samengewerkt. Gerretson memoreerde dat Remouchamps met hart en ziel meewerkte aan de idealen van de *Vlaamsche Beweging*, eerst in de vorm van een gezamenlijke strijd en later vooral op individuele basis. Hij besloot zijn toespraak met: 'Rust dan zacht in de Dietsche grond, tot dat het ideaal vervuld zal zijn en wij zullen zijn één land en één volk'. Picard wees er op dat het ideaal om een *Vlaamsch-Nederlandsche aristocratie* te vormen nog niet verwezenlijkt was. In die tijd was de Vlaamse Beweging overigens nog een democratische en progressieve beweging. Pas in de jaren dertig zou zij een meer rechts-autoritair pad bewandelen.

Na de begrafenis was de eerste *Oudheidkundige Mededeelingen*, het tijdschrift van het RMO, geheel aan Remouchamps gewijd. Bij diverse latere gelegenheden noemde Holwerda het heengaan van zijn jonge conservator en zelfs bij zijn eigen jubileum als ambte-

naar die 25 jaar in dienst was, in 1929, kwam de diep betreurde Remouchamps ter sprake. Hij hield ook diens ouders op de hoogte van de ontwikkelingen op het wetenschappelijke terrein waar hun zoon aan meegewerkt had.⁵¹

De opvolging van Remouchamps was overigens geen eenvoudige zaak. Holwerda zocht eerst kandidaten in het buitenland, waar academische opleidingen waren voor archeologen. Hij stuurde een twintigtal brieven naar collegae en hoogleraren met het verzoek kandidaten voor te dragen. Hoewel er namen werden genoemd, lukte het niet een geschikte kandidaat te vinden. Inmiddels werkten er volontairs op het museum. Sinds 1 april 1927 was dat F.C. Bursch en een jaar later werd W.C. Braat in een vergelijkbare positie aangesteld.⁵² Holwerda besloot hen zelf op te leiden tot conservator. Bursch zou de prehistorie gaan doen en Braat zou zich de specialisatie Romeinse tijd en middeleeuwen eigen gaan maken. Zowel Braat als Bursch had geen speciale archeologische opleiding genoten. Zij werden naar het buitenland gestuurd om zich te bekwamen in de Europese archeologie. Braat ging naar Freiburg en Bursch naar Marburg.

Een ondernemende weduwe

Holwerda spande zich ook in voor de weduwe van zijn medewerker. In het begin van 1928 zocht hij contact met het ministerie van OK&W en met de curatoren in een poging Nellie Remouchamps aan te stellen als collectrice van de Staatsloterij. In november kwam de toezegging van het ministerie, dat als er een plaats vacant was, de weduwe

van Remouchamps daarop kon rekenen.⁵³ De vraag was alleen wat haar nationaliteit was. Holwerda kon mededelen dat zij Nederlandse was, want haar man was inmiddels genaturaliseerd.⁵⁴

Eigenlijk was deze moeite van Holwerda overbodig. In het voorjaar van 1928 was de weduwe naar Parijs vertrokken. Wat ze daar deed is onbekend, maar twee jaar later was ze weer terug in Leiden.

In mei 1930 verhuisde Nellie Remouchamps met zoon Eddie naar het Gerecht 12 in Leiden.⁵⁵ Het huis zou ze hebben geërfd, maar het is niet bekend van wie.⁵⁶ Ze werd actief in het Leidse kunstleven en zong bijvoorbeeld tijdens een intieme kunstavond in de kleine zaal van de stadsschouwburg liederen, onder andere van Schumann.⁵⁷ In oktober 1934 kreeg ze een aanstelling bij het RMO als hulp bij het wetenschappelijke werk en als bibliotheekmedewerkster.⁵⁸ Daarvoor had ze bij de universiteitsbibliotheek en bij het Sinologisch Instituut gewerkt.⁵⁹

In september/oktober 1930 leerde ze de toen 20-jarige student Robert van Gulik kennen tijdens haar werk op het Sinologisch instituut. Hij was in dat semester begonnen met een studie Japans en Chinees en woonde op kamers. Dat duurde slechts één maand, want al snel trok hij bij weduwe Remouchamps in. Robert voelde zich medekostwinner en nam ook de zorg op zich voor zoon Eddie.⁶⁰ Tegenover de buitenwereld, met name naar de ouders van Van Gulik, werd Nellie voorgesteld als zijn hospita.⁶¹

Nellie Remouchamps was een ondernemende vrouw. Dat was ook wel nodig, want haar inkomen was niet groot, evenmin als

Het huis Gerecht 12 in 2020. In mei 1930 verhuisde Nellie Remouchamps-Burgdorffer met zoon Eddie hier naartoe. Ze verhuurde er kamers. Een van de kamerbewoners was Robert van Gulik. Foto: Leo Verhart.

dat van Van Gulik. Bij het RMO verdiende ze f 800,- per jaar en daarnaast ontving zij pensioen van haar overleden echtgenoot. Ze zal haar onafhankelijkheid gekoesterd hebben. Weduwe zijn betekende dan wel misschien dat ze het niet breed had, maar door die

status kon ze wel werken en allerlei activiteiten ondernemen die traditioneel niet tot die van een getrouwde vrouw gerekend werden. Nellie legde contacten met uitgevers van kranten en tijdschriften en daarvoor begon Van Gulik te schrijven. Dat leverde een inkomen op. In 1932 kreeg Van Gulik, na het halen van zijn kandidaats, een tijdelijke baan bij het museum voor Volkenkunde.

De verbeterde financiële positie maakte het mogelijk reisjes te maken naar Parijs en Brussel; in Nederland werden lange fiets- en wandeltochten gemaakt. Van Gulik roemde de culturele belandstelling van zijn geliefde. In 1934 ging hij in Utrecht studeren en daar zou hij ook promoveren. Hij bleef in Leiden wonen, want hij hoefde alleen op vrijdag college te volgen. Nellie suggereerde hem om na de promotie een baan in het buitenland te zoeken.

Horeca, nieuwe initiatieven en afscheid

Er waren nog andere initiatieven om extra inkomen te vergaren. In die tijd exploiteerde Nellie in Leiden ook twee (illegale) eethuisjes waar 'studenten en artiesten' kwamen eten.⁶² Mogelijk was dit de basis voor een nieuw en opmerkelijk initiatief in Utrecht, waar ze in oktober 1934 een Chinees restaurant opende aan de Lichte Gaard 8. Ze bleef gewoon in Leiden werken bij het RMO en voor de dagelijkse gang van zaken in het restaurant stelde ze een beheerder aan. De naam van het restaurant was *Chung Ho Cha Lou*, te vertalen als Eerste Hollands-Chinees Eethuis.

Het was echter niet het eerste Chinese restaurant in Nederland. Dat ging namelijk

open in Rotterdam in 1920 en heette *Cheung Kwok Low*. In die eerste jaren kwamen er nauwelijks gewone Nederlanders eten in Chinese restaurants. Het waren vooral mensen met een Aziatische achtergrond en uit Nederland-Indië teruggekeerde koloniale die er de maaltijd gebruikten. Mogelijk lag de oorzaak van de terughoudendheid van de 'gewone' Nederlanders in het gerucht dat in de Chinese keukens kattenvlees werd gebruikt.

Een Hollandse eigenaresse en een Hollandse beheerder hebben misschien de angst bij de Utrechters weggenomen. De instructies voor het personeel waren in het Chinees en – evenals waarschijnlijk de naam van het restaurant – geschreven door Van Gulik. Hij zal er veel zijn geweest, want hij werkte immers aan zijn proefschrift in die stad.

Op 7 maart 1935 promoveerde hij er en het promotiediner vond plaats in het restau-

Foto met Robert van Gulik als eerste zittende man rechts tijdens zijn promotiediner in 1935. Dat vond plaats in Chinees restaurant Chung Ho Cha Lou, Lichte Gaard 8 in Utrecht. Aan de rechterzijde van Van Gulik is als tweede Nellie Remouchamps-Burgdorffer te zien. Collectie Willem van Gulik.

rant. Op een foto van het hele gezelschap aan tafel is Nellie Remouchamps te zien, als tweede zittend naast haar geliefde, maar in haar rol als hospita.

Van Gulik kreeg na zijn promotie een baan aangeboden bij de Nederlandse ambassade in Tokio en vertrok op 2 mei naar Japan. In de weken voor zijn definitieve vertrek maakte hij nog met Nellie een reis naar Parijs.⁶³ Terug in Nederland, en op het punt te vertrekken naar het Verre Oosten, nam hij op het station van Leiden afscheid van Nellie. Het was de bedoeling dat zij hem naar het Verre Oosten zou volgen, maar Nellie zei op het perron

dat dit afscheid het einde moest zijn van hun relatie, vooral vanwege hun grote leeftijdsverschil.⁶⁴ Ze zouden elkaar nooit meer zien.⁶⁵

De Chinezenmoord

Kort na het dramatische afscheid op het Leidse station, vond een volgend drama plaats. In Utrecht doodde kok Lee Foo op de zolder van het Chinese restaurant kelner Li Fang met een hakmes. Vervolgens sprong de dader van het dak; hij werd dood op straat gevonden. Hij raakte in zijn val nog een op de fiets passerend meisje, maar die had gelukkig

In 1935 vond in het restaurant Chung Ho Cha Lou de Chinezenmoord plaats. Op zolder lag het ontzielde lichaam van de kelner Li Fang. De dader, de kok Lee Foo, sprong uit de dakgoot en kwam daarbij om het leven. Foto collectie Het Utrechts Archief – Archief Gemeentepolitie 1106, inv. nr. 1009.

slechts lichte verwondingen. Omdat zowel het slachtoffer als de dader dood waren, werd nauwelijks onderzoek gedaan naar de moordzaak. De politie wilde de eigenaresse verhoren en in de Leidse kranten was op de dag van de tragische gebeurtenis over de moord te lezen.⁶⁶ Een dag later berichtte de *Leidse Courant* dat de eigenaresse van het restaurant de weduwe Remouchamps was.⁶⁷ Bij het verhoor door de politie kon Nellie Remouchamps-Burgdorffer geen extra informatie verschaffen over het drama. Het had geen consequenties voor haar aanstelling bij het museum.

Vakantie?

De jaren daarna zou Nellie in het museum blijven werken en af en toe zangoptredens verzorgen. Ze leidde ook zangkoren. In november 1935 trad een dameskoor onder haar leiding op tijdens een vergadering in Voorschoten van de vereniging *Voor Volkenbond en Vrede*.⁶⁸ Verder was ze lid van de afdeling Leiden van de *Vereeniging Noord-Nederland-Vlaanderen*.⁶⁹

De relatie tussen de familie Remouchamps en Holwerda bleef hartelijk. In mei 1940, kort na de Duitse bezetting, was zoon Eddie een dagje naar Nijmegen geweest,

waar Holwerda in 1939 was gaan wonen.⁷⁰ Eddie had Holwerda verteld wat er zich in de meidagen van 1940 allemaal in Leiden had afgespeeld. Ook zal hij wel over schaken hebben gesproken, want hij was daarin zeer actief en een verdienstelijk speler die binnen Leiden en nationaal veel prijzen won.

De oorlogsjaren in Leiden waren niet gemakkelijk. Nellie werkte nog steeds bij het RMO. Inmiddels hadden daar ook veranderingen plaatsgevonden. In het gebouw werd het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gevestigd met als directeur de conservator van het museum, F.C. Bursch. In november 1940 werd hij lid van de NSB. Hij was niet de eerste in het museum. Weduwe Remouchamps was twee maanden eerder lid geworden, op 4 september, op aanraden van kennissen, zoals ze na de oorlog verklaarde.⁷¹

In de rede die Holwerda bij de groeve van haar man sprak, had hij aangegeven dat Gust politiek en archeologie goed kon scheiden, wat min of meer inhield dat hij in die jaren twintig nog actief was. Mogelijk was zijn vrouw daar ook bij betrokken en had zij tijdens de oorlog opengestaan voor de Vlaamse zaak of vergelijkbare initiatieven in bezet Nederland.

In de oorlogsjaren was ze benoemd tot dirigente van de kinderkoren van de jeugdvereniging DVV.⁷² In 1944 speelde ze piano tijdens een muziekmiddag van de Technische Noodhulp, groep Leiden.⁷³ De Technische Noodhulp was een door de Duitsers opgerichte organisatie die zich vooral bezighield met het opruimen van puin na

een bombardement. De afdeling Leiden had een muziekgezelschap opgericht dat geregeld openbare concerten gaf. Nellie Remouchamps-Burgdorffer speelde op 17 maart 1944 in de Stadsgehoorzaal.⁷⁴

In het eerste oorlogsjaar zat een Duitse militair bij haar ingekwartierd en later meer.⁷⁵ Dat duurde tot 1942, toen ze verhuisde naar een bovenwoning op de Hoge Woerd, nummer 113. Tijdens de oorlogsjaren werd zij ook regelmatig gezien op straat in het gezelschap van Duitse militairen. Ook gaf ze aan hen zang- en pianoles thuis. Volgens de groepsleider van de NSB in Leiden was ze weliswaar lid van de beweging, maar niet actief. Verder kon hij melden dat ze zedelijk van onbesproken gedrag was.⁷⁶

In het laatste volledige oorlogsjaar trad zoon Eddie in het huwelijk. Hij trouwde op 1 maart 1944 in Leiden met de aldaar in 1919 geboren Nellie Stavleu. In januari waren ze in ondertrouw gegaan.⁷⁷ Eddie had zich sterker met de bezettingsmacht in Nederland geassocieerd. Hij had dienst genomen bij de *Kriegsmarine*. Zijn vrouw werkte in het voorlaatste oorlogsjaar bij de *Deutsche Dienststelle* in Den Haag.

Een half jaar na het huwelijk, begin september, was de toestand in Nederland kritiek. De geallieerde troepen rukten snel op. De collaborateurs en Duitsgezinde Nederlanders werd het te heet onder de voeten en velen namen de benen; de meeste op Dinsdag, 5 september. In het RMO waren ze blijkbaar beter geïnformeerd. F.C. Bursch was al op zondag 3 september vertrokken. Op dinsdagmorgen 5 september waren

Nellie Remouchamps-Burgdorffer aan het werk in de bibliotheek van het Rijksmuseum van Oudheden in 1938. Fotograaf onbekend. Foto collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

mevrouw Remouchamps en de medewerker Bernhard niet op hun werk verschenen. Directeur W.D. van Wijngaarden schreef aan zijn voorganger Holwerda in Nijmegen over hun vertrek. Mevrouw Remouchamps was op maandag 4 september met ‘vakantie’ gegaan, maar de andere twee, Bursch en Bernhard, hadden niets van zich laten horen. Hij betwijfelde of hij hen ooit terug zou zien.⁷⁸

Op 21 oktober ontving Van Wijngaarden bericht van Nellie Remouchamps.⁷⁹ Ze verontschuldigde zich dat ze nu pas bericht vanuit Leiden kon sturen. Door allerlei problemen, die buiten haar macht lagen, had alles veel langer geduurd dan gepland.⁸⁰ Nu was ze weer thuis en vroeg de directeur van het museum of ze haar werkzaamheden voor de bibliotheek kon hervatten. Van Wijngaarden stemde daarmee in.

In zijn verslag van de laatste oorlogsperiode kwam Van Wijngaarden op het incident terug.⁸¹ Mevrouw Remouchamps, teruggekeerd van haar ‘vakantie’ werd na de bevrijding, samen met een andere medewerker, G.W.H. Inklaar, gearresteerd vanwege ongeoorloofde contacten met de bezetter en lidmaatschappen van nationaalsocialistische organisaties. Van de andere museummedewerker, Bernhard, werd niets meer vernomen.

Zij werden in verzekerde bewaring gesteld. In februari 1946 kon hij melden dat mevrouw Remouchamps sinds 9 januari 1946 in een cellenbarak van de gevangenis in Scheveningen zat. Zij en Inklaar zouden niet meer terugkeren bij het RMO.⁸² In juni had Holwerda ook een brief gekregen van

mevrouw Remouchamps, die hem had medegedeeld dat haar zoon Eddie in Vught zat.⁸³

Er was inmiddels veel gebeurd. Mevrouw Remouchamps was inderdaad na de bevrijding geïnterneerd. Ze had gevolg gegeven aan de oproep die op aanplakbiljetten na de bevrijding was te lezen dat NSB’ers zich moesten melden. Dat had ze gedaan en daarop werd ze in Leiden geïnterneerd. In juni 1945 werd ze door de Canadese inlichtingendienst overgebracht naar Scheveningen om verhoord te horen over haar rol in de oorlog. Men dacht dat zij in Den Haag voor de Duitsers had gewerkt, maar dat bleek een foute veronderstelling. Ze werd verward met haar schoondochter Nellie Remouchamps-

Portretfoto van Nellie Remouchamps-Burgdorffer in de jaren 1950 in Nijmegen. Fotograaf onbekend. Collectie Victor Remouchamps.

Stavleu. Pas in mei 1946 werd ze overgebracht naar Leiden, in afwachting van de uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof. Tijdens haar gevangenschap bleek dat haar schoondochter inmiddels als telefoniste werkte bij de geallieerden. In augustus 1945 werd ze alsnog opgepakt.

Overleven op eigen benen

Op 7 mei 1946 – haar verjaardag – ontving ze de beslissing van de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag: voorwaardelijke buitenvervolginstelling. Ze was weer vrij. Een terugkeer naar het museum was echter onmogelijk en ze moest uitkijken naar nieuwe mogelijkheden om aan de kost te komen. Hoogstwaarschijnlijk heeft ze zang- en pianoles gegeven in

de jaren dat ze nog in Leiden woonde. Bij het 40-jarige jubileum in 1960 van Tilly Stenz-Leening, een bekende Leidse dirigente, wordt zij genoemd als een van de pianoleraressen.⁸⁴

Zoon Eddie duikt ook op in de naoorlogse kranten. In 1950 zijn de eerste berichten over zijn schaakactiviteiten, nu voor een Haagse schaakvereniging.⁸⁵ Hij is namelijk naar die stad verhuisd.

Op 7 mei 1955 werd Nellie Remouchamps 65 en kon ze van een pensioen gaan genieten. Ze verliet Leiden en verhuisde naar Nijmegen en ging in de Coehoornstraat 73 wonen.⁸⁶ Vier jaar later verhuisde ze naar de Schependomlaan 73.⁸⁷ Op 19 april 1960 overleed ze in Nijmegen op een leeftijd van 69 jaar.⁸⁸

Noten

1 Jaarverslag Rijksmuseum van Oudheden (RMO) 1927, 3.

2 H. Pauts, 'Glasnegatief C9, ca. 1930'. *RMOmagazine* 17, nr. 41 (2016) 26-30.

3 Leo Verhart, 'Irritaties, ruzie en strijd. Conservatoren Jan Hendrik Holwerda en Albert Egges van Giffen konden niet samen door één deur' in: Pieter ter Keurs, Willem Wirtz (red.), *Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar* (Leiden/ Zwolle 2018) 303-311; Leo Verhart, *Parallele sporen. Een dubbelbiografie over de archeologen Jan Hendrik Holwerda (1873-1951) en Albert Egges van Giffen (1884-1973)* (Utrecht 2022).

4 Jaarverslag RMO 1919, 3.

5 O.a. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 juli 1919.

6 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 20 juli 1919 (Remouchamps). Het is niet bekend of er nog andere sollicitanten waren.

7 Als voorbeeld 1929. Volgens het jaarverslag zouden er 21 personen in dienst zijn, volgens een loonlijstopgaaf in verband met verzekeringen aan de curatoren echter 28 personen (Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 19 september 1929 (Curatoren, gemend)).

8 <http://www.uwstamboonline.nl/passie/sites/template.php?pid=4646982> (14 maart 2021).

9 Emile 1887-1919, Edmond 1885-1918, Joseph 1894-1986, Louis, 1897-1973, Leo 1899-1975, Albert 1901-1901 en Pol 1901-1991.

10 Daniel Vanacker, *Het aktivistisch avontuur* (Gent 1991).

11 Tijdens de Eerste Wereldoorlog zouden zich vooral gaan richten op de bouw van geprefabriceerde en verplaatsbare hospitalen. Dit bleek een succesformule te zijn.

12 https://felixarchief.antwerpen.be/detailpagina?invnr=481_83490&dt-nr=100_2962&dtrecordid=215922&page=1&pageSize=10&type=copy (12 oktober 2022).

13 Collectie Museum voor de Oudere Technieken, Grimbergen, inv. nr. RCB 1009.01. Bij de brief bevindt zich een folder met enkele voorbeelden van huizen en schuren. Verder wordt vermeld dat het Canadees paviljoen op de Gentse wereldtentoonstelling door Humphrey Ltd. was geleverd.

14 <https://www.regionaalarchief.tilburg.nl/zoek-een-foto/detail/86cb8492-eaaf-4e37-9926-d9912adddd8f> (20 oktober 2020). Het is me niet gelukt te achterhalen of het H. (Hendrik) van Puijenbroek was die het gebouw had gekocht of een van zijn zonen die in 1901 het bedrijf hadden overgenomen.

15 Tilburgseweg 119, Goirle.

16 https://nevb.be/wiki/Remouchamps_August (16 maart 2021).

17 https://nevb.be/wiki/Vlaamsche_Post_De (16 maart 2021). Wirth zou later in Duitsland een belangrijke rol spelen in relatie tot de SS en de archeologie (Verhart, *Parallele sporen*, 621-625).

18 *Sumatra-bode*, 26 oktober 1915.

19 https://nevb.be/wiki/Picard_Leo (16 maart 2012).

20 https://nevb.be/wiki/Picard_Leo (16 maart 2012).

21 https://nevb.be/wiki/Remouchamps_August (16 maart 2021).

22 Nationaal Archief (NA), toegang 2.09.09, archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv.nr. 109448, dossier 9852/46, Nelly Remouchamps-Burgdorffer. Er zou sprake zijn van een vlucht vanwege een veroordeling. Opmerkelijk is dat Remouchamps de rest van zijn leven geen voet meer op Belgische bodem heeft gezet.

23 <https://haagsgemeentearchief.nl/genealogy/personenoverzicht?mivast=59&mizig=100&miadt=59&milang=nl&misort=an%7Casc&mip1=Remouchamps&miff1=388&miview=tbl> (20 juli 2020).

24 Er zijn twee spellingen in gebruik: Nellie en Nelly. Ze werden door haar en zowel door anderen gebruikt. Ik heb in dit artikel voor Nellie gekozen.

25 *Het Vaderland*, 12 april 1919.

26 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 22 juli 1919 (De Bruyne).

27 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 26 juli 1919 (De Bruyne).

28 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 7 augustus 1919 (Remouchamps).

29 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 7 augustus 1912; ontvangen brieven, 13 augustus 1919 (Remouchamps).

30 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 23 september 1920 (Remouchamps).

31 Jaarverslag RMO 1920, 6.

32 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 23 oktober 1921 (Minister van Justitie).

33 NA, CABR, inv.nr. 109448, dossier 9852/46, Nelly Remouchamps-Burgdorffer.

34 Jaarverslag RMO 1921, 3.

35 Jaarverslag RMO 1922, 5.

36 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 25 november 1926 (Nieuwenhuis).

37 Jaarverslag RMO 1926, 9. A.E. Remouchamps, *Griechische Dolch- und Schwertformen. Ein Beitrag zur Chronologie der europäischen Bronzezeit* (Leiden 1926).

38 J.H. Holwerda, 'Inleiding tot een archaeologie van Nederland', *Onze Eeuw* 6, dl. 2. (1906) 234-274; idem, *Nederland's vroegste geschiedenis* (Amsterdam 1918; tweede vermeerderde druk, Amsterdam 1925).

39 Martijn Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Amsterdam 2003) 58-59.

40 Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'*, 59.

41 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 10 mei 1924 (Puijenbroek).

42 Archief RMO, brievenarchief:

verzonden brieven, 19 januari 1907 (Puijenbroek).

43 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 31 januari 1907 (Puijenbroek). Inventarisnummer pot: k 1907/111.

44 A.E. Remouchamps, 'Opgravingen van een urnenveld te Goirle (N.-Br.)', *Oudheidkundige mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* 7 (1926) 43-60.

45 G.J. Verwers, 'A Late Bronze Age/Early Iron Age urnfield at Goirle, Prov. Noord-Brabant', *Analecta Praehistorica Leidensia* 2 (1966) 33-48; idem, 'Non-circular monuments in the southern Dutch urnfields', *Analecta Praehistorica Leidensia* 2 (1966) 49-57.

46 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 13 april 1948 (Puijenbroek).

47 *Leidsche Courant*, 17 oktober 1927.

48 *Leidsch Dagblad*, 28 december 1927.

49 *Nieuwe Leidsche Courant*, 28 december 1927.

50 J.H. Holwerda, 'Voorwoord', *Oudheidkundige mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 9 (1928) 1.

51 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 13 maart 1928 (Remouchamps).

52 Jaarverslag RMO 1927, 4; 1928, 1.

53 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 22 november 1928 (Ministerie van OK&W).

54 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 24 november 1928 (Ministerie van OK&W).

55 *Leidsch Dagblad*, 21 mei 1930.

56 C.D. Barkman, H. de Vries-van der Hoeven, *Een man van drie levens. Biografie van diplomaat, schrijver, geleerde Robert van Gulik* (Amsterdam 1993) 30.

57 *Leidsch Dagblad*, 5 november 1930.

58 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven: 5 september 1934 (Curatoren).

59 Barkman & De Vries-van der Hoeven, *Een man van drie levens*, 29. NA, CABR, inv.nr. 109448, dossier 9852/46, Nelly Remouchamps-Burgdorffer.

60 Barkman & De Vries-van der Hoeven, *Een man van drie levens*, 29-30.

61 Ibidem, 38.

62 Niels Bokhove, "In geen jaren heeft Utrecht zoó iets verschrikkelijks gekend". De dichter en de Chinezenmoord', *Oud Utrecht*, nr. 82 (augustus 2009) 88-94.

63 Barkman & De Vries-van der Hoeven, *Een man van drie levens*, 37.

64 Ibidem.

65 In 1936 stelde Holwerda hem voor als kandidaat voor een benoeming als directeur van het Ethnografisch Museum. Hij schreef aan het ministerie Van Gulik goed te kennen en hem ondanks zijn jeugd als een uitstekende kracht te kunnen duiden (Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 30 maart 1936 (Visser)).

66 *Leidsche Courant*, *Nieuwe Leidse Courant*, *Leidsch Dagblad*, 21 mei 1935.

67 *Leidsche Courant*, 22 mei 1935.

68 *Leidsch Dagblad*, 25 november 1935.

69 In december 1938 werd ze tot penningmeester benoemd (*Leidsch Dagblad*, 16 december 1938).

70 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 29 mei 1940 (Holwerda).

71 NA, CABR, inv.nr. 109448, dossier 9852/46, Nelly Remouchamps-Burgdorffer.

72 *Leidsch Dagblad*, 9 januari 1943. Ik heb de betekenis van D.V.V. niet kunnen achterhalen.

73 *Dagblad voor Leiden en Omstreken*, 13 maart 1944.

74 <https://www.leiden4045.nl/technische-noodhulp/> (20 maart 2021).

75 NA, CABR, inv.nr. 109448, dossier 9852/46, Nelly Remouchamps-Burgdorffer.

76 Ibidem.

77 *Dagblad voor Leiden en Omstreken*, 17 januari 1944.

78 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 9 september 1944 (Holwerda). Wie deze Bernhard precies was, is onbekend. Hij komt niet voor in de personeelsdossiers van het RMO. Mogelijk was hij werkzaam bij het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

79 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 21 oktober 1944 (Remouchamps-Burgdorffer).

80 NA, Europees Persoonsdossier, inv.nr. 155564, dossier 168094.

81 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 24 mei 1945 (Holwerda).

82 Archief RMO, brievenarchief: verzonden brieven, 12 februari 1946 (Holwerda).

83 Archief RMO, brievenarchief: ontvangen brieven, 27 juni 1946 (Holwerda). De bewuste brief is niet bewaard gebleven. Uit navraag bij het Nationaal Archief Bijzondere Rechtspleging geen dossier over haar bestaat (e-mail, 12 mei 2021). Ik heb geen onderzoek gedaan naar zoon Eddie.

84 *Leidsch Dagblad*, 9 november 1960.

85 *Nieuw Utrechtsch Dagblad*, 22 maart 1950.

86 Regionaal Archief Nijmegen (RAN), adresboek 1955.

87 RAN, adresboek 1959.

88 Voor het schrijven van dit artikel kreeg ik veel hulp van personen en instellingen. In alfabetische volgorde zijn dat: Niels Bokhove, Theo Cuijpers, Willem van Gulik, Regionaal Archief Tilburg (Stef Uijens), Victor Remouchamps (!), Rijksmuseum van Oudheden (Robbert Jan Looman, Heikki Pauts), Stadsarchief Gent (Storm Calle), Museum voor de Oudere Technieken Grimbergen (Liesbeth Van Lint), Universiteit Gent (Fien Danniau, Femke Plovie) en Het Utrechts Archief. Ik dank iedereen voor die hulp.

Penning van de Leidse veemarkt uit de periode 1908-1913, voor- en keerzijde. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

Penningen van de Leidse veemarkt

Henk Groenendijk

Henk Groenendijk (1951) heeft in Leiden natuur- en scheikunde gestudeerd. Hij heeft gewerkt bij KPN (voormalig PTT), aanvankelijk op het gebied van natuur- en scheikundig onderzoek en daarna in de ontwikkeling van processen en IT. Zijn interesse betreft penningen, met name penningen die in het betalingsverkeer gebruikt worden. Hierover heeft hij verschillende artikelen gepubliceerd.

In de collectie van Museum De Lakenhal bevindt zich een serie penningen met het opschrift 'VEEMARKT LEIDEN', het wapen van Leiden en op de keerzijde een waarde-aanduiding. Informatie over het gebruik van deze penningen ontbreekt echter. Deze veemarktpenningen zijn eveneens vermeld in de *Catalogus van Nederlandse betaal- en reclamepenningen*.¹ Het is de enige uitgebreide serie penningen die in Nederland op een markt gebruikt is. Alleen van de veemarkt in Leeuwarden zijn nog twee types bekend.² In publicaties over de Leidse veemarkt worden deze penningen echter in het geheel niet genoemd.³ In dit artikel worden de verschillende types en het gebruik van de Leidse veemarktpenningen beschreven.

De Leidse veemarkt

Al vanouds worden er in Leiden markten gehouden. Een markt voor magere varkens wordt al vermeld in een keur van 1438.⁴ De veemarkt vond binnen de stad plaats, elk soort vee op een eigen plek. In 1616 worden de markten voor runderen, kalveren, schapen en lammeren verplaatst naar 'het pleijn

buyten d'oude Rhijnsburgerpoort dat daer-toe alreede is geprepareert ende bequaem gemaect'.⁵ Dit is de locatie van de huidige Beestenmarkt, de plek waar de veemarkt tot 1935 zou blijven. De magere varkens volgen in 1635, zij kwamen terecht nabij de IJzeren-gracht, na de demping ervan in 1863, de Nieuwe Beestenmarkt.

Het beheer van de markt was in handen van het Catharinagasthuis, waarvoor de marktgelden als betaling dienden. In 1846 besloot de minister van Binnenlandse Zaken dat de marktgelden, die in feite een belasting vormden, ten bate moesten komen van de gemeente. Als gevolg van dit besluit werd de markt in 1848 verpacht.⁶ Het beheer van de veemarkt werd enkele jaren later overgenomen door de gemeente. Het schoonhouden van het terrein en het exploiteren van de markthokken en afscheidingen werden tot eind 1913 uitgevoerd door particulieren. Met ingang van 1 januari 1914 werden ook deze activiteiten door de gemeente overgenomen.

In de loop der tijd nam het aanbod op de markt steeds meer toe, wat een te grote

De vrijdagse veemarkt in Leiden op de Beestenmarkt, circa 1890. Glasnegatief. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN004550.

drukke gaf op het beperkte marktterrein. Dit ondanks het feit dat het terrein al was uitgebreid met de Nieuwe Beestenmarkt en de Lammermarkt (de in 1876 gedempte Korte Langegracht). Soms moest het vee zelfs in de omliggende straten worden geplaatst. In de jaren rond 1905 kocht de gemeente een aantal aan de Lammermarkt, 2e Binnenvestgracht en het Wijkstraatje gelegen panden aan voor sloop, waardoor in 1907 meer ruimte voor de markt beschikbaar kwam.⁷ Deze uitbreiding bleek echter al spoedig

onvoldoende. In 1935 werd het marktterrein door sloop van nog meer panden verder uitgebreid tot de Singel en werd, om extra ruimte te scheppen, voor de veewagens een parkeerterrein ingericht op het Schuttersveld, aan de overzijde van de Singel. In 1969 werd de markt verplaatst naar de speciaal daarvoor gebouwde Groenordhal. Door opheffing van de veemarkten van Rotterdam eind 1974 en van Amsterdam in 1975 nam de veehandel in Leiden sterk toe, waardoor de Leidse veemarkt de

Reproductie op glasnegatief van twee foto's met onderschrift: Cameleonshof en huizen op de Lammermarkt, gesloopt in juli-Augustus 1906 ten behoeve van de uitbreiding der veemarkt, begin 20ste eeuw. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN002810.

derde in grootte van Nederland werd.⁸ In 1976 werd zelfs een tweede hal gebouwd. In 2001 werd de veemarkt als direct gevolg van de mond-en-klauwzeercrisis opgeheven, nadat de handel al was teruggelopen vanwege economische veranderingen, zoals de opkomst van de groothandel in vlees. De hallen zijn daarna gesloopt om plaats te maken voor de nieuwe woonwijk Groenord.

Een afzonderlijk onderdeel van de markt vormde die voor de vette varkens, varkens bestemd voor de slacht. In 1905 is, op de dinsdag, een aparte markt voor vette varkens gestart. Deze markt vond plaats op de Lammermarkt, onder de toenmalige overkapping. Na een moeizame start werd deze markt na een aantal jaren steeds omvangrijker. Deze vette varkensmarkt zou ruim vijftig jaar blijven bestaan.⁹

De penningen

In de raadsvergadering van 14 oktober 1897 wordt de belasting voor het ter markt brengen van vee opnieuw vastgesteld. De grondslag van de belasting vormt de ruimte die door de verschillende soorten vee wordt ingenomen. Er zijn vier klassen, met tarieven van respectievelijk 20, 10, 5 en 2½ cent.¹⁰

Volgens een kennisgeving van burgemeester en wethouders van 15 november 1897 gaan de nieuwe tarieven in op 1 januari 1898. Tevens wordt een penningstelsel ingevoerd. Dit systeem houdt in dat voor elk stuk vee bij de ingang van de markt een penning ter betaling van het marktgeld dient te worden afgegeven. Mogelijk heeft een vergelijkbaar systeem, in gebruik bij de veemarkt te Leeuwarden en ingevoerd in 1894, hierbij als voorbeeld gediend.¹¹ De benodigde penningen zijn verkrijgbaar, tegen het volgens

Raadsbesluit over het marktgeld voor de veemarkt, 14 oktober 1897. Handelingen van de Raad.

verordening verschuldigde marktgeld, bij het kantoor van de gemeenteontvanger en, tijdens marktdagen, bij de marktkantoren.¹² De reden voor invoering van een penningstelsel wordt in de verslagen van de gemeenteraad niet vermeld. Ongetwijfeld is de reden van invoering de moeilijkheid om het marktgeld te innen op de zeer drukke, onoverzichtelijke en van alle zijden toegankelijke markt, waar bij de eigenaar van het vee zeker niet altijd bij zijn beesten aanwezig was.

Een krantenartikel uit 1922 waarin het 25-jarig bestaan van het penningstelsel wordt gememoreerd, vermeldt dat het door J. Romanesko, directeur van de Markt- en Havendienst, ingevoerde penningstelsel heeft geleid tot aanmerkelijk hogere opbrengsten, ondanks de extra kosten voor afsluiting van het marktterrein.¹³ Overigens vormde het marktgeld niet de enige kostenpost voor de verkoper. Voor de ter markt gebrachte schapen en lammeren moest hokkengeld worden betaald van respectie-

velijk 40 en 30 cent per dag. Het hokkengeld werd geïnd door de pachter van het marktterrein.

In 1908 worden de tarieven verhoogd tot respectievelijk 25, 15, 6 en 3 cent.¹⁴ Tevens wordt de lijst van de dieren verder gespecificeerd. De hond verdwijnt uit het overzicht en hit, schot, vaars en pink worden toegevoegd. Voor inning van het marktgeld worden nieuwe penningen aangeschaft, met waarden van 25, 15, 6 en 3 cent; verder een penning met een waarde van 60 cent, bedoeld voor tien schapen of twintig lammeren, en een van f 1,25, bedoeld voor vijf koeien.

Met ingang van 1 januari 1914 vindt een volgende wijziging van de tarieven plaats.¹⁵ De twee hoogste tarieven blijven hetzelfde, maar de twee laagste, van 3 en 6 cent, worden verhoogd tot respectievelijk 5 en 10 cent. Het aparte hokkengeld komt te vervallen. In een *Officieele Kennisgeving* wordt medegedeeld dat de penningen met een waarde van 3, 6 en 60 cent ongeldig worden, maar nog wel gedurende geheel 1914 ter inwisseling kunnen worden aangeboden bij de gemeenteontvanger of bij de marktkantoren. Ter vervanging worden penningen van 5 en 10 cent en 1 gulden uitgegeven.¹⁶ Deze nieuwe penningen hebben dezelfde vorm en grootte als de oude. De waarde aanduiding is aangepast en ze zijn voorzien van elk twee vierkante gaten, om verwisseling met de oude penningen te voorkomen. Iets dat bij de vroege start van de markt en de niet altijd optimale licht- en weersomstandigheden zeker van belang is.

Per 1 augustus 1920 worden de tarieven verdubbeld.¹⁷ De aanleiding hiervoor was

een zeer forse stijging van de vee prijzen. Er worden deze keer geen nieuwe penningen uitgegeven; de bestaande blijven in gebruik, maar gelden voortaan voor het dubbele van de aangegeven waarde.¹⁸ In een *Verordening, houdende vaststelling van een Reglement voor de Veemarkt* uit 1924 zijn uitgebreide instructies vermeld voor het personeel van de markt. Ten aanzien van de penningen staat vermeld dat deze een waarde hebben van 10, 20, 30, 50 en 200 cent.¹⁹ De penning met waarde aanduiding ‘1.25’, die voor 250 cent zou moeten gelden, wordt niet meer vermeld. Verder wordt vereist (Artikel 6 Nr. 4): ‘de penningen onmiddellijk na ontvangst en telling zoveel doenlijk van iederen aanvoerder afzonderlijk, in de daarvoor bestemde bussen te doen.’ Een van deze bussen is aanwezig in de collectie van Museum De Lakenhal.²⁰

Na de verhoging van de tarieven in 1920 blijven deze lange tijd ongewijzigd. Pas in 1957 vindt een volgende verhoging plaats, gevolgd door een tweede in 1965 en een derde in 1968 (zie tabel 1).²¹ In 1969 wordt

IJzeren bus voor veemarktpenningen. Collectie Museum De Lakenhal.

Tabel 1: Overzicht van de tarieven voor de veemarkt en de vette varkensmarkt (tarieven in centen)

datum van ingang	veemarkt				vette varkens
	tarief 1	tarief 2	tarief 3	tarief 4	
1 januari 1898	20	10	5	2½	
1 januari 1908	25	15	6	3	0
1 januari 1914	25	15	10	5	25
1 augustus 1920	50	30	20	10	50
1 augustus 1932	50	30	20	10	35
1 oktober 1957	75	50	40	20	55
1 september 1965	125	75	50	30	75
1 januari 1968	200	125	80	40	

de veemarkt verplaatst naar de Groenordhal, waar op 10 oktober de eerste veemarkt plaatsvindt. Het bestaande systeem van betaling van het marktgeld blijft behouden, alleen niet meer met gebruikmaking van penningen. In het vervolg dient voor elk dier een kaartje te worden gekocht.²² De penningen zijn dus tot 1 oktober 1969 in gebruik gebleven en hebben, in tegenstelling tot de daarop aangegeven waarde, gegolden voor het actuele markttarief, zoals ook al in de periode 1 augustus 1920 tot 1 oktober 1957, toen ze voor het dubbele van de aangegeven waarde golden.

Op de vette varkensmarkt, gestart op dinsdag 14 maart 1905, wordt aanvankelijk geen marktgeld geheven. Er is alleen een weeggeld van f 0,20 verschuldigd. Met ingang van 1 januari 1914 wordt een tarief van 25 cent per varken ingesteld.²³ Met ingang van 1 augustus 1920 wordt het tarief, evenals dat op de veemarkt, verhoogd tot f 0,50. In de crisisjaren treedt een sterke afname van de prijzen van slachtvarkens op. Het marktgeld voor 'een beer, zeug of varken zwaarder dan 100 kg' wordt met ingang van 1 augustus 1932 verlaagd tot f 0,35.²⁴ Omdat dit een nieuw tarief is, waar nog geen penning voor is, is een nieuw type penning nodig. Deze nieuwe penningen zijn niet voorzien van een waarde aanduiding, maar van het opschrift 'EEN VARKEN'. Op 1 september 1957 gaat het marktgeld voor de vette varkens omhoog tot f 0,55. Bij de tariefswijziging van 1 september 1965 vervalt het speciale tarief. Enkele jaren later komt een einde aan de aparte vette varkensmarkt.

Aantallen en aanmaak

Als gevolg van de stadhuisbrand in februari 1929 zijn de in het stadhuis opgeslagen archivalia verloren gegaan. Facturen of opdrachten voor de aanmaak van de veemarktpenningen zijn daarom niet beschikbaar. In het archief van de Markt- en Havendienst bevindt zich een extract uit de 'Notulen gehouden ter Kamer van Burgemeester en Wethouders van Leiden. No 668 van Donderdag 19 september', waarop het volgende is genoteerd: '24 september 1907 bestelling gedaan bij Bos, Vijzelstraat 75 Amsterdam. 16 november 13.500 penningen ontvangen en 18 november d.a.v. bij Gemeente Ontvanger gedeponeerd.'²⁵ De totale kosten bedroegen f 887,50 en op 25 november is de rekening aan B en W verzonden. Ook is een specificatie van de bestelde penningen vermeld:

2.500 stuks geelkoper van	f 0,03
3.000 idem van	f 0,06
1.500 idem van	f 0,15
4.500 idem van	f 0,25
1.000 stuks roodkoper van	f 0,60
1.000 idem van	f 1,25

De penningen zijn betrokken van Louis Bos in Amsterdam, een leverancier die, volgens een advertentie uit 1905, gespecialiseerd is in de levering van 'insignes, medailles, penningen, linten, ridderorden enz.'²⁶ De eigenaar van het bedrijf is Levie Israël Bos (geboren 10 augustus 1849 te Amsterdam en overleden 11 februari 1908 te Amsterdam).²⁷ Hij is zijn bedrijf gestart in 1876 en het wordt na zijn overlijden onder dezelfde naam voortgezet door zijn weduwe Rozette Graanboom. Na

Tabel 2: Overzicht veemarktpenningen en jaar van invoering

waarde (cent)	vorm	serie A 1898	serie B 1908	serie C 1914	serie D 1920*	serie E 1932
2½	5-hoekig	X				
3	4-voudig gelobt		X			
5	vierkant afg.hoeken	X				
5	4-voudig gelobt			X	X	
6	vierkant		X			
10	?	X				
10	vierkant			X	X	
15	8-hoekig		X	X	X	
20	ovaal	X				
25	ovaal		X	X	X	
60	rond		X			
100	rond			X	X	
125	ovaal		X	X		
Varken	driehoekig					X

*) Serie D: Deze penningen zijn identiek aan die van serie C, maar gelden voor het actuele markttarief.

haar overlijden in 1920 wordt het jaar daarop faillissement aangevraagd.²⁸ Het beroep van Levie Israël Bos is vermeld als commissionair. De veemarktpenningen zijn dus niet in zijn bedrijf vervaardigd. Waar ze wel gemaakt zijn heb ik niet kunnen achterhalen. Gezien de grote gelijkenis van deze, in 1907 aangeschafte, penningen met die van eerdere en latere series, zijn alle waarschijnlijk bij Louis Bos besteld en door dezelfde leverancier vervaardigd.

De penningen voor de vette varkensmarkt, met het opschrift 'EEN VARKEN', zijn duidelijk van andere stempels dan de penningen met waarde aanduiding: kroon en wapenschild zijn van andere tekening en het gebruikte lettertype is anders. Deze penningen zijn vermeld in de catalogus van de penningen geslagen bij Begeer en zijn dus bij die Firma aangeschaft.²⁹ Gegevens over het aantal geleverde penningen heb ik in het archief van de gemeente Leiden niet aangetroffen.

Overzicht penningen veemarkt Leiden

Serie A – in gebruik van 1898 t/m 1907

A1: Messing, vijfhoekig. 31 x 32 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 2½ C (in staafrand)
Cat. Kooij –. Foto: MPO november 2017, lot 1665.³⁰

A2: Messing, vierkant met afgesneden hoeken. 30,7 x 30,5 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 5.C. (in staafrand)
Cat. Kooij –. Collectie Museum De Lakenhal.

A3: Waarde 10 C. Niet teruggevonden.

A4: Messing, ovaal. 26 x 34 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 20.C. (in staafrand)
Cat. Kooij DO074.5. Foto: MPO november 2017, lot 1668.

Serie B – in gebruik van 1908 t/m 1913

B1: Messing, 4-voudig gelobt. 33,5 x 33,5 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 3.C. (in staafrand)
Cat. Kooij DO074.1. Collectie Nationale Numismatische Collectie, Amsterdam.

B2: Messing, vierkant met afgeronde hoeken. 28,5 x 28,5 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 6.C. (in staafrand)
Cat. Kooij –. Collectie Museum De Lakenhal.

B3: Messing, 8-hoekig. 31,5 x 31,5 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 15.C. (in staafrand)
Cat. Kooij DO074.4. Collectie Museum De Lakenhal.

Serie C – in gebruik van 1914 t/m 1920

C1: Messing, 4-voudig gelobt met twee vierkante gaten. 33,5 x 33,5 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 5 (in staafrand)
Cat. Kooij DO074.2. Collectie Museum De Lakenhal.

B4: Messing, ovaal. 26 x 34 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 25.C. (in staafrand)
Cat. Kooij DO074.6. Collectie Museum De Lakenhal.

B5: Koper, rond. 33 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 60.C. (in staafrand)
Cat. Kooij –. Foto: MPO november 2017, lot 1667.

B6: Koper, ovaal. 40,5 x 33 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 1.25 (in staafrand)
Cat. Kooij DO074.8. Collectie Museum De Lakenhal.

C2: Messing, vierkant met afgeronde hoeken, met twee vierkante gaten. 28,5 x 28,5 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 10 (in staafrand)
Cat. Kooij DO074.3. Collectie Museum De Lakenhal.

C3: identiek aan B3 (waarde 15 C)
C4: identiek aan B4 (waarde 25 C)

C5: Koper, rond, met twee vierkante gaten. 33 mm
Vz: VEEMARKT | (wapen van Leiden) | LEIDEN (in staafrand)
Kz: 100 (in staafrand)
Cat. Kooij DO074.7. Collectie Museum De Lakenhal.

C6: identiek aan B6 (waarde 1.25)

Serie D – in gebruik van 1920 t/m 1969

De penningen van deze serie zijn identiek aan die van serie C. Het enige verschil is dat de penningen niet golden voor de aangegeven waarde maar voor de, hogere, actuele markttarieven. Tot 1 oktober 1957 is dit de dubbele waarde, daarna is de waarde hoger. Zie Tabel 1 met markttarieven. De volgende penningen maken deel uit van deze serie:

C1: (waarde 5)

C2: (waarde 10)

C3=B3: (waarde 15 C)

C4=B4: (waarde 25 C)

C5: (waarde 100)

Serie E – in gebruik van 1932 t/m 1965

E1: Messing, driehoekig met afgeronde hoeken. 34,5 x 35,5 mm

Vz: (wapen van Leiden) | VEEMARKT | LEIDEN (in staafrand)

Kz: EEN | VARKEN (in staafrand)

Cat. Kooij DO074.9. Collectie Museum De Lakenhal.

Noten

1 A.J. Kooij, *Catalogus van Nederlandse betaal- en reclamepenningen* (Vriezenveen 2008), DO074.1 t/m .9.

2 Fries Museum Leeuwarden, inv. nrs. NA08348 (20 cent) en NA08349 (60 cent); Kooij, *Catalogus*, DO073.1.

3 D.R. Kooiman, *Van de markten en de waag, van wateren en bruggen te Leiden in heden en verleden* (Leiden 1957); B.N. Leverland en R.C.J. van Maanen, *De Leidse veemarkt* (Leiden 1976).

4 Leverland en Van Maanen, *De Leidse veemarkt*, 5.

5 Kooiman, *Van de markten en de waag*, 79.

6 Leverland en Van Maanen, *De Leidse veemarkt*, 18.

7 *Leidsch Dagblad*, 22 juni 1906, 4.

8 Leverland en Van Maanen, *De Leidse veemarkt*, 33.

9 Ibidem, 27.

10 *Verslag der Handelingen van den Gemeenteraad van Leiden 1897*, Ingekomen Stuk nr. 231, 5 oktober 1879, behorende bij het Raadsbesluit van 14 oktober 1879, 97, 98 en 88.

11 *Leeuwarder Courant*, 11 januari 1894, 5; *Leeuwarder Courant*, 9 april 1909, 5.

12 *Leidsch Dagblad*, 26 november 1897, 1; *Officiële Kennisgevingen van Burgemeester en Wethouders*.

13 *Nieuwe Leidsche Courant*, 8 december 1922, 3.

14 *Gemeenteblad van Leiden*, 1907 nr. 21.

15 *Gemeenteblad van Leiden*, 1913 nr. 31.

16 *Leidsch Dagblad*, 12 december 1913, 1; *Officieele Kennisgeving van Burgemeester en Wethouders*.

17 *Gemeenteblad van Leiden*, 1920 nr. 23.

18 *Nieuwe Leidsche Courant*, 31 juli 1920, 2; *Officieele Kennisgeving van Burgemeester en Secretaris*.

19 *Gemeenteblad van Leiden*, 1924 nr. 1.

20 Leiden, Museum De Lakenhal, inv.nr. 7622.

21 *Gemeenteblad van Leiden*, 1957 nr. 29; 1965 nr. 32 en 1967 nr. 52.

22 *Nieuwe Leidsche Courant*, 7 oktober 1969, 7.

23 *Gemeenteblad van Leiden*, 1913 nr. 31.

24 *Gemeenteblad van Leiden*, 1932 nr. 2.

25 Erfgoed Leiden en Omstreken, toegang 0099, archief van de Markt- en Havendienst te Leiden, 1895-1975, inv.nr. 4, Registers bevattende extracten uit de notulen van vergaderingen van het College van B & W en de Gemeenteraad met mededelingen van B & W aan de algemene markt- en havenmeester (1902-1910), nr. 164.

26 *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 26 april 1905, 18.

27 Gemeentearchief Amsterdam, Bevolkingsregister 1874-1893.

28 *Algemeen Handelsblad*, 2 september 1921, 7.

29 W.K.F. Zwierzina, *Koninklijke Begeer: penningen geslagen of gegoten in de jaren 1880-1935 (dl. 1-4)* ('s-Gravenhage 1935), nr. 654 (1932).

30 MPO – *Heritage auctions Europe, coins, currency and medals*, 14-18 november 2017, kavel 1665.

Leden van de kegelvereniging Concordia tijdens haar eerste verjaardag in 1911 (uitsnede). Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV36326.1.

Sociëteit Concordia en haar kegelbaan

Fred Kuijers

Fred Kuijers (chemicus, 18 jaar raadslid, waarvan 5 jaar wethouder van Leiden) is oud-voorzitter van Sociëteit Amicitia en kegelt daar wekelijks bij kegelclub MOA (Met Ons Achten), opgericht in 1913.

Sociëteiten bestaan al eeuwen en er wordt ook al eeuwenlang gekegeld, ook in Leiden.¹ De eerste sociëteit in Leiden waar gekegeld kon worden was Concordia. Bij de oprichting van deze sociëteit, in 1862, werd meteen een kegelbaan aangelegd. Gezien het succes van deze kegelbaan bouwde de Herensociëteit Amicitia in 1897 ook een kegelbaan, met als architect W.C. Mulder. Deze kegelbaan bestaat nog steeds en is een rijksmonument.²

Kegelen en sociëteiten

Kegelen is een eeuwenoude sport. Het kegelspel wordt gespeeld op een baan van ongeveer 20 meter met een breedte van 30 cm. De eerste drie meter zijn voor de aanloop. Hierna moet de bal op een afstand van ruim 16 meter ten opzichte van het kegelplateau op de baan komen. De negen kegels staan in een ruitvorm en zijn 47 cm hoog. De middelste kegel wordt koningskegel genoemd en is 54 cm hoog. Het doel van het spel is om alle kegels in één worp om te gooien. Een beurt (kammetje) bestaat uit vijf worpen.

In een kindergraf in Egypte rond 5.000 v. Chr. werden delen van een soort kegelspel gevonden. Bronnen uit de middeleeuwen laten zien dat kegelen toen vooral een gokspel

De kegelbaan van Sociëteit Amicitia. Foto: F.J. Kuijers, 2023.

Quirin Boel naar een ontwerp van David Teniers (II), *Boeren aan het kegelen*, 1635-1668. Ets op papier. Collectie Rijkmuseum, Amsterdam.

was. Zo moest in 1157 een jonge edelman uit Rothenburg de gelofte doen dat hij tien jaar niet zou kegelen om geldbedragen. Zo niet, dan werd hem zijn vermogen ontnomen en zou hij de stad moeten verlaten. De Franse koning Karel V verbood omstreeks 1370 het kegelspel vanwege de enorm hoge inzetten die erbij werden gedaan. In 1467 werd in Leiden het houden van kegelbanen binnen 10 roeden afstand van een kerk, klooster, gasthuis of enig ander geestelijk gesticht, verboden.³

Jan Steen maakte enkele schilderijen waarop buiten gekegeld werd, waaruit kan

worden afgeleid dat het kegelspel in de zeventiende eeuw populair was. Maar ook binnen werd er gekegeld, zoals te zien is in de timmerschuur bij het Noorderpolderhuis in de Schermer. Hoe oud deze baan precies is, is onbekend, maar het polderhuis dateert uit de zeventiende eeuw.

Bij het kegelen werd niet alleen veel gegokt, maar ook veel gedronken en daarom legden cafés halverwege de negentiende eeuw vaak kegelbanen aan. Dit zorgde immers voor extra omzet en dus inkomsten.

Bowlen, wat iedereen wel eens gedaan

Kegelbaan in de timmerschuur bij het Noorderpolderhuis in de Schermer. Foto: F.J. Kuijers, 2022.

heeft, is voortgekomen uit het kegelspel. In de Verenigde Staten werd namelijk ook fors gegokt bij het kegelen en daarom werd het kegelspel daar bij wet verboden. De Amerikanen bedachten hierop een list en namen bij het spel een tiende kegel in gebruik en ze maakten de baan breder. Dit betekende het ontstaan van de sport bowling. Bowlen wordt gespeeld op een baan met een lengte van 18.30 meter en een breedte van 1.05 meter.

De tien kegels (pins genoemd) hebben een gelijke hoogte van 38.1 cm en staan niet in een ruitvorm, maar in een driehoek opgesteld.

Sociëteiten bestaan in Nederland vanaf het midden van de achttiende eeuw. Op een sociëteit ontmoette je gelijkgestemden. Om lid te worden moest je geballoteerd worden, dat wil zeggen dat de zittende leden moesten stemmen of ze vonden dat een kandidaat-lid geschikt was om lid te worden. In de achttiende en begin negentiende eeuw waren deze sociëteiten nog exclusieve, besloten clubs voor heren uit de hogere of militaire kringen. Later in de negentiende eeuw ontstonden ook sociëteiten vanuit middenstandskringen. Zo konden ze elkaar in besloten kring ontmoeten en wat met elkaar drinken of een spel spelen zoals biljarten, kegelen of whist (een voorloper van bridge). Vanaf het begin van de negentiende eeuw wordt het woord sociëteit ook gebruikt voor accommodaties van zowel studenten- als andere gezelligheidsverenigingen. Zo hebben de studentenverenigingen Minerva en Augustinus in Leiden sociëteiten.

De oprichting van Concordia

Sociëteit Concordia werd in 1862 opgericht, bijna een eeuw later dan de in 1768 opgerichte Sociëteit Amicitia.⁴ Er bestond in die tijd nog een andere herensociëteit in Leiden, de in 1850 opgerichte Nieuwe Sociëteit.⁵ Al deze sociëteiten hadden vergelijkbare doelstellingen, ze waren er 'voor de burgerij'. Concordia kwam (deels) voort uit een sociëteit die in de tweede helft van de achttiende eeuw bijeenkwam in herberg De Paauw aan de Nieuwe Rijn onder de naam 'Een en Ondeelbaar'.⁶ Na

de patriottische staatsgreep in januari 1798 kwam er op 24 februari een bevel om dadelijk alle ‘oranjegezinde, gemeenebestgezinde en andere sociëteiten en bijeenkomsten, opgericht hetzij tot “tijdverdrijf”, hetzij met politieke bedoeling, zonder enig onderscheid, als zij blijkens daar gehouden gesprekken of voordrachten hadden getoond tegen de omwenteling van 22 Januari te zijn’, binnen vier dagen te sluiten.⁷

In Leiden mocht alleen de Sociëteit ‘Een en Ondeelbaar’ blijven bestaan. Alle andere sociëteiten moesten worden opgeheven, omdat ze niet revolutionair genoeg gevonden werden. Het besluit om deze sociëteiten op te heffen werd echter al op 1 maart 1798 weer ingetrokken, zodat ze toch konden blijven bestaan. Op 19 mei werd in De Paauw een ‘Nationaal Feest’ gevierd, waarbij deze ‘democratische’ sociëteit werd geïllumineerd en er een ‘danspartij’ werd gehouden.⁸ Onduidelijk is wanneer De Paauw precies is opgeheven. Vermoedelijk ergens omstreeks 1859-1860. Begin 1859 stond er namelijk in de *Leidsche Courant* nog een advertentie waarin De Paauw werd aangeprezen als een geschikte plek om bijeenkomsten en partijen te houden.⁹ Bij de oprichting van Concordia in 1862 werd gemeld dat oud-leden van De Paauw hun vereniging misten, en dat er bij hen de wens ontstond om een nieuwe sociëteit op te richten. Ze waren eerder lid geweest van een andere sociëteit (onbekend welke), ‘maar hadden daar toch in die kringen niet dat gevonden [...], wat zij voormaals in hun vriendenkring hebben ondervonden’.

Initiatiefnemer van deze nieuwe sociëteit was Antonius Gerardus Hessels, een

Portretfoto van Antonius Gerardus Hessels, 1895. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief Sint Jacobshof, inv.nr. 1612-II.B.6-465. Hessels nam het initiatief tot het oprichten van Sociëteit Concordia.

Leidse landmeter die voor zijn deelname aan de Tiendaagse Veldtocht het Metalen Kruis 1830-1831 had gekregen. Hessels was een erg actieve Leidenaar. Naast Concordia richtte hij met anderen Musis Sacrum op en zat hij meer dan veertig jaar in het college van regenten van het rooms-katholieke Arm-bestuur en het Wees- en Oudeliedenhuis.¹⁰ Hij zou vanaf de oprichting tot zijn overlijden op 92-jarige leeftijd (in december 1904) lid van Concordia blijven.

Hessels riep op 4 november 1861 een aantal heren bijeen om de oprichting van

een sociëteit te bespreken.¹¹ Hij en de heren H. Schmier, Karpesteijn, Van Staveren, Van Wensen, Bernard, J. Schmier, Hoogenstraaten en Zandvliet besloten om een pand aan de Hogewoerd met aangrenzende tuin te kopen waar de, nog op te richten, sociëteit gehuisvest zou kunnen worden. Het pand – nu Hogewoerd 6 – werd gekocht voor f 3.600.¹²

Van de aanwezigen waren er acht bereid om deel te nemen in de aankoop van het pand en om aandeelhouder te worden. Hessels kreeg vervolgens de volmacht om het pand en de tuin te kopen en de betreffende akten te tekenen. De nieuwe sociëteit zou Concordia gaan heten. Hessels werd benoemd tot voorzitter én secretaris. Om meer leden en aandeelhouders van de sociëteit te werven, werd een lijst opgesteld van ingezetenen van de stad Leiden aan wie de aandelen met een waarde van f 100 ‘mogen en kunnen worden aangeboden’ – f 100 had toen dezelfde koopkracht als ruim € 1.000 nu. Er werd afgesproken dat de vereniging pas zou worden opgericht als er voldoende intekenaren waren. Pas hierna kon tot de (ver)bouw van de sociëteit worden overgegaan, waarvan de bouwkosten werden geraamd op f 6.000. De oprichters spraken af dat eenieder persoonlijk een aantal mensen, die op een lijst van potentiële intekenaars stonden, zou benaderen om lid of aandeelhouder te worden.

De komst van de nieuwe sociëteit in de stad bleef niet onopgemerkt en werd ook niet door iedere Leidenaar als gewenst gezien. Onder de critici bevond zich ook een van de aanwezigen op de oprichtingsvergadering, namelijk de wijnhandelaar Karpesteijn. Als enige van de toen aanwezigen was hij

geen aandeelhouder geworden. Hij deelde de aandeelhouders mee dat hem geruchten ter ore waren gekomen waardoor hij het toch niet raadzaam achtte om de oprichting van de sociëteit door te zetten. Wat deze geruchten waren, is helaas niet uit de notulen op te maken. Voor Karpesteijn speelden mogelijk persoonlijke en financiële motieven een belangrijke rol: hij sprak van ‘personele te ondervinden nadelen’, en vreesde dat men geen investeerders zou kunnen vinden. Wellicht was hij bang dat hij door te participeren, klanten van zijn wijnhandel zou verliezen. Hij

Sociëteit Concordia aan de Hogewoerd 6, eind 19de eeuw. Glasnegatief. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN006097.

stelde voor het inmiddels gekochte huis te verhuren of te verkopen. De andere aanwezigen waren het hier niet mee eens en besloten het voorstel tot aankoop van de voorzitter te volgen. Ze schreven het voorstel van Karpesteyn toe aan de ‘eigen zwaarmoedige denkbeelden van den voorsteller’.¹³

Op 3 april 1862 werd een vergadering van de aandeelhouders van Concordia gehouden in het gebouw Tot Nut van het Algemeen, Steenschuur 21, waarin alle besluiten van de initiatiefnemers door de vergadering werden bekrachtigd. De opdracht tot verbouwing van de sociëteit werd vervolgens gegeven aan de bekende Leidse architect Theo Molkenboer. Hij was in de eerste helft van de negentiende eeuw de belangrijkste rooms-katholieke kerkenarchitect van Nederland. Hij heeft onder meer de Hartebrugkerk uit 1836 ontworpen. De laagste inschrijver bij de aanbesteding was Simon van der Kamp, timmerman-aannemer, die de verbouwing vervolgens voor f 5.580 uitvoerde.¹⁴

Op 1 oktober 1862 werd Sociëteit Concordia geopend. Door net voor 3 oktober te openen hadden ze tenminste meteen een goede omzet. Bij de oprichting telde de sociëteit zesenvierzig leden, waarvan meer dan zeventig procent rooms-katholiek was. Verder was vijftien procent Nederlands-hervormd, terwijl er ook een paar leden het Evangelisch-Lutherse en Waals-hervormde geloof hadden.

Een kegelbaan zorgt voor omzet

Concordia liet bij de bouw van haar Sociëteit in de tuin achter het sociëteitsgebouw een kegelbaan aanleggen, waarmee zij de eerste

De kegelbaan op de Burchtheuvel, gezien naar het noordoosten, eind 19de eeuw. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV18454.12.

sociëteit in Leiden werd met een eigen kegelbaan. Een kegelbaan leverde namelijk een gegarandeerde drankomzet op. Dat was voor veel koffiehuisen en ‘tapperijen’ een reden om ook een kegelbaan te exploiteren. In de eerste helft van de negentiende eeuw stonden in de Leidse kranten advertenties waarin koffiehuisen met een kegelbaan werden aangeboden, zoals het Zwijnshoofd aan de Marendorpsche Achtergracht (nu Van der Werfstraat).¹⁵ Maar ook later werd een kegelbaan gebruikt om klanten aan te trekken, zoals bij koffiehuis Eigenzorg.¹⁶

In 1861 werd aan de voet van de Burcht, naast het Heerenlogement, ook een kegelbaan aangelegd. In het jaarverslag van Concordia over 1864 werd voor het eerst gemeld dat een kegelwedstrijd om het kampioenschap had plaatsgevonden. Onduidelijk is wie er toen, op 18 juni 1864, winnaar (‘Koning’) was geworden. Het jaar daarop bleek dat de kegelbaan, vermoedelijk door de koude dagen, nog maar

weinig gebruikt werd. Er was geen verwarming in de kegelbaan en het bestuur maakte zich dan ook zorgen. Het is niet bekend of er later een kachel was geplaatst, maar de inkomsten uit de kegelbaan gingen weer omhoog, zoals uit de rekeningen blijkt. Je moest namelijk betalen als je ging kegelen. In 1875 bracht de kegelbaan f 600 op (dat is vergelijkbaar met ruim € 7.000 nu). In de jaren die volgden waren de inkomsten wisselend. Naast deze kegelinkomsten waren er ook barinkomsten en die waren ook aanzienlijk. Sociëteit Amicitia noemde de omzet van Concordia’s kegelbaan dan ook als reden voor de bouw van hun eigen kegelbaan, die begin 1898 werd geopend.¹⁷

De kegelbaan verwoest door brand

Op 28 december 1887 brak een grote brand uit in een pand naast Concordia. In dit pand, Hogewoerd 10, was sinds 1875 de firma in glas- en verfwaren Herfst & Helder gevestigd. Door de aanwezige chemicaliën was het een hele hevige brand. Via de achterkant van het pand sloeg het vuur over naar de kegelbaan van Concordia. Het *Leidsch Dagblad* van 30 december 1887 meldde:

Het is te verwonderen dat de muren van het perceel zoo lang zijn staande gebleven. Eén is eerst gisteravond om halftien gedeeltelijk neergevallen en terechtgekomen op de kegelbaan der nabijgelegen sociëteit ‘Concordia’, welke daardoor en niet door den brand zelf, veel schade bekwam, niet medegerekend die, door het water veroorzaakt. Ook moet nog een gedeelte van dien muur omgestort zijn terwijl een paar brandweermannen zich

er op bevonden. Zij hebben evenwel geen letsel bekomen, daar één hunner is blijven hangen in een boom, welke in den tuin der sociëteit staat, en de ander ook behouden op den vasten grond wist te komen.

Ook in de *Leydsche Courant* werd uitgebreid verslag gedaan van de brand.¹⁸ Er hingen de volgende ochtend lange ijspegels aan het gebouw naar beneden, dus het moet toen zeer koud zijn geweest.

De brand betekende voorlopig het einde van het kegelen bij Concordia. In de ledenvergadering van 27 februari 1888 werd het jaarverslag 1887-1888 behandeld, waarin vermeld werd dat de sociëteit ernstig in gevaar was geweest door de brand bij de burens. Gelukkig was slechts de kegelbaan verwoest, en het gebouw van de sociëteit niet. Concordia was goed verzekerd en kreeg van de verzekeringsmaatschappij f 1.248, welk bedrag werd ondergebracht bij de Leidsche Spaarbank.

In de leden- en aandeelhoudersvergadering van 19 april 1888 kwam de wederopbouw van de kegelbaan aan de orde. Direct nam een lid, de heer Oudshoorn, het woord. Hij stelde dat hij zich niet met de wederopbouw kon verenigen. Hij wilde de verzekeringsgelden niet voor de herbouw gebruiken, maar voor beter meubilair. De voorzitter, nog steeds A.G. Hessels, was het hier niet mee eens. De ook aanwezige architect J. van der Heijden gaf aan dat het goed mogelijk was om binnen het budget de kegelbaan weer op te bouwen. Er volgde een discussie waarbij zelfs werd aangevoerd dat een kegelbaan uit ‘hygiënisch’ oogpunt nuttig was. Helaas werd deze mening niet onderbouwd (althans niet

in het verslag). Bij de stemming over de herbouw van de kegelbaan waren uiteindelijk 23 leden vóór en 3 tegen. De vergadering stond verder in het teken van de vervallen staat van het meubilair. Omdat de financiële toestand van de Sociëteit toen al zorgelijk was, werd voorgesteld om een renteloze lening uit te schrijven om het meubilair te herstellen.

In een volgende vergadering kwam de kegelbaan weer aan de orde. De heer Van Hees vroeg hoe het met het herstel stond. Hij vreesde dat de begroting fors overschreden zou worden. Hij stelde het bestuur aansprakelijk voor een eventuele overschrijding en opperde om een openbare aanbesteding te houden. De voorzitter was het hier niet mee eens; de architect had zich mogelijk misrekend bij zijn raming. Hij beloofde dat het bestuur in deze kwestie niet solistisch zou handelen. Uiteraard zou er een aandeelhoudersvergadering gehouden worden wanneer een mogelijke overschrijding van het budget dreigde. Van Hees was blij met deze mededeling, maar vond dat de hele zaak slecht was aangepakt.

De onderhandse aanbesteding mislukte, zodat uiteindelijk toch moest worden gekozen voor een openbare aanbesteding. Die werd gewonnen door de timmerman Hardeman, voor f 1.050. Er moest, naast het herstel van de kegelbaan, ook een zinker onder de Nieuwe Rijn worden aangebracht. Het bedrijf Braat uit Delft verwierf deze opdracht. De totale kosten bleven binnen het budget. Eind juli 1888 was het werk klaar. De feestelijke opening van de baan, die verlicht was en waarin muzikanten hun best deden opwekkende muziek ten gehore te brengen, werd

in het *Leidsch Dagblad* van 20 juli 1888 als volgt omschreven: 'Hoe vreedzaam wierp dat licht nu zijne stralen op het water! Welk eene tegenstelling met de woedende vlammen, welke eertijds, bij dien fellen vuurgloed, op die plaats alles in eene zee van licht hulden!'

Concordia na de brand

Nadat de kegelbaan was heropend, bracht hij direct weer geld op. In 1889-1890 was dit f 69, maar het jaar daarop gingen de inkomsten weer omlaag naar f 40. Ook het ledental van Concordia was afgenomen. In het jaarverslag van 1893-1893 werd aangegeven dat het aantal bezoekers aan de Sociëteit het probleem was. In het volgende jaarverslag werd opgemerkt: 'te bejammeren is het evenwel dat nog geen meerder bezoek kan worden opgemerkt'. De kegelbaan telde echter wel meer betalende bezoekers. Er werd een wedstrijd onder de leden gehouden om nog meer kegelaars te werven en er kwam een nieuw bestuur van de kegelbaan. Er werd gehoopt dat als er meer gekegeld werd, er niet alleen hieruit meer inkomsten zouden zijn, maar dit tevens zou leiden tot meer bezoek aan de Sociëteit.

Op de aandeelhoudersvergadering van 22 februari 1895 bleken de financiële problemen toch nog verder te zijn toegenomen. Er werd een suggestie gedaan om de kegelbaan ook door derden te laten gebruiken om zo de inkomsten te verbeteren. Er werd een commissie ingesteld om met voorstellen te komen om de financiële situatie van de Sociëteit te verbeteren. Maar op 7 maart 1895 wilde het bestuur, onder voorzitterschap van G.H. Kokshoorn, aftreden, omdat te weinig

leden de Sociëteit nog bezochten. Meerdere leden drongen aan op het aanblijven van het bestuur, dat uiteindelijk besloot om nog tot 1 juni door te gaan op voorwaarde dat er vanuit de leden 'goede voorstellen' zouden komen om het tekort te dekken. Daartoe werden vier commissies ingesteld. De verhoging van de contributie en het verhuren van de kegelbaan waren hierbij belangrijke punten.

In de volgende vergadering, op 7 mei 1895, kozen de leden alleen een aantal nieuwe tijdelijke commissarissen. Een week later (15 mei) kwam het rapport met de voorstellen van de ingestelde commissies aan de orde. Er werd uitgebreid gediscussieerd over de vraag of de vergadering wel bevoegd was, maar uiteindelijk kwam de verhuring van de kegelbaan aan de orde. Daarvoor moest een extra toegang tot de kegelbaan gemaakt worden, waarvan de kosten op f 60 werden geraamd. Men wilde namelijk niet dat de huurders van de kegelbaan ook toegang zouden krijgen tot de Sociëteit. Men hoopte door deze maatregelen op circa f 100 meer inkomsten. Bij de stemming over dit voorstel staakten de stemmen; er was dus een patstelling ontstaan wat betreft het verhuren van de kegelbaan aan niet-leden. Twee weken later werd getracht een nieuw bestuur te benoemen. Men sprak de vrees uit dat velen zich ervan zouden laten weerhouden om zich kandidaat te stellen uit vrees om verantwoordelijk te worden gesteld voor een failliete zaak. Toch kwam er een nieuw bestuur, waarvan oprichter Hessels (die toen al 83 jaar oud was) weer voorzitter werd. Hij moest de crisis oplossen.

De kegelbaan voor niet-leden opengesteld

De eerstvolgende vergadering was pas op 11 september 1895. Hessels had een nieuw voorstel ontwikkeld om de kegelbaan ook voor niet-leden open te stellen. Dit voorstel werd aanvaard onder de volgende voorwaarden: de toegang tot de kegelbaan moest buiten de Sociëteit plaatsvinden en op zondagen, woensdagen en zaterdag bleef de kegelbaan gereserveerd voor de leden van de Sociëteit. Over een vergoeding voor het gebruik van de kegelbaan werd niets vermeld (of althans niet in een verslag), maar de rust binnen de Sociëteit leek nu teruggekeerd.

De volgende vergadering vond pas een halfjaar later plaats, op 28 februari 1896. Financieel ging het nog steeds niet goed met de Sociëteit en dat lag vooral aan het aantal leden: op 1 februari 1896 waren er nog maar 52 leden. Er werden wel veel pogingen gedaan om het ledental te verhogen (onder meer door de vrijstelling van contributies van aankomende leden), maar veel leverde dit niet op.

Ook met het kegelen ging het niet goed. Begin 1897 lag de kegelbaan er zo goed als verlaten bij. Er was geen bestuur meer en doordat er niet gekegeld werd, waren er ook geen barinkomsten. Tegelijkertijd was er wel geld nodig voor reparaties aan de kegelbaan. Voorgesteld werd daarom om een kegelconcours te organiseren, dat op 8 april gehouden werd. Ook werd een nieuw kegelbestuur gekozen, dat bestond uit K.A.L. Keuls en H.C. Meerburg.

Op 5 maart 1896 werd voorgesteld om zo veel als mogelijk leden te werven die bereid

waren om het tekort van de Sociëteit te dekken. Dit werd door de meerderheid van de aanwezige leden ondersteund. In de algemene vergadering van aandeelhouders van 26 februari 1897 merkte het bestuur op dat er, toen het een jaar daarvoor in functie trad, nog maar *f* 1,54 in kas was.

De ledenwerfactie had geen succes. Om de daling van het ledental te stoppen werd voorgesteld om de ballotageprocedure te vereenvoudigen en de contributie te verlagen. Niet langer hoefde twee derde van de leden voor te stemmen, maar nog maar de helft plus één. Veel effect had dit niet; de betrokkenheid bij de Sociëteit liet nog steeds te wensen over. In 1903 waren er bijvoorbeeld maar acht leden bij de Algemene Ledenvergadering.

Op weg naar het vijftigjarig bestaan

Het aantal leden schommelde in het eerste decennium van de twintigste eeuw tussen de vijftig en zeventig. Er kwamen weliswaar steeds vijf tot tien leden per jaar bij, maar er bedankten of overleden er ongeveer evenveel. Het aantal leden dat al langer lid was en een band met de Sociëteit had, nam hierdoor langzaam af. Met het overlijden van oprichter Hessels in 1904 verloor Concordia ook nog eens een belangrijke steunpilaar. De kegelbaan bracht, door de verhuur op zaterdag aan een externe club, nog wel ongeveer *f* 600 op. Dat was wel strijdig met het eerdere besluit om de kegelbaan niet op zaterdag te verhuren, maar de financiële nood was duidelijk hoog gestegen en de inkomsten werden onmisbaar geacht. Een aantal leden klaagde wel dat ze door deze verhuur niet meer op

zaterdag konden kegelen, maar daar gingen men aan voorbij. Een voorstel om het tekort te dekken door de contributie te verhogen haalde het niet. Wel werd opgemerkt dat de leden-aandeelhouders een jaarlijks voordeel hadden door een korting van *f* 2 die ze op hun contributie kregen. Maar uiteindelijk veranderde er niets.

In januari 1906 meldde het bestuur dat er waarschijnlijk een tekort zou ontstaan door de hoge kosten voor het herstel en onderhoud van het gebouw. De conceptbegroting was wel sluitend gemaakt, maar er was hierin slechts *f* 300 geraamd voor het onderhoud, terwijl er veel achterstallig onderhoud was. Er werd zelfs aangegeven dat de toestand van de buitenmuren wellicht niet zonder gevaar was. Aan vaste inkomsten was ongeveer *f* 1.200 geraamd, terwijl de raming van de vaste uitgaven ongeveer *f* 1.700 bedroeg. Om de rekening sluitend te krijgen moest er óf in de kosten van brandstof, gas en elektra worden gesneden, óf de contributies moesten omhoog, net als de prijzen op de Sociëteit. Vermoedelijk waren deze prijzen toen al relatief hoog, want de vaste kegelaars op donderdag lieten door café Neuf (Breestraat 107) biervaten op de kegelbaan bezorgen; ze namen deze vaten niet af van de Sociëteit.¹⁹ Dat werd hun door het bestuur niet in dank afgenomen en hun werd hierna een 'kurenkengeld' van *f* 0,15 per liter bier in rekening gebracht.

De kegelbaan werd na 1908 steeds minder verhuurd, ook omdat de kegelbaan bij De Burcht lagere huurprijzen rekende. En ook de leden zelf kegelden steeds minder. Een oproep om alle leden (dus ook de niet-kege-

Het interieur van een kegelbaan, mogelijk die in café-restaurant De Burcht, eind 19de eeuw. Glasnegatief. Fotograaf onbekend, mogelijk Jan Goedeljee. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_GN005621.

laars) te laten bijdragen aan de instandhouding van de kegelbaan had geen succes. Wel bleek bij de rondvraag op de ledenvergadering dat de bereidheid bestond om op vrijwillige basis bij te dragen aan het onderhoud van de kegelbaan. Deze oproep was succesvol: er werd doorgekegeld.

Het bestuur constateerde in november 1909 opgewekt dat er weer elke week werd gekegeld. Vermoedelijk heeft deze opleving, evenals de oprichting van de Leidsche

Kegelbond in 1909, er mede toe geleid dat op 16 februari 1910 kegelclub Concordia werd opgericht. In de ledenvergadering van mei 1910 kwam de toegenomen belangstelling voor de kegelsport aan de orde en verzochten de kegelaars om nieuwe kegels aan te schaffen. De penningmeester was het hier niet mee eens en drong aan op zuinigheid. Het voorstel werd verworpen. In de bestuursvergadering van augustus werd gemeld dat de kegels toch konden worden aangeschaft

Leden van de kegelvereniging Concordia tijdens haar eerste verjaardag in 1911.
Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV36326.1.

dankzij een vrijwillige bijdrage van de kegelvaarders zelf. Kegelfeestvereniging Concordia vierde haar eerste verjaardag in februari 1911 met een kegelconcoers met muziek.

De ledenvergadering van Concordia in maart 1911 verliep in een goede sfeer. In het jaar daarvoor was er, voor het eerst in jaren, weer een positief saldo geboekt. Er werd meer gekegeld, en er was ook weer sprake van verhuur aan een externe kegelvereniging. De Leidsche Kegelfeestvereniging huurde de kegelbaan voor hun jaarlijkse concoursen. Kegelfeestvereniging Concordia deed in 1911 ook mee

aan het kegelconcoers dat kegelvereniging 'Houdt Plank' organiseerde op De Burcht.

In 1912 bestond Concordia vijftig jaar en dat werd met een groot feest gevierd, hoewel de financiële situatie het eigenlijk niet toeliet. Nieuwe gordijnen in de kegelbaan en nieuwe bomen in de tuin zorgden voor een fraaie aanblik van de Sociëteit. De beschoeiing langs de Rijn werd opnieuw geteerd en de voorgevel werd schoongemaakt. Maar niet iedereen was welkom om dit mee te vieren. Het bestuur behield zich het recht voor om 'personen die hen niet aanstaan' niet toe te

Feestprogramma ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van Sociëteit Concordia. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief Sociëteit Concordia, inv.nr. 0042.

laten.²⁰ Het programma zag er uitdagend uit voor een Sociëteit die financieel krap bij kas zat.

Hypotheek en faillissement

Concordia had drie hypotheek, van f 8.000, f 2.000 en f 1.500, van twee hypotheekgevers. Eind 1911 zegde de weduwe mevrouw D.A.J. Hoogenstraaten-Vacher de grootste hypotheek, uit 1898, op. Een nieuwe hypotheek van f 8.000 werd, tegen een rente van vier procent, tot 1 juni 1917 verstrekt door mej. Johanna Nolthenius, echtgenote van Huijbert de Jong. In januari 1913 meldde de penningmeester nog dat er geen reden tot zorg bestond, hoewel de financiële toestand niet

zo gunstig was als in 1912. Maar op 30 april 1913 schreef de schoonzoon van mevrouw Corts, de andere hypotheekgever, dat zij zich genooddaakt zagen om de hypotheek van f 2.000 en f 1.500 op te zeggen. Ze verzochten het totale bedrag voor 1 augustus over te maken. Concordia beantwoordde deze brief niet, waarop de schoonzoon op 20 mei rappelleerde en zich af vroeg of zijn eerdere brief wel ontvangen was. Concordia antwoordde nu wel binnen enkele dagen en deelde mede dat er geen antwoord was gekomen omdat de secretaris op huwelijksreis was. De hoop werd uitgesproken een en ander tot genoegen van de hypotheekhoudster te kunnen regelen.

Het bestuur trachtte vervolgens door bemiddeling van Leidse notarissen om nieuwe hypotheekgevers te verkrijgen. Deze poging mislukte. Door de rente naar zes procent te verhogen bleek mevrouw Corts uiteindelijk bereid om de hypotheek voorlopig toch te handhaven, maar in augustus baarde de kas de penningmeester opnieuw zorgen. De firma Riedel, waarvan de eigenaar ook lid van Concordia was, klaagde dat zijn firma op 1 augustus nog een kleine f 300 van Concordia tegoed had. Daarvan wilde hij op 1 september minimaal de helft ontvangen. Tijdens een ledenvergadering riep het bestuur de leden van Concordia op om actiever te worden in het werven van leden. De leden verweten het bestuur vervolgens daar zelf niets aan gedaan te hebben. De sfeer binnen de vereniging was verslechterd.

Inmiddels werd in het bestuur gesproken over het (gedeeltelijk) verkopen van het gebouw. Er werd voorzichtig, zonder resul-

taat, in de stad gepolst of iemand belangstelling had. Ondertussen moesten wel weer allerlei noodzakelijke reparaties aan de kegelbaan worden verricht, want de kegelbaan leverde tenminste nog geld op, hoewel ook deze verhuur steeds moeilijker werd. De kegelclub 'Houdt Plank' vond de huurprijs te hoog en ging elders kegelen. En begin november kwam een aanmaning van Verwijs, namens mevrouw Corts, dat de tweede en derde hypotheek uiterlijk 1 januari moesten zijn afgelost. Het bestuur antwoordde op 5 december dat het niet mogelijk was om de hypotheek af te lossen, omdat er niemand bereid was gevonden om deze over te nemen. Ook merkten ze in de brief op dat de toestand van de Sociëteit onhoudbaar was geworden. Er kwamen nauwelijks nieuwe leden bij, de bestaande leden overleden of bedankten. Het bestuur kondigde in deze brief aan dat ze aan de leden zou voorstellen om de Sociëteit op te heffen en het gebouw met erf te verkopen. Bij een voorgestelde verkoop in het voorjaar zou er een hogere opbrengst kunnen worden verkregen. De opbrengst van de verkoop zou ruim voldoende moeten zijn om alle hypotheek volledig af te lossen. Op 10 december stemde Verwijs namens mevrouw Corts hiermee in.

In februari 1914 bleek de financiële situatie nog steeds niet verbeterd. Er werd een algemene ledenvergadering gehouden waarin de sombere financiële vooruitzichten werden geschetst. De hypotheek kon niet worden afgelost, er was geen kasgeld meer en de schuld nam steeds verder toe. Bestuursleden hadden zelfs de te betalen hypotheekrente met hun eigen vermogen moeten voorschiet-

ten. De vergadering verliep warrig, waarbij de verdeeldheid tussen de leden duidelijk werd. Uiteindelijk werd een voorstel aangenomen om een nieuwe hypotheek lening van f 5.000 uit te schrijven en de contributies tijdelijk te verhogen om het tekort af te dekken.

Weer kwam er een brief binnen van Verwijs. Het was hem bekend geworden dat er een bod van f 18.000 op het gebouw van Concordia was uitgebracht.²¹ Zijn geduld was op. De hypotheek moesten op 1 juli 1914 zijn afgelost. In april stuurde het bestuur een brief aan de leden waarin werd aangegeven dat wanneer er geen oplossing werd gevonden, de Sociëteit zou worden geliquideerd. Als laatste maatregel werd een lening tegen een rente van vijf procent uitgeschreven, maar ook dit leverde geen succes op en op 22 mei 1914 namen de aandeelhouders het besluit om Concordia te liquideren.

De Eerste Wereldoorlog brak eind juli uit en in verband met de mobilisatie vorderde de gemeente Leiden panden ten behoeve van de huisvesting van militairen. Het gebouw van Concordia, anders dan bijvoorbeeld de kegelbaan bij De Burcht, werd niet gevorderd. Toch leverde dit zoveel onzekerheid op dat besloten werd de verkoop van het Sociëteitspand niet door te laten gaan, omdat de huizenprijzen waren gekelderde. Verwijs zag dit ook wel in en gaf in augustus de Sociëteit een nieuwe deadline voor de aflossing: 1 december 1914. Daarnaast moesten ook zijn extra kosten vergoed worden. Doordat Concordia de hypotheek niet aflaste, moest hij immers nieuwe leningen afsluiten tegen een hogere rente. Op deze brief van Verwijs staat de opmerking van een bestuurslid 'Die kerel

is mijns inziens gek!' Toch antwoordde het bestuur bereid te zijn om de hogere rentekosten te vergoeden. Maar het vroeg ook om de hypotheek voor onbepaalde tijd te verlengen. Daar ging Verwijs niet mee akkoord. Wel was hij wel bereid om de aflossingstermijn telkens met drie maanden te verlengen. De exploitatie van Concordia kon zodoende worden voortgezet.

Gelukkig werd de kegelbaan regelmatig verhuurd, bijvoorbeeld aan de Leidsche Kegelbond (en ook aan mijn kegelclub MOA), en dat leverde inkomsten op. In het introductieboek is te zien dat de jaarlijkse verhuur aan de Kegelbond tot februari 1918 heeft geduurd. Na de oorlog kon de verkoop worden doorgezet en kocht de firma Het Klaverblad, die aan de overkant van de Hogewoerd al een paar eeuwen een koffie- en theewinkel had, het pand voor f 45.000. In 1919 verkocht Het Klaverblad het pand alweer aan de firma Herfst & Helder, de buurman van Concordia. De Sociëteit werd hierna gesloopt en op deze plek werd de verf- en lakfabriek van de firma uitgebreid.

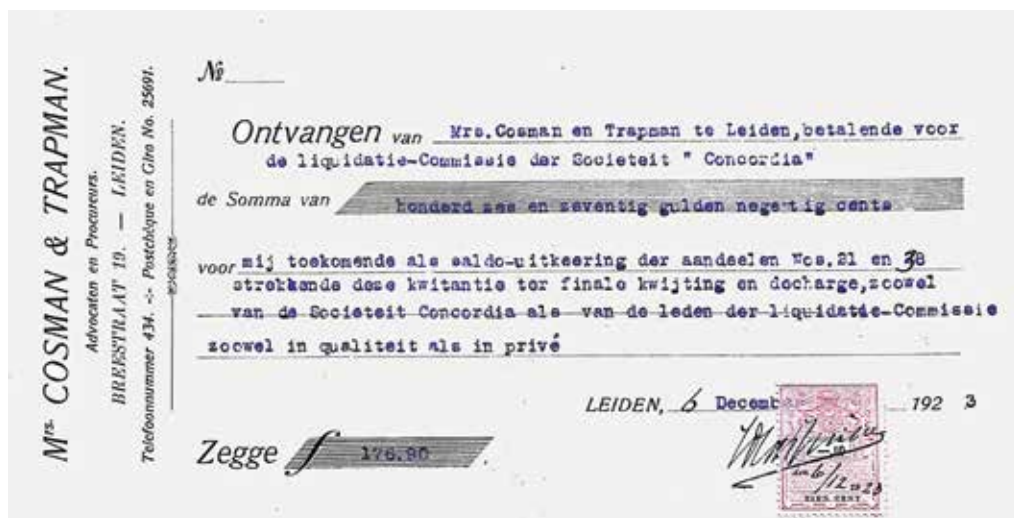
De afwikkeling van het faillissement

De afwikkeling van het faillissement uit 1914 duurde een kleine tien jaar en zou pas door een uitspraak van de Hoge Raad worden afgerond. De opbrengst van de verkoop van het Sociëteitsgebouw was aanmerkelijk hoger dan verwacht. Op 31 januari 1914 was de waarde van het onroerend goed namelijk nog geraamd op f 14.000. Uit de liquidatiebalans van 1918 blijkt echter dat het pand uiteindelijk f 45.000 had opgebracht. De leden-aandeelhouders wilden na de ver-

koop van het Sociëteitspand deze opbrengst onderling verdelen, maar de gewone leden dachten ook aanspraak op de opbrengst te kunnen maken. Een aantal leden spande dan ook een rechtszaak aan tegen de vereffenaars die met de liquidatie van Concordia waren belast.

Op 27 november 1919 deed de arrondissementsrechtbank in Den Haag uitspraak. De rechtbank stelde de leden in het gelijk: zij hadden ook recht op een deel van de opbrengst.²² Het was volgens de rechtbank niet de vraag door wie het beheer was opgedragen (de leden-aandeelhouders), maar alleen om degenen wiens rechten en belangen waren beheerd (de gewone leden). Deze konden dus ook aanspraak maken op de baten van het faillissement. De leden-aandeelhouders stelden vervolgens hoger beroep in.

Op 21 februari 1921 deed het hof in Den Haag hierover uitspraak.²³ Het hof was, anders dan de rechtbank, van mening dat volgens de statuten alleen de leden-aandeelhouders rechthebbenden waren op de eigendommen van Concordia en een eventueel positief saldo dat na betaling van de schulden overbleef. De leden, die zonder enige twijfel teleurgesteld waren over deze uitspraak, lieten het er niet bij zitten. Ze gingen in cassatie. Op 3 november 1921 deed de Hoge Raad uitspraak en verwierp het beroep van de leden.²⁴ Het duurde vervolgens nog twee jaar voordat tot uitkering aan de leden-aandeelhouders werd overgegaan. Op de tachtig aandelen van f 100 die waren aangemeld, werd per aandeel f 438,45 uitbetaald. De aandeelhouders hadden dus een mooi rendement gehaald.²⁵

Kwitantie van de finale kwijting, 6 december 1923. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, archief Sociëteit Concordia, inv.nr. 0042.

Bleef Concordia kegelen?

Kegelclub Concordia bleef ook na het faillissement van de Sociëteit actief: de leden namen jaarlijks deel aan de wedstrijden van de Leidse Kegelbond. Maar na de verkoop van het sociëteitsgebouw in 1918 moest de club een andere kegelbaan zoeken. Dat was niet makkelijk, omdat de kegelbaan bij De Burcht immers in 1914 was gevorderd, en daarna was opgeslagen bij de Stadstimmerwerf.

Op de kegelbaan van de Heerensociëteit Amicitia was nog kegelruimte beschikbaar, mede doordat daar een kegelclub was gestopt met kegelen. Kegelclub Concordia kon van die situatie gebruikmaken en huurde de kegelbaan vanaf eind 1918. Ook Amicitia had het geld in die tijd hard nodig. Concordia bleef er kegelen tot eind 1924. Eind december 1924 werd kegelclub LAN (Liefst Alle Negen) van Amicitia, die in 1914 was

gestopt, namelijk heropgericht. Daardoor werd de huur van de kegelclubs Concordia, 'Houdt Plank' en Mimosa, die ook huurden bij Amicitia, op zeer korte termijn opgezegd. De Burcht zag hier kansen en plaatste de opgeslagen kegelbaan terug. Die baan werd in maart 1925 feestelijk heropend. De eigenaar van De Burcht hield bij de opening een toespraak waarin hij aanstipte dat 'de kegelclubs die door de Grote Oorlog De Burcht hadden moeten verlaten, nu door een kleinere oorlog (het op zeer korte termijn opzeggen van de huur van de kegelbaan door Amicitia) weer terug naar De Burcht waren gekomen'. Vanaf dat moment kegelde Concordia hier. In het *Leidsch Dagblad* van 25 april 1928 werd de kegelclub Concordia voor het laatst vermeld. Concordia had een kegelwedstrijd van de Leidsche Kegelbond gewonnen.²⁶ Daarna verdween de club in de Leidse kegelmist.

Noten

1 Voor de samenstelling van dit artikel is gebruikgemaakt van het archief van de Sociëteit Concordia 1861-1921 (Concordia), ondergebracht bij Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegang 0042. Gezien de leesbaarheid heb ik ervoor gekozen om in de tekst slechts sporadisch een concrete verwijzing te plaatsen.

2 Rijksmonument ID: 515084.

3 Zie onder meer: J. Laarman, *Geenboek Nederlandsche Kegelbond 1909-1934* (z. pl. 1934); kegelbond.nl, de website van de Koninklijke Nederlandsche Kegelbond; *Het Kegelblad* 1923-1930, diverse afleveringen.

4 Jan van Rijckevorsel, Paul Menken (red.), *De vriendschap die ons bindt. Sociëteit Amicitia 1768-2018* (Leiden 2018).

5 Erik Joosse, *Verdeeld en verenigd. Herensociëteiten en groepsvorming onder de burgerij in Leiden, 1768-1918* (Leiden 2005).

6 *Leidsche Courant*, 21 maart 1859.

7 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*. Dl. IV: *Eene Hol-*

landsche stad in den nieuweren tijd ('s-Gravenhage 1918), pp. 61 e.v.

8 *Leydsche Courant*, 21 mei 1798.

9 *Leydsche Courant*, 2 mei 1859.

10 *Leidsch Dagblad*, 27 december 1904.

11 Het hiernavolgende is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op de notulen van aandeelhouders en ledenvergaderingen van Concordia 1861-1892 en andere archiefstukken; ELO, Concordia, inv.nrs. 1-16.

12 Hessels woonde op de Hogewoerd, schuin tegenover het toekomstige pand van Concordia, en was mogelijk ervan op de hoogte dat het pand verkocht zou worden.

13 Opmerkelijk is dat Karpesteyn ondanks zijn bezwaren wel lid werd; hij komt althans voor op de ledenlijst uit 1862.

14 Simon van der Kamp (vader en zoon) waren timmerman en aannemer. Ze investeerden ook in vastgoed. Ze kochten tussen 1852 en 1881 meerdere huizen in Leiden.

15 *Leydsche Courant*, 5 augustus 1836.

16 *Leydsche Courant*, 28 mei 1855.

17 Ledenvergadering Amicitia, 16 oktober 1897.

18 *Leydsche Courant*, 30 december 1887.

19 De kegelbaan werd dus ook op donderdag verhuurd.

20 Bestuursvergadering, 22 maart 1912.

21 Ik heb dit bod niet kunnen vinden in het archief van Concordia.

22 Martijn Polak en Egbert Koops hebben mij geholpen bij het opduiken van de oude vonnissen; *Weekblad van het recht*, 25 augustus 1920.

23 *Weekblad van het recht*, 31 augustus 1921.

24 Hoge Raad, arrest 3 november 1921.

25 In 1923 was de uitkering lager omdat de eerder uitgedeelde voorschotten hierin waren verrekend.

2699 Naast Concordia deden de kegelclubs Palma, 'Houdt Plank', Liefst Alle Negen, MOA, Mimosa, Toeljee en de Leidsche Officiëren Kegelclub aan deze wedstrijd mee.

Burgemeester Goekoop spreekt de gemeenteraad toe tijdens de installatieprocedure van nieuwe gemeenteraadsleden. Op de tribune is er veel protest tegen de installatie van de raadsleden van de CD, Bert ter Haar en Henk Otto. Foto: Wim van Noort (uitsnede). Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_KFO20050712.

'Leiden voor iedereen. Geef haat geen kans'

De bestrijding van radicaal-rechtse partijen in Leiden rond de gemeenteraadsverkiezingen van 1994

Jan de Vetten

Jan de Vetten is historicus. Hij is in 2016 aan de Universiteit Leiden gepromoveerd op *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)*. In 2020 verscheen zijn boek *De aanslag van Kedichem*, 29 maart 1986.

Op 2 maart 1994 waren er gemeenteraadsverkiezingen in Leiden. Winnaar was de VVD die de grootste partij werd, daarmee de PvdA aflossend die jarenlang de grootste was geweest. De Centrumdemocraten (CD), een radicaal-rechtse partij, wonnen tot veler afschuw 5,4 procent van de stemmen, en daarmee twee zetels. De eveneens radicaal-rechtse CP'86 behaalde 1,3 procent, en geen zetels. De opkomst in Leiden was bijna 65 procent, iets onder het landelijk gemiddelde.¹

De stemmenwinst voor de CD legde volgens het *Leidsch Dagblad* een 'grauwsluier' over de verkiezingsavond. Toen burgemeester Cees Goekoop de uitslag bekendmaakte ging er een boegeroep op in de zaal. Het commentaar van Kees Walle, woordvoerder van het comité 'Leiden voor Iedereen', dat veel energie had gestoken in de bestrijding van racisme, discriminatie en de CD, was kort en bondig: 'Gatverdamme'. Alexander Geertsema (VVD) vond dat de Leidse poli-

tiek al het mogelijke had gedaan om de CD in Leiden te bestrijden, en dat de winst van de CD het resultaat was van landelijke ontwikkelingen. Pex Langenberg (D66) was het daar niet mee eens; volgens hem had iedereen de CD onderschat en zou er veel meer moeten worden gedaan 'om de politiek dichterbij de mensen te brengen'. De SP had geprobeerd om, door een 'anti-campagne' te voeren ('Stem tegen, stem SP'), kiezers weg te lokken bij de CD, maar dat was niet echt gelukt; de SP boekte slechts één zetel winst (van twee naar drie zetels).²

In heel Nederland behaalde de CD bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 2,1 procent van de stemmen en CP'86 0,5 procent. Vooral in de grote steden wist de CD haar zetelaantal flink uit te breiden. In Rotterdam ging de partij van één zetel in 1990 naar vijf zetels; radicaal-rechts was daar nu de tweede stroming na de PvdA. Fractievoorzitter P. Aubert (PvdA) reageerde geschokt op de verkiezingsuitslag: 'Schandalig, dat tien pro-

Krantenartikel over de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen in 1994. Leidsch Dagblad 3 maart 1994, p. 1. Foto: Henk Bouwman.

cent van de kiezers racistisch heeft gestemd [...]. Het racisme wordt steeds openlijker'. In Amsterdam en Den Haag ging de CD van twee naar vier zetels; en in Utrecht van één naar drie zetels. Ook in de middelgrote steden, waaronder in Leiden, werden nu zetels behaald, en dat was nog niet het geval in 1990.³

Uit een analyse van de Leidse verkiezingsuitslagen door Cor Smit (in 1994 bestuursmedewerker van GroenLinks-wethouder Jan Laurier) bleek dat de aanhang van de CD vooral was geconcentreerd in Leiden-Noord: Zeeheldenbuurt (14,7 procent), Noorderkwartier (14,2 procent), Kooi (11,4 procent) en Groennoord (9,6 procent). Daarna kwamen Zuidwest en de Slaaghwijk. De CD scoorde dus met name in de oudere volksbuurten, de wijken waar eerder de PvdA sterk was.⁴

Vraagstelling

Vanaf het begin van de jaren negentig waren de radicaal-rechtse partijen, en vooral de CD,

sterk aan het groeien. Voor velen was dat een aanleiding om in actie te komen, ook in Leiden. Dit artikel gaat over de omgang met en de bestrijding van de radicaal-rechtse partijen in Leiden rond de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994. Het laat zien dat racisme, discriminatie en radicaal-rechts toen over een breed front werden bestreden.

De belangrijkste inbreng bij de bestrijding van die partijen hadden – elk op hun eigen manier – de andere politieke

partijen en velerlei maatschappelijke groepen; daarnaast deden radicaal-linkse activisten een, soms gewelddadige, duit in het zakje; tot slot speelden de media en de burgemeester een rol.

Twee opmerkingen bij de vraagstelling: (1) 1994 was een belangrijk verkiezingsjaar. Dat jaar waren er drie verkiezingen: voor de gemeenteraden (in maart), de Tweede Kamer (in mei) en het Europees parlement (in juni). In dit artikel gaat het vooral over de gemeenteraadsverkiezingen, omdat de campagne tegen radicaal-rechts zich concentreerde rond die verkiezingen. (2) Aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 in Leiden deden twee radicaal-rechtse partijen mee: de CD en CP'86. Dit artikel gaat vooral in op de CD, omdat die partij het grootst was en in de gemeenteraad verkozen werd; CP'86 zal zijdelings aan de orde komen.

Dit artikel begint met korte inleidingen over Leiden in het begin van de jaren negen-

tig en over de CD. Daarna zullen de bijdragen van de vijf hiervoor genoemde actoren aan de bestrijding van radicaal-rechts aan de orde komen. Enkele actoren voerden, al dan niet gezamenlijk, actie bij de installaties van de CD-raadsleden in de loop van 1994; die protesten zullen in een aparte paragraaf worden besproken. Daarna zal de vraag aan de orde komen waarom zovelen in Leiden in 1994 op radicaal-rechtse partijen stemden. Dit artikel wordt afgesloten met enkele concluderende opmerkingen.

Leiden in het begin van de jaren negentig

Leiden maakte in de tweede helft van de twintigste eeuw een grote transformatie door. De 'oude' industrie verdween; nieuwe werkgelegenheid kwam daarvoor in de plaats. Daarnaast werd er veel geïnvesteerd in stadsvernieuwing. Niet iedereen ervoer de gevolgen van al die veranderingen als positief. En voor velen gingen de veranderingen te snel.

De Leidse industrie, daarvoor dominant in de stad, verdween zo goed als geheel tussen 1965 en 1990, omdat productie elders goedkoper was. Eerst verdwenen de textiel- en conservenindustrie; daarna de metaalindustrie. En er kwam vooralsnog niet veel voor in de plaats. Vooral in het begin van de jaren tachtig steeg de werkloosheid in Leiden snel. In 1987 was die ongeveer vijftien procent, ruim boven het landelijk gemiddelde. Daarna daalde die weer snel; midden jaren negentig was het werkloosheidspercentage weer onder het landelijk gemiddelde. Rond 1990 was de economische transformatie van Leiden voltooid. De oude industrie was weg.

Daarvoor in de plaats kwam werkgelegenheid in de hightechindustrie (bio science) en vooral in de (zakelijke) dienstverlening, de gezondheidszorg en het onderwijs.⁵

Vanaf het begin van de jaren zeventig kwam in Leiden de stadsvernieuwing goed op gang. En dat was nodig; de stad telde heel veel krotten en verwaarloosde wijken. Vooral tussen 1975 en 1985 gebeurde er veel: nieuwbouw, renovatie, aanleg van rioleringen, aanleg van groenvoorzieningen. Ook in Leiden-Noord veranderde er veel. De huizen werden gerenoveerd en de wijk opgeknapt. Maar ook de sociale structuur van de wijk veranderde ingrijpend. Er woonden in Leiden-Noord veel mensen met lage inkomens, en dat werd nog versterkt doordat in de jaren zestig en zeventig de sociale bovenlaag uit de wijk verhuisde naar de nieuwbouw in en om Leiden. Daarvoor in de plaats kwamen weggesaneerde bewoners uit de binnenstad.⁶ Bestaande samenhangen in de buurt werden zo verbroken. Dat werd nog versterkt doordat er in Leiden-Noord, maar ook in delen van Zuidwest, de Hoge Mors en de Slaaghwijk, sprake was van een concentratie van allochtonen. Autochtone buurtbewoners ergerden zich, omdat 'de buitenlanders' zich anders gedroegen dan men gewend was. En de communicatie over dat gedrag was, door de taalbarrière, vaak moeizaam.⁷ Dit droeg ongetwijfeld bij aan de onvrede in de genoemde wijken.

De CD in Nederland

De politieke partij Centrumdemocraten (CD) was opgericht in november 1984. Voorzitter van de CD was Hans Janmaat, die vanaf sep-

Hans Janmaat (Centrumpartij) tijdens een debat in de Tweede Kamer op 17 mei 1984. Foto: Rob Bogaers / Anefo. Collectie Nationaal Archief, fotocollectie Anefo, 2.24.01.05.

tember 1989 die partij ook vertegenwoordigde in de Tweede Kamer.

De CD was – zeggen we nu – een radicaal-rechtse partij; in de jaren negentig van de vorige eeuw werd die partij veelal aangeduid als extreem-rechts. In de ideologie van radicaal-rechtse partijen komt een beperkt aantal politieke thema's steeds terug: nationalisme, xenofobie, populisme en autoritarisme.

De standpunten op het gebied van immigratie en integratie van de CD waren ingebed in hun nationalisme. Met de leuze 'Nederland voor de Nederlanders' kwam zij op voor het belang van Nederland en dat van de oorspronkelijke Nederlanders. Ze streefde naar een monocultureel Nederland, waarbij immigranten de keuze hadden tussen assimilatie en vertrek. De kern van haar boodschap was: 'Vol is vol'. Het populisme van de CD uitte zich in kritiek op de 'slechte' elite. De regering voerde een 'Anti-Nederlander Beleid' en

het 'goede volk', dat wil zeggen de gewone, oorspronkelijke Nederlander, was daarvan de dupe. De invloed van de regering en de grote gevestigde partijen moest worden gepareerd met meer democratie, onder meer door het invoeren van referenda. Het autoritarisme van de CD kwam vooral tot uitdrukking in de wens tot een strengere bestrijding van de criminaliteit.⁸

Dit gedachtegoed van de CD, en met name haar opvattingen over immigratie en integratie, riep veel weerstand op in de samenleving. In het maatschappelijk klimaat van de jaren tachtig en negentig gold die partij als 'fout', als 'het kwaad'. Ze werd op een breed front bestreden. In de Tweede Kamer legden de andere partijen een cordon sanitaire rond de CD.⁹ Ze werd veelal genegeerd en geïsoleerd; een enkele keer gingen andere partijen de discussie aan, in de jaren negentig meer dan in de jaren tachtig. Maatschappelijke organisaties, zoals de Anne Frank Stichting en migrantenorganisaties, demonstreerden tegen die partij en spanden rechtszaken aan. Het Openbaar Ministerie vervolgde Janmaat en de CD in verband met mogelijk discriminerende uitslatingen. In de jaren negentig leidde dat tweemaal tot een veroordeling voor discriminatie. De media schreven relatief veel, en in het algemeen negatief over de CD. Radicale antifascisten voerden actie tegen die partij, en gebruikten daarbij soms ook geweld, vooral in de jaren tachtig.¹⁰

Vanaf het begin van de jaren negentig begon de CD na een moeizame start flink te groeien. Die groei hing waarschijnlijk samen met een brede onvrede in de samenleving over het beleid van het derde kabinet-Lub-

Demonstratie op het Binnenhof tegen de installatie van Hans Janmaat (CD) als Tweede Kamerlid op 14 september 1989. Foto: Rob Croes / Anefo. Collectie Nationaal Archief, fotocollectie Anefo, 2.24.01.05.

bers (CDA en PvdA, 1989-1994). Er was sprake van stevige bezuinigingen en een flinke werkloosheid; verder kwamen er veel asielzoekers naar ons land. In 1992 startte Frits Bolkestein, toen fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, zijn zogenoemde 'minderheden debat'. Van de grote aandacht voor het minderhedenbeleid die hiermee gepaard ging, profiteerde waarschijnlijk ook de CD.¹¹

De CD in Leiden

De CD was vanaf de eerste helft van 1993 ook in Leiden actief. De partij richtte een Leidse kring (afdeling) op en kringvoorzitter Mart Giesen werd begin juni 1993 geïnter-

vieuwd door het *Leidsch Dagblad*.¹² Giesen was vol vertrouwen: 'Het klimaat is veranderd. Mensen durven er voor uit te komen dat ze eerst voor eigen land en volk kiezen.'¹³

Het motto van de CD in Leiden was 'Leiden wordt ontzet!!' De partij bracht voor de verkiezingen een flyer uit met zes programmapunten: criminaliteit/veiligheid (strengere bestrijding), woonruimteverdeling (voorrang voor de langst-ingezetenen), gemeentelijke belastingen (te hoog), verkeer en parkeren (meer ruimte voor de auto), gezondheidszorg (niet bezuinigen), positieve discriminatie (tegen). Onderaan de flyer stond de oproep 'Stem CD voor het te laat is'.¹⁴

De twee belangrijkste kandidaten voor de

Henk Otto, raadslid van de CD in Leiden. Leidsch Dagblad 10 maart 1994, p. 19. Foto: Henk Bouwman.

CD in Leiden waren Bert ter Haar (lijsttrekker) en Henk Otto. Ter Haar, geboren in 1942 in Leiden, was van beroep onderhoudsmetselaar. Otto, ook geboren in 1942, in Berlijn, was loodgieter. Voor Ter Haar was de CD alweer de derde partij waarvoor hij actief was; daarvoor was hij lid van de SP en Leefbaar Leiden (voor die laatste partij stond hij in 1990 op de lijst). Ter Haar en Otto zagen zichzelf als 'gewone jongens', echte Leidenaars. Hun belangrijkste politieke doel was, zeiden ze tegen de krant, het sluiten van de Leidse grenzen: 'Leiden is in principe vol dus de instroom van vreemdelingen moet echt stoppen.' Otto benadrukte dat nog eens: 'Dicht, gewoon potdicht'. Ze hoopten op een ombuiging in het Leidse beleid. Ter Haar: 'Als men eigenwijs het huidige beleid doorzet, voorzie ik over vier jaar een verdubbeling of zelfs een verdrievoudiging van het aantal zetels van de CD.'¹⁵

Op 12 april 1994, ruim een maand na de verkiezingen, werden Ter Haar en Otto geïnstalleerd als lid van de Leidse gemeenteraad. Zo'n drie uur na zijn beëdiging nam

Bert ter Haar, raadslid van de CD in Leiden. Leidsch Dagblad 10 maart 1994, p. 19. Foto: Henk Bouwman.

Ter Haar al weer ontslag, dit als gevolg van harde acties van radicale antifascisten.¹⁶ Op 14 mei 1994 stapte ook Otto uit de Leidse raad.¹⁷ Deze keer niet vanwege acties van radicale antifascisten, maar uit protest tegen een interview met de Amsterdamse CD'er Yge Graman. Die bekende voor een verborgen camera enkele brandstichtingen, die hij eind jaren zeventig in Amsterdam had gepleegd. Verder pochte hij over een gewapende opstand die werd voorbereid en over een dodenlijst waarop honderden politici en anderen stonden. Dat interview werd eind april 1994 uitgezonden in het TROS-programma *Deadline*. Otto zei over zijn aftreden: 'Ik ben geen misdadiger en wil niet bij een partij horen waar misdadigers in zitten'.¹⁸ De vervangers van Ter Haar en Otto waren Frans Hoogeveen en Daan Meijer. Meijer

stond onderaan de CD-lijst; alle personen boven hem weigerden hun plaats in de raad in te nemen.

Bestrijding door de politieke partijen: samen tegen de CD?

Al in februari 1993, ruim een jaar voor de gemeenteraadsverkiezingen, zei VVD-fractievoorzitter Alexander Geertsema tegen de krant dat hij vreesde dat de CD in 1994 in de Leidse raad zou komen: 'Ik vind dat alle partijen er alles aan moeten doen om ze uit de raad te weren.' Hij wist nog niet wat de beste manier was om de CD te bestrijden; daar wilde hij op korte termijn met de andere partijen over gaan praten. En mocht de CD onverhoopt in de raad komen, dan zou hij met de andere partijen willen afspreken om de confrontatie aan te gaan. Negeren en doodzwijgen zou die partij alleen maar in de kaart spelen; dat zag hij in de Tweede Kamer, waar hij politiek assistent was van VVD-kamerlid Hans Dijkstal.¹⁹ Andere partijen zagen echter weinig in een anti-CD-campagne, met uitzondering van de PvdA. Cor Vergeer (SP) weigerde bij voorbaat mee te werken; elke stem voor de CD was de schuld van de grote partijen, vond hij. Jan Laurier (GroenLinks) geloofde niet dat de CD in Leiden zetels zou halen: 'Laten we alsjeblieft geen paniekverhalen verspreiden [...]. Ze krijgen hier geen poot aan de grond.'²⁰

Geertsema wilde door zijn oproep in de krant samen met de andere partijen voorkomen dat de CD of CP'86 in de Leidse raad zou komen. Ook wilde hij laten zien dat niet alleen (radicaal-)links tegen die partijen was, maar dat dat ook gold voor 'fatsoenlijk' rechts. Na zijn oproep kwam er in Leiden overleg

tussen de fractievoorzitters op gang over de vraag hoe om te gaan met radicaal-rechts. Maar omdat lang onduidelijk bleef of de radicaal-rechts partijen mee zouden doen aan de verkiezingen, duurde het lang voordat er concrete afspraken werden gemaakt.²¹

Ondertussen was wel duidelijk geworden dat de CD – als die partij mee zou doen aan de verkiezingen – in Leiden waarschijnlijk minstens één zetel zou gaan halen. Dat bleek uit een opiniepeiling van begin mei 1993, uitgevoerd door het Leidse onderzoeksbureau Research voor Beleid in opdracht van het *Leidsch Dagblad*.²²

Hoe om te gaan met CD?

De fractievoorzitters van de zittende partijen in de raad overlegden in het najaar van 1993 regelmatig in beslotenheid met elkaar over de vraag hoe ze zouden moeten omgaan met de CD, tijdens de campagne en in de raad (als ze daar onverhoopt in zouden komen).²³ Eind januari lag er een notitie over de omgang met de CD die was besproken door alle fractievoorzitters. De conclusies van deze notitie waren: (1) Men zou met de CD de discussie aangaan; doodzwijgen hielp niet. Opgemerkt werd dat het belangrijk was daarbij de emoties in de hand te houden en je niet uit de tent te laten lokken. (2) De CD zou niet moeten worden geweerd uit commissies; deelnemen aan commissies was een democratisch recht en die partij zou niet in een martelaarsrol terecht moeten komen. Tot slot achtte men nog het volgende punt van belang: er was een groot verschil tussen de CD en de stemmers op de CD.²⁴

De PvdA-fractie vond naar aanleiding van

Poster van de CD uit 1994. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken.

de discussie over de genoemde notitie dat er in de raad niet samengewerkt zou moeten worden met de CD, mocht die partij verkozen worden. Er zouden nooit moties van de CD mede-ondertekend moeten worden; verder zou de CD nooit moties of amendementen van de PvdA mogen mede-ondertekenen.²⁵ In een verkiezingsdebat zeiden ook CDA, VVD en D66 geen enkele samenwerking te willen met de CD.²⁶ Dat gold eveneens voor GroenLinks.²⁷

De discussie over de vraag hoe om te gaan met radicaal-rechts speelde vooral in verkiezingstijd. Na de verkiezingen ebde die snel weer weg, ook omdat de twee gekozen CD'ers in de praktijk vaak afwezig waren in

de raad en de commissies, of daar hun mond nauwelijks openden. Over die veelvuldige afwezigheid van de CD'ers was er weleens discussie. Er werd bijvoorbeeld geopperd om hun raadsvergoeding in te trekken. Maar daar is het niet van gekomen.²⁸ Misschien was dat toch te ingrijpend; het waren immers wel gekozen volksvertegenwoordigers.

Campagne: verkiezingsdebatten

In het kader van de gemeenteraadsverkiezingen organiseerde het *Leidsch Dagblad* twee debatten: op 17 en op 24 februari. Alle lijsttrekkers waren uitgenodigd, ook die van de CD.²⁹ Daarnaast waren er ook door anderen georganiseerde debatten. Tijdens die debatten kwam het niet tot een harde confrontatie met de CD, omdat die partij er vaak niet bij was, en zich op de vlakte hield als ze er wel bij was.

Tijdens het eerste door het *Leidsch Dagblad* georganiseerde verkiezingsdebat, op 17 februari, ging het onder meer over het spreidingsbeleid. Een groot deel van de Leidse bevolking (zeventig procent, volgens een enquête van het onderzoeksbureau LISWO) was vóór spreiding van 'allochtonen' over de verschillende wijken van Leiden.³⁰ Ook vanuit de zaal kreeg spreiding veel steun. De meeste politieke partijen waren echter tegen een actief spreidingsbeleid. Tjeerd van Rij (PvdA) en Jan Laurier (GroenLinks) pleitten wel voor meer investeren in armere buurten.³¹

CD-lijsttrekker Ter Haar was aanwezig bij het debat van 17 februari. Hij oogstte hoongelach van het publiek toen hij zei: 'Ik ben tégen discriminatie, ik ben niet tegen allochtonen'. Margje Vlasveld (Leiden Weer Gezellig / De

Tjeerd van Rij (mei 1990), in 1994 voorman van de PvdA Leiden (uitsnede). Foto: Jan Holvast. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken. Rechthebbende: Historische Vereniging Oud Leiden.

Groenen) zei daarop fijntjes: 'U zit bij de verkeerde partij, meneer Ter Haar.' Ter Haar hield zich tijdens het debat verder op de vlakte. De partij kreeg volgens een krantenverslag niet veel steun, maar ook weinig weerstand.³² Volgens *De Peueraar*, een blad van radicale activisten, maakte Ter Haar bij het debat een onbeholpen en domme indruk. Het blad vond de 'redelijke' toon van de CD opmerkelijk, maar het streven van de partij was duidelijk: 'de opbouw van het fascisme'.³³

Bij het volgende door het *Leidsch Dagblad* georganiseerde verkiezingsdebat, op 24 februari, ging het vooral over het voorrangbeleid voor allochtonen, zoals voorrang bij sollicitaties. Niet alleen de CD was tegen

positieve discriminatie, ook andere partijen waren dat, maar wel om andere redenen. Het CDA was tegen, omdat positieve discriminatie in haar ogen een voedingsbodem was voor racisme. De VVD sloot zich daarbij aan. Wethouder Hennie Koek (PvdA) was wel voor positieve discriminatie; ze zei dat je verkeerd bezig bent als je 'positief actiebeleid afschaft om racistische ideeën tegen te gaan.' Bij dit debat was de CD afwezig; men was bang voor acties van radicale antifascisten.³⁴

Een paar dagen eerder, op 22 februari, was er een debat georganiseerd door de politieke jongerenorganisaties. Hierbij waren alle partijen aanwezig, met uitzondering van de CD. Iedereen was het van harte met elkaar eens: de CD discrimineerde, die deugde niet. Tjeerd van Rij (PvdA) gooide een knuppel in het hoenderhok door op te merken dat ook andere partijen discrimineerden. Hij noemde als voorbeeld de SGP, die homo's discrimineerde. De andere partijen reageerden niet op deze ontboezeming. De SGP deed overigens in Leiden niet mee aan de verkiezingen.³⁵

Campagne: naar de oude wijken

De politieke partijen voerden in de aanloop naar de verkiezingen campagne. De PvdA ging in dat kader enkele keren op werkbezoek in Leiden-Noord. Bij die werkbezoeken werden de PvdA'ers nadrukkelijk geconfronteerd met de onvrede in de wijk.

Er waren in het begin van de jaren negentig flinke spanningen in de oude wijken van de grote steden, ook in Leiden. Veel bewoners van die wijken voelden zich door de politiek in de steek gelaten en hadden weinig tot geen vertrouwen meer in de politiek.³⁶ Vol-

gens Bram Pater, actief in Leiden-Noord, gold dat ook voor zijn wijk.³⁷ De politieke partijen hadden niet naar de wijkbewoners geluisterd de laatste jaren. PvdA en SP deden in verkiezingstijd hun best, maar CDA en VVD lieten zich volgens hem nooit zien in Leiden-Noord.³⁸ Hij vroeg zich af waarom politici zo bang waren voor de CD. Als de Leidse politiek naar de burger zou luisteren was dat volgens hem niet nodig: ‘Haal de problemen weg en de gewone burger heeft de CD niet nodig.’³⁹

Begin oktober 1993 ging de PvdA-fractie op werkbezoek in de Kooi. In een nabeschouwing in het PvdA-blad de *Partijgenoot* zag men twee bewegingen die tegen elkaar ingingen, een van ‘sociale vernieuwing’ en een van wat men aanduidde als ‘sociale vernieling’. Bij sociale vernieuwing ging het bijvoorbeeld om een speeltuinvereniging die het dankzij een enthousiast bestuur en veel vrijwilligers uitstekend deed. Bij ‘sociale vernieling’ ging het over een punt dat in bijna alle gesprekken naar voren kwam: de onvrede over ‘de buitenlanders’. Die onvrede bemoeilijkte volgens de analyse in het blad de gewenste sociale vernieuwing, omdat mensen elkaar niet kenden en vooroordelen hadden over elkaar.⁴⁰

Begin november 1993 ging er weer een PvdA-delegatie op werkbezoek in Leiden-Noord en werd daar wederom geconfronteerd met de onvrede. Bram Pater somde de problemen van zijn wijk op: veel werklozen, lage inkomens, dichte bebouwing; vier procent van de wijk is groen (het laagste percentage van Leiden), veertien procent van de inwoners is allochtoon (het hoogste percentage). Pater zei dat de frustraties in de

wijk voortkwamen uit de culturele verschillen tussen de bevolkingsgroepen en weinig te maken hadden met discriminatie. De PvdA kreeg de schuld: ‘die gezinshereniging is er toch vooral door de PvdA gekomen’.⁴¹

Het werkbezoek stond volgens een verslag in de krant vrijwel helemaal in het teken van het ‘buitenlandersprobleem’. De PvdA’ers kregen van de bewoners te horen dat er teveel allochtonen in de wijk zijn komen te wonen, waardoor die achteruit zou zijn gegaan. Ze waren de grote culturele verschillen beu en voelden zich in de steek gelaten door het stadsbestuur, en ook door de PvdA.⁴²

De dag daarop blikten enkele PvdA’ers in de krant terug op het werkbezoek. Ze waren niet gefrustreerd huiswaarts gekeerd, maar zagen juist ‘aanknopingspunten’ voor toekomstige gesprekken’. Ze vonden dat de bewoners van Noord zouden moeten ophouden om in termen van ‘zij’ en ‘wij’ te praten; ze zaten immers allemaal in het zelfde schuiftje, namelijk: relatief lage inkomens, stijgende huren et cetera. Fractievoorzitter Hans Baaijens verwoordde het zo: mensen zeggen uit protest op de CD te gaan stemmen, maar zeggen daar meteen bij geen racist te zijn. Voor hun problemen zijn ze zondebokken gaan zoeken, en dat zijn de allochtonen geworden.⁴³

Bij de terugblik tijdens de fractievergadering de dag na het werkbezoek was de toon minder geforceerd optimistisch. Men was geschrokken, maar wilde graag met de wijk in gesprek blijven. Sommige fractieleden vonden dat er te weinig weerwerk was gebooden, anderen vonden dat dat gegeven de emotionele situatie niet zou hebben gewerkt. Gesproken werd ook over een andere aanpak,

bijvoorbeeld praten met kleinere groepen wijkbewoners. De conclusie was dat men zou doorgaan met gesprekken met de bewoners van Leiden-Noord, in welke vorm dan ook.⁴⁴

Eind januari 1994 ging de PvdA een derde keer op werkbezoek in Leiden-Noord. En weer ging het er tumultueus aan toe. De partij kreeg maar één compliment: zij kwam in ieder geval naar de wijk; de andere partijen niet (tot dan toe). Verder mondde ieder onderwerp dat ter sprake kwam uit in een tirade tegen ‘de buitenlanders’; ‘zij’ kregen alles en ‘wij’ kregen niets. Dat was volgens de wijkbewoners de schuld van de overheid, met in Leiden de PvdA voorop.⁴⁵

De werkbezoeken van de PvdA aan Leiden-Noord bleken een magneet voor boze wijkbewoners te zijn. Dat was soms een onthutsende ervaring voor de betrokken PvdA’ers.

Bestrijding door maatschappelijke organisaties: Leiden voor Iedereen

Naast de politieke partijen was ook het maatschappelijke middenveld in Leiden zeer beducht voor de opkomst van de CD en CP’86.

Op 20 januari 1994 hield het comité ‘Leiden voor Iedereen’ (Lvl) een persconferentie en trad daarmee voor het eerst naar buiten. Daar was een half jaar aan voorbereiding aan vooraf gegaan. Lvl was een samenwerkingsverband van diverse maatschappelijke organisaties die zich grote zorgen maakten over de opkomst van ‘extreem rechts’. De leidende figuren waren dominee Anton Dronkers (Hervormde Diaconie, diaconaal centrum De Bakkerij), Kees Walle van de Stichting Welzijn Leiden (SWL), Tik Ho Ong van het Meldpunt

Anton Dronkers, voorman van Leiden voor Iedereen.
Foto: Hielco Kuipers.

Discriminatie en Carola Eppink van het Leids Vrijtijds Centrum (LVC). Dronkers hoopte met het comité een signaal te geven tegen de ‘verfoeilijke vreemdelingenhaat’; in Leiden was er, vond hij, ‘plaats voor iedereen’.⁴⁶

Het doel van Lvl was om Leidse kiezers te waarschuwen voor opkomend racisme, belichaamd in twee radicaal-rechtse partijen, de CD en CP’86. De voorgenomen acties hadden vooral een publicitair karakter: posters, folders, een demonstratie.⁴⁷ Het comité wilde zich uitdrukkelijk niet alleen richten op de CD en CP’86, dit om een underdogeffect te voorkomen.⁴⁸ Dominee Dronkers schreef dat er een actie moest komen die uitging boven partij- en groepsbelang. Het moest gaan om antiracisme; anti-CD alleen was hem te smal.⁴⁹

Initiatiefnemers van Lvl waren de Stichting Welzijn Leiden (SWL) en SKIL (de organisatie van Leidse buurthuizen).⁵⁰ In juni 1993 schreef SWL een eerste notitie over de wenselijkheid van een campagne; in september waren er gesprekken met SKIL.⁵¹ Half oktober volgde er een oproep. Weer waren SWL en SKIL betrokken, en daarnaast ook het Meldpunt

Discriminatie. Gepleit werd voor een een-drachtig optreden; men wilde zoveel mogelijk maatschappelijke organisaties bundelen.⁵²

Op 4 november 1993 vond de eerste vergadering van Lvl plaats.⁵³ De betrokken organisaties gaven aan wat ze wilden dan wel konden doen. De gemeente Leiden, die ook aanwezig was, wilde vooral aan opkomstbevordering doen. Politiek informatiecentrum De Invalshoek (radicaal-links) stelde tegen 'extreem-rechts' te zijn, maar verder weinig vertrouwen in de politiek te hebben. De SP gaf graag morele steun aan het comité, maar zei niet veel te kunnen doen. Verder wilden alle aanwezige organisaties wel wat doen tegen radicaal-rechts.⁵⁴ De volgende vergadering zouden er concrete activiteiten worden besproken. Tijdens de tweede vergadering, op 25 november, kwamen inderdaad tot afspraken. Er werden enkele werkgroepen ingesteld die concrete activiteiten kregen toebedeeld. Daarnaast was er een kleine coördinatiegroep.⁵⁵

Uit een begroting van eind januari 1994 bleek dat de verschillende activiteiten van Lvl 11.500 gulden zouden gaan kosten. Daar stond een garantiesubsidie van 2000 gulden van Leiden Stad van Vluchtelingen tegenover.⁵⁶ Waar zou de rest van het geld vandaan moeten komen? Begin februari waren de financiële zorgen van Lvl voorbij: de gemeente Leiden zegde een subsidie van 10.000 gulden toe.⁵⁷

Betrokken organisaties

De bedoeling was een zo breed mogelijk antiracistisch front te vormen. Dat lukte goed; het comité was een afspiegeling van het politieke en maatschappelijke spectrum

in Leiden.⁵⁸ Bij de eerste vergadering, op 4 november 1993, was een groot aantal organisaties vertegenwoordigd:

- politieke partijen: PvdA, JOVD (de jongerenorganisatie van de VVD), D66, SP;
- kerken, vredesgroepen: Hervormde Diaconie, Raad van Kerken;
- sociaal-culturele organisaties: SWL, SKIL, Vereniging Cultureel Werk, enkele buurthuizen;
- anti-discriminatiebureaus: Meldpunt Discriminatie;
- organisaties van buitenlanders: Stichting Surinamers Leiden;
- radicaal-linkse organisaties: De Invalshoek.

Het CDA en de VVD namen niet deel aan die eerste vergadering; zij wilden zich voorlopig beperken tot het overleg van de Leidse politieke partijen. Het comité betreurde dat; in haar ogen sloot het één (overleg tussen politieke partijen) het ander (een brede actie) niet uit.⁵⁹

Bij een van de laatste vergaderingen, op 19 januari 1994, was het deelnemersveld wederom zeer geschakeerd. Nu nam het CDA wel deel aan de vergadering, en verder ook het FNV-Vredesplatform en Leiden Stad van Vluchtelingen.⁶⁰

Activiteiten

Zoals hiervoor al vermeld, hadden de voorgenomen acties van Lvl vooral een publicitair karakter. Hieronder volgen enkele voorbeelden van concrete activiteiten:

– Advertentie en poster

Op 23 februari stond een grote advertentie in het *Leidsch Dagblad*: 'Leiden voor iedereen.

Geef haat geen kans'. De boodschap was: 'Op 2 maart zal duidelijk moeten worden dat in Leiden stemmenwinst voor extreem-rechts er niet in zit!' Tevens werd in die advertentie de demonstratie van zaterdag 26 februari aangekondigd.⁶¹ De advertentie was betaald uit bijdragen van veel mensen en bedrijven. Voor de advertentie waren circa 100 intekelijsten uitgezet. De advertentie verscheen met 900 namen erop, waaronder opvallend veel namen van allochtonen.⁶²

De eerste poster werd begin februari 1994 uitgereikt aan burgemeester Goekoop; de leuze erop was wederom: 'Leiden voor iedereen. Geef haat geen kans'. De poster werd verspreid via de *Stadskrant* en kon voor het raam worden gehangen.⁶³

– Brochure

Het opstellen door een van de werkgroepen van een brochure met argumenten tegen racistische vooroordelen en tegen de CD ging met nogal wat onenigheid gepaard. Het radicaal-linkse politiek informatiecentrum De Invalshoek had geen vertrouwen (meer) in de parlementaire politiek, en voelde er niets voor om dat vertrouwen te helpen herstellen.⁶⁴ Dat leidde in december 1993 tot een conflict. De andere leden van de werkgroep vonden dat Eric Krebbers (van De Invalshoek) in zijn voorzet voor een brochure met argumenten tegen de CD de grote politieke partijen CDA, VVD en PvdA op 'tendentieuze wijze' op de korrel had genomen. Die partijen zouden, volgens Krebbers, door hun beleid de voedingsbodem hebben gecreëerd voor de radicaal-rechtse par-

tijen. Krebbers verliet daarop de werkgroep, maar De Invalshoek bleef wel betrokken bij Lvl.⁶⁵ De brochure werd nu opgesteld door het Meldpunt Discriminatie.⁶⁶ In januari 1994 was die gereed: *Extreem-rechts, racisme en fascisme. Een brochure over de extreem-rechtse politieke partijen*. In de brochure werd uitvoerig ingegaan op de CD en CP'86. Daarnaast werden argumenten tegen racistische vooroordelen uitgewerkt. Tot slot gaf de brochure praktische tips over hoe om te gaan met racistische opmerkingen en vooroordelen.⁶⁷

– Demonstratie

Op 26 februari – enkele dagen voor de verkiezingen – liepen er zo'n 700 à 750 mensen

Demonstratie tegen racisme, georganiseerd door Leiden voor iedereen, op 26 februari 1994. *Leidsch Dagblad*, 28 februari 1994. Foto: Hielco Kuipers.

mee in een demonstratie tegen racisme en discriminatie. Die begon in de Leidse binnenstad en eindigde met een manifestatie met sprekers en muziek in het Kooipark. De demonstratie verliep rustig; er was een bommelding maar die nam de politie niet serieus. Een van de sprekers was Karel ten Haaf, schrijver van een boek over de CD en CP’86. Racisme was volgens hem geen taboe meer, hij pleitte voor een beleid gericht op mensen in een zwakke sociale positie. Een FNV-vertegenwoordiger zei dat buitenlanders ons werk niet inpikken; zij deden het werk dat niemand wilde doen. Patricia Pardon zei namens Lvl, dat als de CD aan de macht zou komen de stemmers op de CD straks zelf het slachtoffer waren: ‘U bent gewaarschuwd’. Haar advies: ‘zeg nee tegen extreem-rechts’.⁶⁸ Lvl achtte de demonstratie geslaagd, met (volgens Lvl) wel 1000 deelnemers.⁶⁹

Resultaat

De teleurstelling over de uitslag was duidelijk af te lezen aan de uitnodiging voor de eerste Lvl-vergadering na de verkiezingen. Maar voorgesteld werd om door te gaan met actievoeren tegen ‘extreem-rechts’; er zouden immers na maart 1994 nog meer verkiezingen volgen.⁷⁰ Op 16 maart werd inderdaad besloten om door te gaan, in ieder geval tot 9 juni, de dag van de verkiezingen voor het Europees parlement. Verder zou een werkgroepje acties bij de installatie van de beide CD’ers op 12 april gaan voorbereiden.⁷¹

Het eindverslag (opgesteld door Dronkers, Eppink en Walle) was positief van toon: de verkiezingsuitslag was weliswaar ‘bedroevend’, maar de campagne van Lvl was goed

verlopen. Volgens het verslag was niet na te gaan wat het effect van die campagne op de verkiezingsuitslag was: positief, negatief of helemaal geen effect. Volgens sommigen zorgde de vele aandacht voor CD en CP’86 en hun ideeën voor meer stemmen op ‘extreem-rechts’, volgens anderen zou zonder de Lvl-campagne het aantal stemmen voor die partijen nog groter zijn geweest.⁷²

Bestrijding door radicale antifascisten

Rond 1993-1994 was in Leiden de ‘Fabel van de Illegaal’ actief, een radicaal-linkse organisatie met als aandachtsgebieden vluchtelingen, extreem-rechts en antifascisme. Er waren vanuit de Fabel veel contacten in het Leidse, met politieke partijen (SP, Groen-Links), met de kerken, met migrantenorganisaties, met antiracistische organisaties (zoals het comité Leiden voor Iedereen) en ook met de landelijk opererende radicaal-linkse Anti Fascistische Aktie (AFA).⁷³ Vanuit de Fabel werd regelmatig actie gevoerd tegen de CD en CP’86. Hieronder volgen enkele voorbeelden van hun acties.

– Informatieverstrekking

Waarschijnlijk begin 1994 verscheen de krant *CD*, daarom niet van de Anti Fascistische Aktie, met ingevoegd enkele specifiek op Leiden toegesneden pagina’s. Deze krant, die in delen van de stad huis aan huis verspreid werd, riep de Leidenaars op om niet op de CD of CP’86 te stemmen. Ook zij (AFA, de Fabel, De Invalshoek) waren ontevreden en kwaad over het beleid van de regering en de gemeenteraden, maar dat was, vonden zij,

nog geen reden om op radicaal-rechtse partijen te stemmen. In het op Leiden toegesneden deel werd opgeroepen tot deelname aan de demonstratie op 26 februari. Ook deed de krant een boekje open over enkele Leidse CD’ers, onder wie Henk Otto.⁷⁴

– Min of meer ‘vriendelijke’ acties

Enkele voorbeelden van dergelijke acties zijn het overplakken van posters van de CD en CP’86, het verwijderen van stickers van die partijen en het meedoen aan de fakkeloptocht tegen racisme en aan de door Lvl georganiseerde demonstratie. Bij het lijsttrekkersdebat op 17 februari 1994 bekladden antifascisten CD-posters of rukten die van de muur; CD-folders werden ‘in beslag genomen’. Van een fotograaf die tijdens het debat ‘uitsluitend’ antifascisten fotografeerde (volgens de antifascisten was hij waarschijnlijk een CD’er) werd buiten zijn fototoestel afgepakt. De activist die dat had gedaan belde de volgende dag de krant en zei lid te zijn van de antifascistische beweging in Leiden. Hij zou het fototoestel teruggeven aan de eigenaar, maar zonder het rolletje.⁷⁵

– Harde acties, ook gericht tegen personen

Zo’n drie uur na zijn beëdiging als raadslid nam de CD’er Ter Haar al weer ontslag, met als reden ‘persoonlijke omstandigheden’. Tegen de krant zei hij dat er drie aanslagen waren gepleegd op zijn huis (drie keer werden de ruiten ingegoooid); zijn vrouw en kinderen waren bedreigd; zijn dochter kon niet meer slapen. Ter Haar: ‘Mijn gezin is belangrijker dan politiek’.⁷⁶ Ook het huis van de CD’er Otto werd half maart 1994 beko-

geld met stenen, zonder veel schade aan te richten.⁷⁷ Een maand later werd zijn huis met rode en blauwe verf beklad. Uit een pamflet dat de anonieme activisten – zich noemend de ‘antifascistische verfpotten’ – naar de krant stuurden bleek dat zij daarmee hun afschuw over het ‘fascistische beleid’ van de CD wilden uiten.⁷⁸ Bij een Leidenaar die toevallig dezelfde naam had als het aankomende CD-raadslid F. Hoogeveen, werd een brief met ingesloten een kogel in de bus gegooid. Hij had de politie ingeschakeld die zich verbaasde over de lichtzinnigheid waarmee de actievoerders – zonder te checken of ze de goede persoon voor zich hadden – zwaar geschut inzetten.⁷⁹

Cor Smit plaatste in het radicaal-linkse blad de *Peueraar* kanttekeningen bij intimiderende en gewelddadige antifascistische acties, zoals die tegen de CD-raadsleden. Hij was tegen dergelijke acties, ten eerste om principiële redenen (hij was tegen geweld) en ten tweede om praktische redenen (de CD kwam zo in een slachtofferrol). Het effect van dergelijke acties was dus in zijn ogen contraproductief.⁸⁰

Bestrijding overig: media en burgemeester

Tot slot speelden de media en de burgemeester een rol bij de bestrijding van de radicaal-rechtse partijen.

Op 19 januari 1994 plaatste het *Leidsch Dagblad* in zijn redactioneel commentaar een duidelijke waarschuwing tegen de CD en CP’86. Het doodzwijgen van deze ‘fascistoïde partijtjes’ door de media had niet geholpen; nu zouden gedrag en ideeën van die partijen met feiten moeten worden gelogenstraft. De

Cees Goekoop (1933-2011), van 1980 tot 1999 burgemeester van Leiden. Foto: M. Goekoop. Bron: Wikimedia Commons.

krant schreef dat deze partijen van mening zijn dat 'er te veel mensen uit de staatsruif eten'; daarom keerden ze zich tegen allochtonen. De uitkeringstrekkers zouden volgens de krant weleens het volgende slachtoffer kunnen zijn. Dit mede gelet op het stemgedrag van Janmaat in de Tweede Kamer: tegen huursubsidie, voor lagere uitkeringen, tegen extra geld voor het opknappen van oude woonwijken.⁸¹

Een paar dagen eerder deed burgemeester Goekoop tijdens de gemeentelijke nieuwjaarsreceptie van half januari 1994 een oproep om niet op de CD te stemmen. Hij zei toen: 'Als burgemeester [kun je] het niet over je kant laten gaan als iemand probeert de samenleving uit elkaar te spelen. En dat

is wat de CD doet.' Hij noemde de CD een partij met 'een buitengewoon twijfelachtig democratisch kaliber' en een gevaar voor de samenleving.⁸² Een opmerkelijke actie van de burgemeester, die toch boven de partijen behoorde te staan.

Acties bij de installaties van 1994

Bij de installaties van de CD-raadsleden in 1994 waren er acties en protesten door de politieke partijen, het comité 'Leiden voor iedereen' en radicale antifascisten.

Op 12 april werden in het Leidse stadhuis de nieuwe raadsleden geïnstalleerd, onder wie ook de CD'ers Ter Haar en Otto. Het was een buitengewoon tumultueuze bijeenkomst. Aan de volgepakte publieke tribune hing een groot spandoek met 'Geen haat in de gemeenteraad'. Er werd gescholden en geroepen, waarbij ook een megafoon werd gebruikt; het kabaal was oorverdovend. Toen het moment aanbrak dat beide CD'ers zouden worden geïnstalleerd, werden er heel veel stukjes papier naar beneden gegooid met daarop afgedrukt de tekst van artikel 1 van de Grondwet, het antidiscriminatie-artikel. Ook na de installatie van de CD'ers bleef het erg rumoerig. De politie begon al te denken aan het ontruimen van de publieke tribune. Maar na een interventie van burgemeester Goekoop, die naar de publieke tribune toeliep en met de belangrijkste woordvoerders van de actievoerders sprak, werd het rustiger. Hij had hen ervan weten te overtuigen dat een eventuele ontruiming alleen de CD in de kaart zou spelen.⁸³ Tjeerd van Rij (PvdA) was zeer onder de indruk van dit optreden van burgemeester Goekoop: dat was 'magis-

Burgemeester Goekoop spreekt de gemeenteraad toe tijdens de installatieprocedure van nieuwe gemeenteraadsleden in 1994. Op de tribune is er veel protest tegen de installatie van de raadsleden van de CD, Bert ter Haar en Henk Otto. Foto: Wim van Noort. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_KFO20050712.

traal'. Goekoop was volgens hem pas echt in zijn element tijdens een crisissituatie.⁸⁴

Bij de installatie van Frans Hoogeveen, opvolger van Ter Haar, op 14 juni verlieten twaalf raadsleden demonstratief de raadszaal. Deze keer geen luidruchtig protest. Aan de publieke tribune hing een spandoek met 'Geen racisten in de raad'. Verder lieten activisten vanaf de tribune een grote toiletrol zakken met daarop de weinig fijnzinnige tekst: 'Veeg je reet niet af met art. 1'.⁸⁵

Daan Meijer werd geïnstalleerd op 27 sep-

tember, als vervanger voor de opgestapte CD'er Otto. Raadsleden van de PvdA en GroenLinks hadden posters met 'Leiden is voor iedereen' op hun stoel gehangen; sommigen verlieten uit protest de zaal.⁸⁶ Op het Stadhuisplein protesteerden antifascisten tegen de installatie.⁸⁷

Racisme of toch onvrede?

Zoals we zagen in de paragrafen hiervoor werd in de aanloop naar de verkiezingen de CD op een breed front bestreden. De andere politieke

partijen zagen de CD als een racistische, ‘foute’ partij. Ze spraken af om de CD op argumenten te gaan bestrijden, terwijl de meeste partijen tevoren al aangaven niet met de CD te zullen samenwerken als ze in de raad zouden komen. Die partij zou alleen krijgen waar zij recht op had, meer niet. Bij de werkbezoeken aan Leiden-Noord werd de PvdA nadrukkelijk geconfronteerd met de onvrede in de oude arbeiderswijken. Maar omdat die onvrede, getuige de verslagen van die bezoeken, zich met name uitte in gemopper op ‘de buitenlanders’ werd die wellicht vooral gezien als een uiting van de xenofobie of het racisme van de wijkbewoners. De campagne van het comité ‘Leiden voor iedereen’ was er met name op gericht om door middel van veel publiciteit (advertenties, posters, brochures en een demonstratie) mensen op te roepen om racisme en discriminatie geen kans te geven, en niet op de CD of CP’86 te stemmen. De radicale antifascisten voerden campagne tegen de CD, omdat dat in hun ogen een fascistische partij was. Intimidatie van en geweld tegen CD’ers werd daarbij niet geschuwd. De burgemeester en het *Leidsch Dagblad* waarschuwden de Leidenaars voor de CD en CP’86 en riepen op om niet op die partijen te stemmen.

De vraag is nu waarom zovelen in Leiden toch op de CD en CP’86 stemden, ondanks de vele oproepen om dat niet te doen. Een antwoord op deze vraag biedt het onderzoek dat de Leidse politicoloog Joop van Holsteyn in 1994 samen met een groep studenten uitvoerde naar de relatief grote aanhang van de CD en CP’86 in de Zeeheldenbuurt. Van Holsteyn kwam tot de conclusie dat de meeste stemmen voor deze partijen moesten

worden gezien als proteststemmen, en dus niet als afkomstig van overtuigde aanhangers van radicaal-rechts. In de Zeeheldenbuurt bestond er ontevredenheid over het veranderde karakter van de buurt na de renovatie. Het oorspronkelijke ‘dorpse’ karakter van de buurt zou plaats hebben gemaakt voor anonimiteit en doorstroming; meer in algemeen werd in die buurt ‘het nieuwe, het andere, het onbekende met grote terughoudendheid bekeken’. Hierbij speelde ook de komst van allochtonen een rol. Groepen bewoners hadden kennelijk het idee dat de buurt hen als het ware was afgenomen, en de allochtonen waren daarvoor het symbool. Van Holsteyn: ‘Het oude dorp gaat verloren en men is bang voor wat komen gaat.’ De meer extreme partijen – waar hij naast de CD en CP’86 ook de SP toe rekende – boden relatief simpele oplossingen voor de problemen en gaven elk op eigen wijze een stem aan die onvrede. Er was volgens Van Holsteyn wel een voedingsbodem voor vreemdelingenhaat, maar het ging bij de verkiezingen toch vooral om het uiting geven aan woede en frustratie over niet-gewenste veranderingen.⁸⁸

Men zou zich nu kunnen afvragen of de sterk op antiracisme gerichte campagne tegen de CD en CP’86 wel zo effectief was. Deze vraag is helaas niet te beantwoorden vanwege het ontbreken van de benodigde gegevens. Maar gezien de resultaten van het onderzoek van Van Holsteyn lijkt het er sterk op dat dat niet het geval was.

Tot slot

De winst van de CD bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994 werd door velen

ervaren als een grote schok. Veel inwoners van de oude wijken in Leiden stemden toen op radicaal-rechtse partijen.

In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 werd een brede campagne gevoerd tegen racisme en discriminatie en tegen de racistische partijen. Aan de problemen van de oude wijken werd – zeker in de ogen van de autochtone bewoners van die wijken – veel minder aandacht besteed. Die gaven de overheid de schuld van de problemen; en dat is niet onlogisch. Nederland is immers een verzorgingsstaat met een relatief grote rol voor de overheid.

De autochtone bevolking van de oude wijken rekende op bescherming van de overheid; en die beschermden vaak juist de ‘buitenlanders’ omdat die door de overheid als de zwakkere partij werd gezien.⁸⁹ Het resultaat was dat velen in de oude wijken zich in de steek gelaten voelden: ‘zij’ kregen alles en ‘wij’ niets. De daarmee gepaard gaande boosheid uitte zich in een proteststem op de CD.

Bij de volgende raadsverkiezingen in 1998 verloor de CD zijn zetels weer, mede omdat die partij er niet in slaagde om iets constructiefs te doen voor haar kiezers. Nu won die andere protestpartij, de SP.

Bijlagen

1. CD-raadsleden

- 1. Albert (Bert) ter Haar, geboren 13 maart 1943 te Leiden
Raadslid: CD 12 april 1994 tot 12 april 1994
- 2. Hendrik (Henk) Otto, geboren 18 november 1943 te Berlijn (Duitsland)
Raadslid: CD 12 april 1994 tot 14 mei 1994
- 3. Franciscus Gerardus Hendricus Maria (Frans) Hoogeveen, geboren 15 november 1966 te Leiden
Raadslid: CD 14 juni 1994 tot 16 december 1995
onafhankelijk: tot 14 april 1998
- 4. Dick Antonius (Daan) Meijer, geboren 11 juni 1954 te Melbourne (Australië)
Raadslid: CD 27 september 1994 tot 14 april 1998

2. Verkiezingsuitslagen Leiden (in procenten)

Partij	TK 1989	GR 1990	PS 1991	GR 1994	TK 1994	GR 1998
PvdA	38	25,7	23,1	18,7	26	22,2
VVD	16,1	14,4	17,2	19,7	20,7	22,1
D66	11,5	17,9	23,7	17,4	20,5	10,9
CDA	22,1	19,5	18,3	12,4	13,4	10,0
GroenLinks	6,9	10,4	9,7	12,3	6,7	15,5
SP	1,4	4,4	2,4	8,8	3,6	11,7
KCR	1,6	1,9	2,3	–	1,8	–
CD	1	–	1,5	5,4	2,7	0,9
CP’86	–	–	0,7	1,3	0,4	–
overig	1,2	5,9	1,2	4	4,2	6,6

KCR = Klein christelijk rechts: SGP, GPV en RPF; TK = Tweede Kamer; GR = Gemeenteraad; PS = Provinciale Staten

Noten

- 1 *Sleutelschrift*, 3 maart 1994 (Erfgoed Leiden en omstreken [ELO], Archief Kees Walle [KW], inv.nr. 73).
- 2 *Leidsch Dagblad*, 3 maart 1994.
- 3 *NRC*, 3 maart 1994.
- 4 *De Peuraar*, mei 1994 (bron: Gebladerte Archief; zie: <https://www.doorbraak.eu/gebladerte/>).
- 5 Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* (Leiden 2006).
- 6 Herman de Liagre Bohl, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990* (Amsterdam 2012).
- 7 Smit, *Strijd om kwaliteit*.
- 8 Cas Mudde, *Populist radical right parties in Europe* (Cambridge 2007).
- 9 Bij een cordon sanitaire gaat het om een geheel aan maatregelen om (in dit geval) een politieke partij te isoleren.
- 10 Jan de Vetten, *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (Amsterdam 2016).
- 11 De Vetten, *In de ban van goed en fout*.
- 12 *De Peuraar*, oktober 1993.
- 13 *Leidsch Dagblad*, 8 juni 1993.
- 14 Flyer CD, waarschijnlijk 1994 (ELO, bibliotheek).
- 15 *Leidsch Dagblad*, 10 maart 1994.
- 16 *Leidsch Dagblad*, 14 april 1994.
- 17 *Leidsch Dagblad*, 20 juli 1994.
- 18 *Leidsch Dagblad*, 2 mei 1994.
- 19 *Leidsch Dagblad*, 23 februari 1993.
- 20 *Leidsch Dagblad*, 24 februari 1993.
- 21 Interview Alexander Geertsema, 9 december 2022. Pas circa half januari 1994 was duidelijk dat de CD en CP’86 in Leiden zouden meedoen aan de gemeenteraadsverkiezingen.

- 22 *Leidsch Dagblad*, 8 mei 1993 en 9 mei 1993.
- 23 Brief Langenberg (D66) en Geertsema (VVD) aan de burgemeester (met afschrift aan de fractievoorzitters), 20 januari 1994 (ELO, Archief PvdA Leiden, inv.nr. 28).
- 24 Notulen fractievergadering PvdA, 31 januari 1994 (ELO, Archief PvdA Leiden, inv.nr. 28).
- 25 Bijgestelde notitie ‘Omgaan met CD’, 27 januari 1994 (ELO, Archief PvdA Leiden, inv.nr. 28).
- 26 *Leidsch Dagblad*, 23 februari 1994.
- 27 Interview Jan Laurier, 25 november 2022.
- 28 Interview Alexander Geertsema, 9 december 2022.
- 29 *Leidsch Dagblad*, 9 februari 1994.
- 30 LISWO = Leids Instituut voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek.
- 31 *Leidsch Dagblad*, 18 februari 1994.
- 32 Ibidem.
- 33 *De Peuraar*, maart 1994.
- 34 *Leidsch Dagblad*, 25 februari 1994.
- 35 Interview met Tjeerd van Rij, 2 december 2022; *Leidsch Dagblad*, 23 februari 1994.
- 36 *Leidsch Dagblad*, 3 februari 1994.
- 37 Bram Pater was begin 1994 voorzitter van een buurtcomité in Noord, bestuurslid van het wijkcomité Noord en lid van de werkgroep sociale vernieuwing (*Leidsch Dagblad*, 5 februari 1994).
- 38 *Leidsch Dagblad*, 5 februari 1994.
- 39 *Leidsch Dagblad*, 11 maart 1993.
- 40 *De Partijgenoot*, 1993 nr. 1 (ELO, Archief PvdA, inv.nr. 93). Sociale vernieuwing was een van de beleidsmatige speerpunten van het derde kabinet-Lubbers.
- 41 *Leidsch Dagblad*, 8 november 1993.
- 42 *Leidsch Dagblad*, 9 november 1993.
- 43 Ibidem.
- 44 Notulen fractievergadering PvdA, 8 november 1993 (ELO, Archief PvdA Leiden, inv.nr. 27).
- 45 *Leidsch Dagblad*, 31 januari 1994.
- 46 *Leidsch Dagblad*, 21 januari 1994. Rectificatie Lvl, 26 januari 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 47 Eindverslag Lvl, 16 december 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 48 *Leidsch Dagblad*, 21 januari 1994; Rectificatie Lvl, 26 januari 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 49 Brief Dronkers aan Walle e.a., 9 november 1993 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 50 Campagnevoorstel Lvl, waarschijnlijk medio 1993 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 51 Eindverslag Lvl, 16 december 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 52 Oproep Meldpunt Discriminatie en De Invalshoek, 28 september 1993 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 53 Eindverslag Lvl, 16 december 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 54 Notulen Lvl-vergadering, 4 november 1993 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 55 Notulen Lvl-vergadering, 25 november 1993; Eindverslag Lvl, 16 december 1994 (beiden: ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 56 Begroting Lvl, 25 januari 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 57 Notulen Lvl-vergadering, 3 februari 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 58 Eindverslag Lvl, 16 december 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 59 Uitnodiging Lvl-vergadering, 17 november 1993 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 60 Notulen Lvl-vergadering, 19 januari 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 61 *Leidsch Dagblad*, 23 februari 1994.
- 62 Notulen Lvl-vergadering, 16 maart 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 63 *Leids Nieuwsblad*, 11 februari 1994.
- 64 Concept-brochure, De Invalshoek, 7 januari 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).

- 65 Brief L.W. van Rijn aan K. Walle e.a., 27 december 1993 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 66 Notulen Lvl-vergadering, 12 januari 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 67 Brochure, Meldpunt Discriminatie, januari 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 68 *Leidsch Dagblad*, 28 februari 1994.
- 69 Notulen Lvl-vergadering, 16 maart 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 70 Uitnodiging Lvl-vergadering, 3 maart 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 71 Notulen Lvl-vergadering, 16 maart 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 72 Eindverslag Lvl, 16 december 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 73 Interview Doorbraak-vertegenwoordiger, Leiden, 4 september 2012.
- 74 *CD daarom niet*, z.d, waarschijnlijk begin 1994 (ELO, Archief KW, inv.nr. 73).
- 75 *Leidsch Dagblad*, 18 februari 1994.
- 76 *Leidsch Dagblad*, 15 maart 1994, 13 april 1994 en 14 april 1994.
- 77 *Leidsch Dagblad*, 15 maart 1994.
- 78 *Leidsch Dagblad*, 18 april 1994.
- 79 *Leidsch Dagblad*, 3 juni 1994.
- 80 *De Peuraar*, mei 1994.
- 81 *Leidsch Dagblad*, 19 januari 1994.
- 82 *Leidsch Dagblad*, 11 januari 1994.
- 83 *Leidsch Dagblad*, 13 april 1994. *De Peuraar*, mei 1994.
- 84 Interview Tjeerd van Rij, 2 december 2022.
- 85 *Leidsch Dagblad*, 15 juni 1994.
- 86 *Leidsch Dagblad*, 28 september 1994.
- 87 *Leidsch Dagblad*, 23 september 1994. *De Peuraar*, november 1994.
- 88 J.J.M. van Holsteyn, *Uit de buurt. Op zoek naar een achtergrond van extreem stemgedrag in de Leidse Zeeheldenbuurt* (Leiden 1996).
- 89 Frank Bovenkerk e.a., *Vreemd volk, gemengde gevoelens* (Amsterdam 1985).

Leiden is City of Science in 2022. De tuktuks van dit wetenschapsfestival zijn elke dag te vinden op weer een andere plek waar een bijzondere, nieuwsgierig makende activiteit plaatsvindt. Foto: Taco van der Eb.

Kroniek van Leiden over 2022

Samengesteld door M. Smitsloo-de Graaff en R.D. Paauw

JANUARI

1 De 14-jarige Esmee Kortekaas uit Hazerswoude-Rijndijk wordt op oudejaarsdag 2021 dood gevonden in een parkje aan de Melchior Treublaan. Zij is het slachtoffer van een misdrijf. De politie heeft een 32-jarige man, een bekende van het meisje, als verdachte aangehouden. Later blijkt dat haar turnleraar O.G. te zijn. De zaak zorgt voor grote beroering in en buiten Leiden.

1 Ondanks een landelijk verbod gaat er in de nacht van oud op nieuw in Leiden een grote hoeveelheid vaak zwaar en illegaal vuurwerk de lucht in. Zes personen belanden met letsel aan handen en ogen in het LUMC. Burgemeester Lenferink vindt het 'een ernstige zaak' dat zoveel inwoners zich niets hebben aangetrokken van het landelijk vuurwerkverbod. Er is ook sprake van vandalisme en brandstichting. Zo gaat het buurthuis aan de Hoflaan in vlammen op en is er schade aan de buurthuizen in de Zaanstraat en de Stevenshof.

3 Bijna veertig jaar is de spiering niet gezien in de Leidse singels en grachten, maar nu is hij terug. Aaf Verkade, projectleider van 'Onder Water Leiden', heeft dat geconstateerd. Het is de 24ste vissoort die zij in Leidse wateren heeft gevonden.

10 Leerlingen in het basisonderwijs en in het middelbaar onderwijs mogen vandaag

weer naar school. Ze waren vanwege de vele coronabesmettingen een week voor de kerstvakantie naar huis gestuurd.

10 Het Stadsbouwhuis aan de Langegracht moet van de sloop worden gered. Daarvoor pleit de Historische Vereniging Oud Leiden in een open brief aan het stadsbestuur. Het markante gebouw 'is monumentwaardig en verdient daarom een tweede leven'. De brief is ook ondertekend door Heemschut en Leidse Architecten. De landelijke monumentenorganisatie het Cuypersgenootschap wil dat het kantoor- annex bedrijfspand Lamenschansweg 138 behouden blijft. Woonfirma Zirkzee kondigde vorig jaar haar vertrek uit 'het gebouw op poten' aan.

11 Burgersdijk & Niermans gaat verder als veilinghuis voor boeken, prenten en manuscripten. Het antiquariaat en de boekwinkel gaan dicht. B & N blijven gevestigd in het pand aan de Nieuwsteeg.

14 De bezuiniging van 54 miljoen euro die het Leids Universitair Centrum in 2024 wil bereiken, zal ten koste gaan van 350 tot 400 banen. Dat staat in een mededeling van de directie van het LUMC aan het personeel. Het ziekenhuis leed in 2020 een verlies van 27 miljoen euro.

15 De provincie Zuid-Holland geeft toestemming voor de grootschalige woningbouwplannen van het stadsbestuur bij de stations Leiden Centraal en Leiden Lammen-

schans. In totaal gaat het om 2000 nieuwbouwwoningen waarvoor een beroep kan worden gedaan op de provinciale ‘woning-behoeftepot’.

15 Versoepelingen van de coronamaatregelen. Op mbo's, hogescholen en universiteiten kan weer fysiek onderwijs worden gegeven. Winkels kunnen dagelijks weer open tot 17.00 uur. Dat geldt ook voor kappers en andere contactberoepen. Alle sportactiviteiten binnen en buiten zijn weer mogelijk, maar zonder publiek. Thuis mag men weer vier personen ontvangen. Horeca en musea blijven gesloten.

22 Minister Dijkgraaf van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap opent in Leiden het Europees wetenschapsfestival. De stad mag zich het hele jaar European City of Science noemen.

22 Ferry Rigault op 69-jarige leeftijd overleden. Hij was betrokken bij vele activiteiten: bij Werfpop, bij het Leidse Vrijtijdscentrum, bij de Boekenkelder, bij Tuinstad Tuinwijk, bij buurthuis BOP Herenstraat 61, als basgitarist bij de band Dempsey en nog veel meer. ‘Een lieve, eigenwijze duizendpoot’.

26 Het leven gaat verder van slot af. Horeca en cultuurstellingen kunnen de deuren weer openen van 5.00 tot 22.00 uur. In theaters, bioscopen en horeca is een vaste zitplaats op anderhalve meter verplicht. Grote evenementen mogen in afgeslankte vorm weer doorgaan. Voor binnenlocaties geldt een maximaal aantal van 1250 personen. En bij sportwedstrijden mogen weer supporters aanwezig zijn, mits zij tijdens de wedstrijd op hun zitplaats blijven.

27 De gemeentelijke Schoolsportcommissie

sie bestaat 75 jaar. Zij stelt zich ten doel de jeugd op een laagdrempelige manier te laten sporten en bewegen, in samenwerking met sportverenigingen en andere aanbieders.

31 Voor het eerst sinds de coronacrisis uitbraak, kunnen ‘achtstegroepers’ weer gebruikmaken van een fysieke open dag op de middelbare scholen. De rondleidingen zijn volgens een strak schema en de ouders mogen niet mee de school in.

FEBRUARI

2 Een in 2014 begonnen project van de Historische Vereniging Oud Leiden (HVOL) om de ongeschreven verhalen van stadgenoten veilig te stellen die anders verloren zouden gaan in de tijd, is nu te boek gesteld in *De stem van Leiden*. De HVOL-werkgroep interviewde 110 Leidenaars van 75 jaar of ouder. Van hun levensverhalen zijn er 24 gebundeld. De andere zijn te horen en te lezen op de website van Erfgoed Leiden.

4 De vernieuwing van de grachtenkades in de binnenstad, een omvangrijke klus, gaat drie miljoen euro kosten en zal tien jaar duren. Alleen al het centrum heeft zo'n 20 kilometer aan grachtenkades.

9 Op de hoek van de Telderskade en de Boshuizerkade slaan sportwethouder Dirkse en directeur De Ridder van het Tilburgse bouwbedrijf Remmers de eerste paal voor een overdekt sportcentrum met twee zalen. De gemeente heeft er maximaal 15 miljoen euro voor opzijgezet.

10 Een deel van het Steenschuur heeft een grondige wijziging ondergaan. De parkeerplaatsen zijn weg en daarvoor in de

plaats zijn bankjes gekomen en hebben de bomen rond de stam meer ruimte gekregen. Zo is meer verkeersruimte ontstaan. Volgens wethouder North (GroenLinks) geldt het als ‘toonzaal in de open lucht’ voor andere delen in de binnenstad die dezelfde verandering ondergaan.

17 Er komt nog eens 1,2 miljoen euro beschikbaar als steun voor de door corona getroffen Leidse cultuursector. Eerder trok het stadsbestuur hiervoor al 2,4 miljoen euro uit. Het gaat om instanties en organisaties zonder winstoogmerk.

20 De Biesheuvelprijs, genoemd naar de Leidse schrijver Maarten Biesheuvel (1939-2020), gaat naar *Een modern verlangen* van Hanna Bervoets. De literaire prijs wordt toegekend aan de beste bundel korte verhalen, een genre waarin Biesheuvel uitblonk.

25 Tegen de zin van de Historische Vereniging Oud Leiden is de sloophamer gezet in het voormalige pand van carrosseriebedrijf Deckers aan Lammenschans 138. De HVOL dacht nog in gesprek te zijn met de gemeente en de projectontwikkelaar om het karakteristieke gebouw-op-palen te behouden, maar de ontwikkelaar blijkt alvast te zijn begonnen. De gemeente betreurt de ontstane situatie, maar behoud van het gebouw is nooit aan de orde geweest, aldus het gemeentebestuur.

25 Het gewone leven keert terug. Steeds meer coronamaatregelen vervallen. De anderhalvemeterregel verdwijnt en behalve in het openbaar vervoer hoeft geen mondkapje meer te worden gedragen. De horeca en de culturele sector mogen weer de reguliere openingstijden aanhouden.

25 Uitreiking van de Leidse sportprijzen

van het jaar 2021. Basketballclub ZZ Leiden wordt uitgeroepen tot sportploeg van het jaar. Roeier Stef Broenink (zilver op de Spelen van Tokio) is de sportman van het jaar en Karolien Florijn (ook zilver in Tokio) de sportvrouw van het jaar. Roeister Annika van de Meer (zilver in Tokio) is de aangepaste sporter van 2021. Geert Hammink van ZZ Leiden is de coach van het jaar.

26 Op de hoek van de Zoeterwoudsesingel en de Hoge Rijndijk komt een wooncomplex met twaalf appartementen. De plek is ook bekend als het ‘Gat van Dingjan’, naar de vroegere wasserij van de firma Dingjan die eind vorige eeuw werd gesloopt.

MAART

2 Leiden is niet zo ‘versteend’ als vaak wordt gedacht. Dat is de opmerkelijke conclusie uit onderzoek van Natuur&Milieu. In Leiden hebben 27 van de 44 onderzochte wijken en buurten te weinig groen – een percentage van 61 procent. Maar alle stadsdelen hebben wel minimaal één onbebouwd openbaar stuk groen dat groter is dan een hectare.

4 De actie ‘Leiden helpt Oekraïne’ van initiatiefnemer Roald Laport is een enorm succes. Naar schatting 100.000 kilo aan spullen (dekens, luiers, toiletpapier, kleding, speelgoed en dergelijke) is er ingezameld op het DZB-terrein aan de Wassenaarseweg voor de Oekraïense vluchtelingen die de oorlog in hun land zijn ontvlucht en in Polen zijn beland.

5 De Hooglandse Kerk en de Marekerk hebben dringend steun nodig van de gemeente. Zo niet, dan kan het op korte ter-

12 maart De onthulling van het regenboogkunstwerk van Koen Hauser, op de kruising Haarlemmerstraat met Lange Mare.
Foto: Taco van der Eb.

mijn gedaan zijn met de erediensten daar. 'De instandhouding gaat ons vermogen te boven', zo schrijft het College van Kerkrentmeesters van de Protestantse Gemeente in Leiden in een brandbrief.

12 Onder grote belangstelling wordt in het centrum (op de kruising van de Haarlemmerstraat met de Lange Mare) een regenboogkunstwerk onthuld. Het is een initiatief van het COC, de belangenorganisatie 'voor iedereen die niet in het heteronormatieve hokje past'. Het kunstwerk is gemaakt door Leidenaar Koen Hauser, die tot nu toe vooral naam maakte als fotograaf.

16 Bij de gemeenteraadsverkiezingen

komt GroenLinks in Leiden als grootste uit de (stem)bus: tien zetels (was zeven). De partij verdringt daarmee D66, dat van negen naar zes zetels gaat. Overige zetels: VVD vijf, PvdA vier, Partij voor de Dieren vier, Sleutelstad drie, CDA twee, SP twee, CU één. Nieuwkomer SVL (Studenten Voor Leiden) veroverd twee zetels.

18 Kunstenaarscollectief De Leidsche Mondialen heeft een eigen onderkomen: een appartement in de uit 1612 daterende Stadstimmerwerf aan het Galgewater. Voorheen woonde hier een echtpaar dat een kapperszaak had. Na hun vertrek besloot woningcorporatie Portaal dat dit pand zich niet meer

leende voor bewoning. De Mondialen exposeerden de afgelopen vijftien jaar op wisselende plekken.

17 Voor het eerst sinds de coronacrisis wordt herdacht dat op 17 maart 1943 de kinderen uit het Joodse weeshuis aan de Roodenburgerstraat zijn weggevoerd. Van de vijftig weeskinderen en hun negen begeleiders overleefden maar vier kinderen de oorlog. De namen van alle slachtoffers worden voorgelezen door achtstegroepers van de in de buurt gelegen St. Josephschool. De gedichten die worden voorgedragen zijn te vinden op www.herdenkingleiden.nl.

18 Het aantal ambtenaren in dienst van de gemeente Leiden zal per 1 januari stijgen van 1700 naar 2150. De gemeente neemt dienstverleningsorganisatie Servicepunten 71 over, die inkopen, financiën, ICT en dergelijke regelt voor Leiden, Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude.

20 Inwijding van de nieuwe Sint Josephskapel bij zorgcentrum Roomburgh door de bisschop van Rotterdam, Hans van den Hende. De kapel is niet alleen bedoeld voor de inwoners van het zorgcentrum, maar ook voor de wijk.

20 De band Zuster Zonnebloem wint de Nobel Award, de popprijs van de Leidse regio.

23 De nog resterende coronamaatregelen vervallen: in het openbaar vervoer hoeft geen mondkapje meer te worden gedragen en het is niet langer nodig om te testen voor nachtclubs en evenementen met meer dan 500 personen.

23 Na een renovatie van ruim twee jaar wordt het stadhuiscaillon weer in gebruik

genomen, met als eerste nummer het Leidse volkslied.

24 Leiden werkt aan de noodopvang van Oekraïense vluchtelingen in twee locaties: het kantoorgebouw (D-gebouw) van het Alrijne Ziekenhuis aan de Houtlaan (200 plaatsen) en Schipholweg 68 (100 plaatsen).

APRIL

2 In Leiden stakte bij de recente gemeenteraadsverkiezingen het opkomstpercentage op 54 procent. Dat is volgens fractievoorzitter Thijs Vos van Partij Sleutelstad historisch laag. Zijn vraag: wat gaat het stadsbestuur doen om dat cijfer op te krikken? Uit een onderzoek van marktonderzoeksbureau Ipsos blijkt dat veel inwoners geen vertrouwen hebben in de lokale politiek.

6 Leiden keert zo snel mogelijk de landelijke energiecompensatie uit aan gezinnen met een laag inkomen. Ze krijgen eenmalig 800 euro om de sterk gestegen energieprijzen van de afgelopen maanden te compenseren.

8 Na 42 jaar houdt restaurant De Hooykist aan de Hooigracht definitief op te bestaan. Er komt een cocktailbar in het pand. De Hooykist genoot bekendheid vanwege zijn eenvoudige eetcaféformule.

8 Eric Filemon stopt als 'burgemeester Van der Werf'. Volgens eigen zeggen heeft hij 57.000 kinderen van 10 en 11 jaar dertig jaar lang de Leidse geschiedenis bijgebracht als burgemeester Pieter van der Werf tijdens het Minikoraal bij de 3 oktoberviering. Het is mooi geweest, zegt de nu 73-jarige Filemon.

8 en 9 De Leidse volkszanger Mart Hoog-

kamer (23) treedt twee achtereenvolgende avonden op met een eigen show in een bomvol Ahoy.

12 Zoë van de Kerkhof is de nieuwe stadsdichter van Leiden. Ze neemt het stokje over van Marianne van Velzen. Meer dan dertig dichters waagden een poging om haar opvolger te worden. De functie geldt voor drie jaar.

12 Voor zijn voormalige woning aan de Rijnsburgerweg wordt een gedenksteen onthuld voor Willem Einthoven. De baanbrekende wetenschapper werd beroemd door de uitvinding van de snaargalvanometer, een apparaat waarmee de hartslag in beeld kon worden gebracht. Hij kreeg er in 1924 de Nobelprijs voor.

20 Basisschool Joppensz aan de Van Vollenhovenkade sluit met ingang van het schooljaar 2023/2024 de deuren. De christelijke Joppensz is te klein, waardoor de overkoepelende scholenkoepel SCOL besloot de stekker eruit te trekken.

22 Na twee jaar afwezigheid door coronamaatregelen zijn de Koningsspelen terug. Leerlingen van de groepen acht van de Leidse basisscholen kunnen sportlessen volgen ter ere van de verjaardag van koning Willem-Alexander.

23 Leiden is een van de vijf duurste steden om een woning te huren. Dat blijkt uit cijfers van woningplatform Pararius. In Leiden waren de gemiddelde huurprijzen in de vrije sector vorig kwartaal hoger dan in Utrecht, gemiddeld 19,90 euro per vierkante meter. Daarmee staat de stad op de vierde plek in het rijtje, na Amsterdam, Amstelveen en Haarlem.

26 Twee jaar zat corona het verjaardagsfeest van de koning in de weg, maar nu kan het weer als vanouds. Met het festival 'Maxima(al) schuren' luiden duizenden Leidenaars op de Lammermarkt Koningsdag in.

MEI 2022

1 Koos Mark Big Band viert het 50-jarig bestaan met enkele jubileumconcerten. De in Leiden geboren muzikant Koos Mark (77) zit een leven lang in de muziek.

4 De Dodenherdenkingen in Leiden brengen honderden mensen op de been. In de Pieterskerk spreekt radioman Frits Spits. De herdenking wordt gevolgd door een stille tocht naar het bevrijdingsmonument. Eerder die dag spreekt Jaap de Hoop Scheffer, voormalig NAVO-secretaris, bij de herdenking van 51 gevallen soldaten bij Het Haagsche Schouw.

14 en 15 Aan de marathon van Leiden doen 700 lopers mee, de halve marathon had 3300 deelnemers, de 10 kilometer 2300, de 15 kilometer 800. Aan de *kidsrun* doen 526 kinderen mee. Het warme weer is een zware tegenstander. De Keniaan James Kipsang Kwambai is de winnaar van de marathon.

14 De Universiteit Leiden komt met een nieuw, kleiner ontwerp voor de *Humanities Campus* op het Doelenterrein in de binnenstad. De ruimtewinst is gevonden door medewerkers meer thuis te laten werken en geen woningen te stichten voor studenten en medewerkers. De nieuwe plannen werden noodzaak toen de universiteit na jarenlang protest van bewoners besloot om af te zien

van onteigening en sloop van 58 sociale huurwoningen van woningbouwvereniging De Sleutels.

14 De 3 October Vereeniging krijgt een winkel, vergader- en opslagruimte en een klein museum in het pand van kledingverhuurbedrijf Hoppezak aan de Pieterskerkgracht. Kermisorganisator Jan Boots (74), die al vijftig jaar de kermis op 3 oktober organiseert, maakt het de Vereeniging met een flinke financiële bijdrage mogelijk om het pand te huren en te verbouwen. Boots wordt benoemd tot erelid.

25 Het voormalige belastingkantoor aan het Stationsplein wordt een opvangflat voor Oekraïense vluchtelingen. Ook een oude school aan de Lammenschansweg, een kantoorpand aan de Schipholweg en een vleugel van het Alrijne Ziekenhuis worden voor dat doel gebruikt. In totaal gaat het om circa 400 tijdelijke bewoners uit het door oorlog getroffen land.

30 De Leidse bevolking is met 125.500 inwoners groter dan ooit, melden de statistici van de gemeente Leiden. De groei komt door import. Het aantal geboorten daalt, het aantal sterfgevallen neemt toe.

JUNI 2022

3 Selda Abyar, de moeder van de vorig jaar juni bij een ongeluk op de Steenstraat op 7-jarige leeftijd omgekomen Doris, heeft de *UN Bicycle Award* gekregen. Abyar krijgt de onderscheiding uit handen van de Leidse wethouder Ashley North.

7 Het boek van het Leidse Aalmarktproject is dicht. Het formele verlies bedraagt rond de

21,2 miljoen euro. Tussen de eerste ideeën over een grondige opknabbeurt van een deel van de binnenstad en de voltooiing zit zo'n 35 jaar. Wat er uiteindelijk is uitgevoerd lijkt in niets op die ideeën.

8 CDA'er Julius Terpstra en PvdA'er Abdelhaq Jermoumi worden de twee nieuwe wethouders in Leiden. In het nieuwe zes koppige stadsbestuur zitten verder vier oude bekenden: Ashley North (GroenLinks), Yvonne van Delft (GroenLinks), Fleur Spijker (D66) en burgemeester Henri Lenferink.

9 Leidse huisartsen luiden de noodklok: twee op de drie kunnen niet uit de voeten met hun huidige praktijkpand. Ze zijn te klein voor de te verwachten groei in de komende vijf tot tien jaar. Slechts 9 procent zegt voldoende uitbreidingsmogelijkheden te hebben in het huidige praktijkpand, blijkt uit een enquête onder Leidse huisartsen.

10 De gemeente Leiden passeert bezwaren van omwonenden bij grote bouwprojecten al te makkelijk en redeneert nogal creatief bij antwoorden daarop. Die boodschap brengen insprekers over projecten in de Mors en Leiden-Zuidwest. De klacht komt de laatste jaren telkens naar voren.

13 Vanaf vandaag is het straatparkeren in het centrum voor de meeste automobilisten voorbij. Alleen Leidenaren met een vergunning mogen de straat nog op. Gehandicapten mogen overal parkeren. Verder is er een aantal plekken waar alleen kort mag worden geparkeerd. De rest moet de garages in.

15 De Leidse taekwondogrootmeester en sportschoolhouder Gerard van den Berg haalt in Zuid-Korea de negende dan, de hoogste graad die in zijn sport te behalen is.

26 juni Het Leids Grachtenconcert op het Rapenburg. Foto: Menno Smitsloo.

Wereldwijd zijn er slechts 1150 grootmeesters die deze graad behaalden. Van den Berg is de eerste Nederlander.

18 De Stevenshof bestaat veertig jaar. De eerste paal voor de 4300 woningen en 11.000 bewoners tellende Leidse wijk werd in 1982 geslagen.

21 De Koninklijke Nederlandse Chemie Vereniging benoemt het pand Rapenburg 31 tot Nationaal Chemisch Erfgoed, ofwel een *Chemical Landmark*. Rapenburg 31 werd gebouwd door de medicus Franciscus Sylvius (1614-1672), die hier drie laboratoria

inrichtte, waar ook studenten konden experimenteren. Vanaf 1730 woonde medicus en scheikundige Herman Boerhaave er.

22 De Leidse SP is boos dat 300.000 euro die de gemeenteraad eind vorig jaar unaniem uittrok om te verdelen over een aantal zorgorganisaties die dak- en thuisloze jongeren helpen, deels wordt uitgegeven aan 'een programmamanager'. Dat terwijl het geld naar uitvoering zou gaan.

22 Voor 23 nieuwe sociale appartementen van de Leidse woningcorporatie Ons Doel waren 1316 gegadigden. Het aantal belang-

stellenden geeft de noodzaak tot meer en sneller bouwen aan, aldus directeur Christoffel Klap.

24 Met de Peurbakkentocht worden de Lakenfeesten geopend. Terug van weggevoerd na een lange periode van coronabeperkingen. De vijftig peurbakken maakten een ware triomftocht door de volgestroomde stad.

24 De Zijl Bedrijven (DZB) Leiden viert het 50-jarig bestaan. Het re-integratiebedrijf van de gemeente helpt mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt 'voor wie het niet zo vanzelfsprekend is om aan werk te komen', aldus directeur Noëlle ter Woerd.

26 Met het Leids Grachtenconcert worden de Lakenfeesten afgesloten. Het muzikaal spektakel op het Rapenburg trekt rijen dik publiek op de kade en in boten. Op het podium staan artiesten die in Leiden wonen of hier gestudeerd hebben, zoals komiek Jochem Myjer en volkszanger Mart Hoogkamer.

JULI 2022

1 Het Comité 30 juni/1 juli Leiden herdenkt bij Rijksmuseum van Volkenkunde de afschaffing van de slavernij in Suriname 159 jaar geleden.

2 De Burcht blijkt jonger dan gedacht. Met de nieuwste techniek is de betonmortel van de ringmuur onderzocht. Tot dusver werd aangenomen dat het bouwwerk dateert uit rond 1200, maar volgens gemeentelijk bouw-historicus Edwin Orsel is de muur tussen 1260 en 1285 tot stand gekomen.

4 Na een restauratie van tweeëneenhalf jaar neemt de gemeente het stadhuis

weer in gebruik. In het voor 30 miljoen euro opgeknapt pand komen 500 ambtenaren, de gemeenteraad, de burgemeester en de wethouders te werken. De trouwzaal behoudt zijn functie. De publieke dienstverlening blijft in het Stadskantoor aan de Bargelaan.

6 De Leidse Amateur Fotografen Vereniging (LAFV) wordt uitgeroepen tot beste fotoclub van Nederland. Dat gebeurt op een bijeenkomst in de schouwburg van Deventer, waar 120 verenigingen meedoen aan de jaarlijkse wedstrijd van de landelijke fotobond. Er zijn in totaal 1200 foto's ingezonden, tien per deelnemende club. Ook de beste foto van de 1200 gaat naar een LAFV-lid, Joost Wensveen. De LAFV viert dit jaar haar 100-jarig bestaan.

7 Theater Ins Blau krijgt tijdelijk extra geld om het personeel te kunnen betalen en sluiting te voorkomen. Dat heeft de gemeenteraad besloten. Het geld komt uit coronasteungelden die vorig jaar onbenut bleven.

9-10 Tweede editie van de Rembrandtdagen. In de binnenstad worden facetten getoond van het leven in Leiden in de zeventiende eeuw.

9 Na twee jaar afwezigheid door de coronamisère is er weer Werfpop in de Leidse Hout: zestien acts, tien uur muziek. Het heffen dit keer van entreegeld (7,50 euro) heeft geen invloed op het aantal festivalgangers. De 10.000 beschikbare kaartjes gaan grif van de hand.

9 De opvang van Oekraïense vluchtelingen in Leiden kost het eerste jaar naar schatting 26 miljoen euro. Dit schrijven B en W in een brief aan de gemeenteraad. Verwacht wordt dat het Rijk de rekening oppakt.

13 juli De nieuwe Torenvlietbrug tussen Leiden en Valkenburg. Foto: Hielco Kuipers

13 De nieuwe Torenvlietbrug tussen Leiden en Valkenburg wordt in gebruik genomen. De brug maakt deel uit van de RijnlandRoute. De oude Torenvlietbrug, die pal naast de nieuwe ligt, blijft onderdeel uitmaken van de verbrede N206.

13 Begin van het EuroScience Open Forum 2022. De Stadsgehoorzaal, de Pieterskerk en het Kamerlingh Onnesgebouw zijn de belangrijkste podia waarop wetenschappers uit zestig landen vier dagen lang hun ontdekkingen delen. En er is een wetenschappelijke markt op het Pieterskerkhof.

16 De Leidse zanger Robert van Hemert (29) wint de finale van de SBS6 talentenshow De Hollandse Nieuwe met zijn lied 'Het Laatste Huis'.

19 Om te voorkomen dat de huidige droogte ertoe leidt dat water met een te hoog zoutgehalte moet worden ingelaten in de sloten in de Leidse regio draait het hoogheemraadschap van Rijnland de noodkraan open. Zeven kuub water per seconde wordt nu vanuit het Amsterdam-Rijnkanaal naar Rijnland gepompt.

20 Het Rijksmuseum van Oudheden

(RMO) heeft een half miljoen euro ontvangen uit de nalatenschap van Deventenaar Herman Robben. Het RMO kent de man niet en weet ook niet waarom hij het bedrag heeft geschonken. 'In zijn testament heeft hij geen bepaling opgenomen voor een doelfonds'. Robben overleed eind 2020 op 62-jarige leeftijd.

21 Museum Naturalis kampt met forse achterstanden in het collectiebeheer. Honderdduizenden voorwerpen hebben dringend een nieuwe conserverende behandeling nodig. Vooral bij delen van de collectie die op alcohol worden bewaard zijn de problemen groot.

30 Op een loods van de voormalige machinefabriek in Delft zijn vijf zeer zeldzame, uit Leiden afkomstige ijzeren spanten ontdekt. De eigenaar van de loods vroeg Erfgoed Leiden naar de herkomst van deze spanten. Erfgoed kwam erachter dat ze in 1907 zijn gebruikt voor de overkapping van de Vismarkt op de Voldersgracht. Deze werd in 1938 gesloopt, waarna de spanten in Delft werden hergebruikt.

AUGUSTUS 2022

10 Op de jaarlijkse ranglijst van *Elseviers Weekblad* naar de woonaantrekkelijkheid van een gemeente in Nederland neemt Leiden de 154ste plaats in. Oegstgeest scoort het beste van heel Zuid-Holland met een tiende plaats. Er zijn in Nederland 344 gemeenten.

11 De Raad van State oordeelt dat de gemeente Leiden niet de geëiste 2,8 miljoen euro schadevergoeding hoeft te betalen aan discotheek In Casa omdat die oneerlijke

concurrentie zou hebben ondervonden van gemeentelijk muziekcentrum Gebr. De Nobel. In Casa ging in 2014 ter ziele. Eerder had de rechter de eis ook al afgewezen.

12 Dick Wortel, die bekendheid genoot als schrijver van boeken over de Leidse socialistische arbeidersbeweging en het Leidse dialect, op 75-jarige leeftijd overleden. Grote faam verwierf hij met een Leidse 'vertaling' van het kinderboek *Nijntje*. Hij was als lexicograaf verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, later het Instituut voor de Nederlandse Taal.

15 Na een restauratie van tien weken is de Wilhelminabrug weer open voor het verkeer. De brug, aangelegd in 1966, was twaalf jaar geleden voor het laatst onder handen genomen.

15 Bij de Europese kampioenschappen wielrennen behaalt Laurine van Riessen de bronzen medaille op de sprint.

16 Voor het eerst sinds 2019 is er een volwaardige El Cidweek. Ruim 3400 eerstejaars, bijgestaan door 900 vrijwilligers, krijgen een introductie in Leiden en het studentenleven.

19 In de archieven van de Leidse Bibliotheca Thysiana is een tot nu toe onbekende Latijnse vertaling van het werk van de Franse filosoof en wiskundige René Descartes (1596-1650) ontdekt. Het gaat om een vertaling van het onvoltooide boek *L'homme* (De mens) en geeft mogelijk antwoorden op veel vragen over de tekst.

23 De grote Leidse studentenverenigingen hebben tal van aspirantleden moeten teleurstellen omdat meer studenten lid wilden worden dan de clubs aan kunnen. Bij Minerva werden na loting 600 van de 680 studenten

toegelaten. Bij Augustinus bedroeg het maximum 430 nieuwe leden, bij Quintus 325.

23 Van der Klauw, 'speciaalzaak in technisch materiaal en licht', is failliet verklaard. De winkel aan de Nieuwe Rijn begon in 1922 als IEMCO. De familie Van der Klauw nam de zaak over in 1974. Volgens Marcel van der Klauw, de huidige eigenaar, zijn 'de markt en de omstandigheden veranderd. Niemand is meer gevoelig voor kwaliteit. Dat vinden mensen al snel te duur.'

25 De gemeente en woningcorporaties hebben in 2021 86 woningen aan statushouders gegeven. Er werden 277 personen mee gehuisvest. Het gaat om ongeveer 8 procent van alle vrijgekomen sociale huurwoningen. Andere speciale doelgroepen meegerekend komt het uit op 18 procent. Afgesproken is dat minimaal driekwart beschikbaar moet blijven voor reguliere woningzoekenden.

26 Na een krimp van 4 procent in 2020 groeide de economie in Leiden in 2021 met 4,7 procent. Dat blijkt uit een raming van Urban Data Center Leiden gebaseerd op cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

30 Van de 100 meest vooraanstaande vondsten die gedaan zijn langs de limes, de grens van het Romeinse Rijk in Nederland en Duitsland, liggen er zeventien in het Rijksmuseum van Oudheden. Dat blijkt uit het boek *Neder-Germaanse limes, top 100 vondsten*.

30 Ron de Roode op 57-jarige leeftijd overleden. Opgegroeid bij Roodenburg speelde hij later betaald voetbal bij FC Den Haag, Willem II en Telstar. Daarna was hij nog trainer bij LFC en Docos.

SEPTEMBER 2022

1 De Stichting Industriëel Erfgoed Leiden (STIEL) houdt na 35 jaar op te bestaan. 'Het inventariseren en voordragen van industriële monumenten is nu wel afgerond. Misschien staat er nog ergens een pareltje maar het grote werk is gedaan.' Het grootste succes was het behouden van de Meelfabriek, de grootste teleurstelling het niet kunnen behouden van het Parmentiercomplex op de hoek van de Langebracht en de Lammermarkt.

2 De fietstunnel onder de A44, ter hoogte van Leiden West, wordt opengesteld. De onderdoorgang maakt deel uit van een fiets-snelweg tussen Leiden en Katwijk. Aan de kant van Leiden sluit de tunnel aan op het fietspad langs de Plesmanlaan.

7 Er komen nieuwe informatieborden aan de randen van de binnenstad met ook teksten in het Engels om buitenlanders en dagjesmensen beter van de nieuwe parkeerregels in het centrum op de hoogte te brengen.

9 Uit de leegstaande Koningskerk in Leiden Noord blijkt de bijzondere 'eerste steen' te zijn verwijderd. Het gaat om een tegeltableau dat deel uitmaakt van een groep van vier kunstwerken van de Haagse wederopbouwkunstenaar Henk Tieman (1921-2001). De Porceleyne Fles in Delft tekende voor de productie. Toenmalig wijkpredikant M. Ottenvanger metselde de eerste steen in 1962 in. De Koningskerk zal worden gesloopt voor de bouw van woontorencomplex Lead.

15 Begin volgend jaar gaat de eerste paal de grond in van twee grote bouwprojecten nabij het Lammenschansplein: project Kappa (161 appartementen) en Zirro/Schouls (780

appartementen in twee gebouwen). Kappa komt op de plek die Leen Bakker en de Used Tire Center achterlaten, Zirro op de plaats van Zirkzee Wonen en de Renaultdealer.

15 Het Leidse Pesthuis wordt een horeca-, congres- en evenementenlocatie. De vergunning is hiervoor verleend. Het Pesthuis is al drie jaar in handen van een Amsterdamse ontwikkelaar.

18 Hilde Jansen op 79-jarige leeftijd overleden. Ze was jarenlang het gezicht van het Leidse Volkshuis en nog veel langer de stem van uitgeprocedeerde vluchtelingen in Leiden. Ze zette zich ook in voor dak- en thuislozen en chronisch zieken. Voor de PvdA zat ze van 2002 tot 2010 in de gemeenteraad.

18 Jazzcafé De Twee Spiegels aan de Nieuwstraat bestaat vijftig jaar.

19 Prins Floris van Oranje en Anne-tje Ottow, voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Leiden, geven het startschot voor de Rapenburg Race, een zwemtocht van 800 meter richting Van der Werfpark. Zo'n 750 enthousiastelingen gaan ervoor te water. Het evenement levert meer dan een ton op voor een goed doel: dwarslaesie-onderzoek.

20 Koffiehuis Kanaalzicht bij de Lammebrug wordt gesloopt. Daarmee verdwijnt een apart stukje Leidse horecahistorie. Menigeen begon er in alle vroegte de werkdag. Het koffiehuis maakt, evenals de naastgelegen zandhandel, plaats voor de RijnlandRoute.

20 Op het binnenterrein achter de Hartbrugkerk aan de Haarlemmerstraat komt een fietsenstalling met ongeveer 350 plekken die zeven dagen in de week geopend is. Erbovenop komt een vervangende zaal voor de

te slopen Romanuszaal. Gemeente en parochiebestuur zijn het hierover eens geworden.

22 De Eerste Leidse Schoolvereniging (ELS) aan de P.C. Hooftlaan viert haar 100-jarig bestaan. De school werd een eeuw geleden opgericht door ouders die het lager onderwijs in Leiden niet goed genoeg vonden. Ze wilden degelijk en vernieuwend onderwijs.

22 Minister Dijkgraaf van Onderwijs en Wetenschap stelt de Leidse hoogleraar Ionica Smeets en Alex Verkade aan als kwartiermakers van een nationaal centrum voor wetenschapscommunicatie.

22 In het polderpark Cronesteyn wordt een begin gemaakt met de strijd tegen de Amerikaanse rivierkreeft. Zestig fuiken zijn uitgezet om te kunnen vaststellen hoeveel van die dieren in het park zwemmen en rondlopen. De rivierkreeft ondermijnt kades.

23 Het woningblokje in de doorgang naast Morsweg 60 mag er komen. Dat hebben B en W besloten. Het bouwplan maakt deel uit van het 'parelproject' van architect Fons Verheijen om extra woningen te bouwen op ongebruikelijke plekken.

24 Ook dit jaar is er weer een Kunstroute met De Lakenhal als startpunt. Het aanbod is veelzijdig. Er is werk te zien in onder meer alle zalen van ARS op de Pieterskerkgracht, met 'Kunst onder de bomen' op de Hooglandse kerkgracht en met textielgroep StiQS op de Langebrug.

24 Voor het eerst sinds de coronamissère is er weer een Haring en Corenwyngala in de Pieterskerk, georganiseerd door de 3 Oktober Vereniging en de gemeente Leiden. Het gala werd ooit bedacht door ondernemer Menno Smitsloo.

24-25 De eerste editie van de 100 Bruggenloop in Leiden trekt in totaal een kleine 1800 deelnemers. Zaterdag kan het 19 kilometer lange parcours wandelend worden afgelegd. Een dag later kan dat hardlopend. Op beide dagen is het ook mogelijk de helft van de afstand te doen.

25 Om tien uur draaien specialisten van de gemeente in 83 schakelkasten aan een knop en doven de lichten in de binnenstad. Ook in vele huiskamers en cafés gaat het licht uit voor het project Seeing Stars van kunstenaar Daan Roosegaarde. Dit alles om 'samen naar de sterren te kunnen kijken'. Er is veel drukte op straat, maar Leiden ziet een nogal bewolkte hemel.

25 'Eén wijk, meer dan honderd jaar geschiedenis'. Met hulp van historici en inwoners deden Leidse studenten een half jaar lang onderzoek naar de Transvaalwijk. Het resultaat is een verzameling bijzondere verhalen. Een selectie daarvan verschijnt in het *Leidsch Dagblad*.

25 De Leidse roeister Karolien Florijn, dochter van tweevoudig Olympisch kampioen Ronald Florijn, wordt in Račice (Tsjechië) wereldkampioen in het nummer skiff. Eerder al werd ze in München Europees kampioen.

27 In wat wordt genoemd het 'entreegebied' van het Bio Science Park wordt de 686 parkeerplaatsen tellende Ehrenfestgarage opengesteld. Overdag kunnen onderzoekers en medewerkers van de biotechbedrijven er parkeren, 's avonds de buurtbewoners.

29 De gemeente heeft 39 zorgaanbieders gecontracteerd om vanaf januari de WMO-zorg (Wet Maatschappelijke Ondersteuning) te leveren. Rivierduinen zit daar niet langer

25 september De Leidse roeister Karolien Florijn, wereldkampioen skiff. Foto: Hielco Kuipers.

bij, omdat haar gespecialiseerde zorg niet past binnen de brede vraag van de gemeente.

OKTOBER 2022

1 De erepenning van de gemeente Leiden gaat dit jaar naar Carel Stolker. Het stadsbestuur prijst de 'grote persoonlijke warmte en betrokkenheid' die de oud-rector magnificus van de Universiteit Leiden wist te koppelen aan de wetenschap. 'Een op-en-top Leidenaar en een groot ambassadeur van de stad'. Stolker was rector magnificus van 2013 tot februari 2021.

3 Voor het eerst sinds corona viert Leiden weer 'gewoon' 3 oktober met de bekende ingrediënten als de hutspotmaaltijd, haringen wittebrooduitdeling, de kermis en de optocht. Na een jaar afwezigheid dirigeert Wim de Ru (68) de Koraalzang weer. Vorig jaar weigerde hij zich te conformeren aan de regel dat koraalzangers een coronapas moesten tonen om het Van der Werfpark in te mogen. Hij achtte dat in strijd met het volkse karakter van de Koraalzang.

3 Oud-Leidenaar Philip de Vries (81) neemt voor de zestigste en laatste keer als figurant deel aan de Grote Optocht. De Vries was twaalf jaar toen hij in 1953 voor het eerst meeliep in het spektakel. Drie jaar later verhuisde hij met zijn ouders naar Utrecht, maar voor de optocht keerde hij, als het maar even kon, terug naar Leiden. 'Het is een ziekte, ik moet erbij zijn', tekent het *Leidsch Dagblad* bij die laatste keer op.

5 Als het aan de gemeente en woningcorporaties De Sleutels en Ons Doel ligt, verdwijnt een groot deel van de Willem de Zwijgerlaan onder een nieuw park. De overkapping tussen Kooilaan en Sumatrastraat moet zo'n 300 meter lang worden, met daarbovenop een groen park. Dat blijkt tijdens de presentatie van de plannen voor de komende tien jaar. Bij de Willem de Zwijgerlaan moeten drie keer zoveel woningen (lees: appartementen) worden gerealiseerd.

6 Bijna driekwart van de deelnemers aan een gedragsonderzoek van de GGD Hollands Midden is van plan dit najaar de herhaalprik tegen corona te gaan halen. 15 procent is dat niet van plan en 13 procent weet het nog niet.

8 Op 80-jarige leeftijd overlijdt oud-prof-

wielrenner Gerben Karstens nadat hij afgelopen maand was getroffen door een hartinfarct. De notariszoon woonde jarenlang in Leiden. Als amateur won hij vele wedstrijden met olympisch goud op de ploegentijdrit in 1964 in Tokio als hoogtepunt. Als prof won Karstens zes etappes in de Tour de France en veertien in de Ronde van Spanje. In de nadagen van zijn loopbaan verhuisde hij naar Brabant.

17 Op 80-jarige leeftijd overlijdt André de Jong. Zijn naam was onlosmakelijk verbonden met de Groenordhallen, waar hij bijna dertig jaar directeur was. Onder zijn leiding groeiden de hallen uit tot een evenementenhal eerste klas, met de veemarkt als kurk waar de onderneming op dreef. Concerten, sportevenementen, tv-programma's, beurzen, rommelmarkten: alles haalde De Jong naar Leiden-Noord. De mond- en klauwzeer-crisis luidde in 2001 het einde van de Groenordhallen in. Ze werden in 2012 gesloopt.

18 De Universiteit Leiden heeft een hoogleraar op non-actief gesteld die zich, in de woorden van bestuursvoorzitter Annetje Ottow, 'schuldig heeft gemaakt aan stelselmatig zwartmaken, machtsmisbruik, genderdiscriminatie, onbeschoft gedrag en dreigementen'. Om privacyredenen wilde de universiteit niet bekend maken wie het betrof. Later bleek het te gaan om de hoogle- raar sterrenkunde T. de Zeeuw.

18 Na zijn optreden in een uitverkochte Stadsgehoorzaal gaat de Leidse volkszanger Mart Hoogkamer beladen met eremetaal naar huis. De zanger wordt tijdens deze thuiswedstrijd verrast met een platina plaat voor de hit 'Bieber van de kroeg' en dubbel pla-

tina voor zijn onverwoestbare zomerhit 'Ik ga zwemmen'.

18 De brandweer neemt een gloed-nieuwe brandweerkazerne aan de Schipholweg 130 in gebruik. De kazerne vervangt de verouderde aan de Gooimeerlaan en die in Oegstgeest en Leiderdorp. Bijzonder aan het opgeleverde nieuwbouwproject is dat de brandweerkazerne onderdeel is van een groter complex, dat bestaat uit 140 appartementen, en dat het totale complex bijna energieneutraal is.

19 De werkgroep Duurzaam Profburgwijk is blij met het besluit van de Leidse gemeenteraad, dat de kleur van de zonnepanelen niet langer hoeft te passen bij de kleur van het dak. De werkgroep, die bewoners van de Professore- en Burgemeesterswijk adviseert over energiebesparing, vond de kleurregel een belemmering. De regel was ingevoerd omdat de wijk beschermd stadsgezicht is. De meeste daken zijn rood. Zonnepanelen in die kleur zijn duur, moeilijker verkrijgbaar en leveren een lager rendement op dan zwarte panelen.

28 Het LUMC krijgt tien miljoen euro van de European Research Council (ERC) voor onderzoek naar het voorkomen van reuma. Zo'n 270.000 mensen in Nederland lijden aan deze auto-immuunziekte. Deze volksziekte de wereld uithelpen 'is absoluut geen dagdromerij', aldus de onderzoekers, die met de subsidie kunnen voortbouwen op twintig jaar onderzoek.

NOVEMBER 2022

2 Op de Kaasmarkt strijkt de gratis mobiele tandartspraktijk van Dokters van de

Wereld neer. Deze organisatie biedt zorg aan kansarme groepen en strijdt voor het recht op zorg voor iedereen. Dat blijkt in Leiden geen overbodige luxe: het maximum van twaalf afspraken is gepland met mensen die de tandartszorg niet (meer) kunnen betalen. De organisatie roept alle tandartsen en mondhygiënisten in Leiden op om eens per jaar een illegaal te behandelen.

5 Na twee jaar uitstel door corona organiseert Drumfanfare FBL (Franciscusband Leiden) vandaag alsnog het 75-jarig jubileum. Dat had eigenlijk in 2020 al gevierd moeten worden. FBL ontstond rond 7 mei 1945. De Canadezen kwamen naar Leiden. Verkenner van de Franciscusband richtten in het Antonius Clubhuis een gaarkeuken voor hen in. Onder het podium van de zaal vonden ze een aantal klaroenen. Die waren daar verstopt voor de Duitsers. De verkenner besloot daarmee een muziekkorps op te richten.

5 De Amerikaanse rivierkreeft is ook in de Leidse regio een ware plaag. Medewerkers van het hoogheemraadschap van Rijnland vangen in één nacht 148 exemplaren. De invasieve exoot wordt niet weggevangen. Rijnland kiest ervoor om de dieren op ecologische wijze weg te pesten, bijvoorbeeld door de aanleg van natuurvriendelijke oevers.

6 'Jazz on Sunday' stopt er na 45 jaar mee. Vandaag is het laatste concert in grand café De Burcht. Medeorganisator Trudy Kwik heeft de beslissing 'met pijn in het hart' moeten nemen. 'Maar het is financieel niet langer haalbaar'. Voor Kwik en haar zus Marja is het besluit extra emotioneel, omdat hun vader Henny Kwik 45 jaar geleden samen met Frans Montanus de oprichter was.

11 Na een aantal klachten over het schilderij 'Universiteitsbestuurders' van Rein Dool haalt Universiteit Leiden het van de muur uit de Faculty Club bij het Academiegebouw aan het Rapenburg. Het schilderij, met daarop een mannelijk, sigaarrokend bestuurscollege uit de jaren '70 zou niet meer van deze tijd zijn. Na de nodige commotie tot in de Tweede Kamer aan toe wordt het schilderij voorlopig teruggedragen. Het huidige college wil eerst een inhoudelijke discussie voeren.

14 Leiden telt de meeste restaurants met vegan en vegetarische opties van Nederland: 12,6 per 15.000 inwoners, in totaal 105 restaurants. Dat blijkt uit cijfers van Holidu en Happy Cow.

14 Het Leiden International Film Festival (LIFF) heeft dit jaar 42.000 bezoekers getrokken. Een record na twee festivalloze jaren vanwege corona. Het bezoekersaantal van 2019 is erdoor overtroffen. De film 'Rose' komt als winnaar uit de bus.

14 Voor het plegen van ontucht en het doden van Esmee Kortekaas (14), het door Leiden lopen en rijden met haar ontzielde lichaam, en het bezit van kinderporno veroordeelt de Haagse rechtbank turnleraar O.G. (33) tot twaalf jaar celstraf en tbs met dwangverpleging. Volgens de officier van justitie heeft G. Esmee gedood omdat hij bang was dat ze hun geheime relatie zou openbaren. Hij was 31 en zij was twaalf toen de ontucht begon. G. doodde Esmee op 30 december 2021 in zijn appartement aan de Hoflaan.

15 Jeroen Windmeijer is door zijn uitgeverij HarperCollins in het zonnetje gezet.

De Leidse schrijver heeft in vijf jaar tijd 200.000 boeken verkocht. Hij is gespecialiseerd in het schrijven van religieuze thrillers.

18 Na een voorbereidingstijd van twee jaar wordt Leidens nieuwste kunstwerk officieel onthuld. Het gaat om 'To Breathe: Leiden' van de Zuid-Koreaanse kunstenaar Kimsooja. Ze ontwierp een tiental halfronde bogen die boven het water tussen de Oude Vest en de Oude Singel zijn aangebracht. Opdrachtgever is het Lucas van Leyden Fonds, dat is opgericht om Leiden van meer hedendaagse kunst te voorzien. Het had vanwege corona, een tekort aan staal en protesten van omwonenden nogal wat voeten in de aarde voordat het kunstwerk er stond.

19 Een derde van alle banen in Leiden zijn op dit moment te vinden op het Bio Science Park. De Universiteit Leiden en de biotech- en ruimtevaartbedrijven zijn verantwoordelijk voor ruim 20.000 arbeidsplaatsen, becijfert het economisch onderzoeksinstituut Decisio.

23 Vier actievoerders van Extinction Rebellion worden gearresteerd in museum Naturalis, omdat drie van hen zich hadden uitgetekend en voor het skelet van een mammoetstier model hadden gestaan. Alsof zij specimen waren van de uitgestorven soort homo sapiens. De politie houdt ze aan op verdenking van lokaalvredebreuk.

23 Midden in de stad, bij De Waag, schittert fier de 'Sleutellantaarn' die de Leidse brandweerman Edwin Haasbroek enkele jaren geleden maakte. Haasbroek maakt ook lichtmonumentjes die hij de Leidse skyline doopte: lichtgevende objecten die molen De Valk, de Waag, de Morspoort en de Koornbrug weergeven.

24 De Universiteit Leiden staat dit jaar alleen op de derde plek in het rijtje 'beste brede universiteiten' van de *Keuzegids Universiteiten 2023*. Door een stijging van anderhalve punt in de algemene beoordeling laat Leiden de Vrije Universiteit in Amsterdam en de Rijksuniversiteit Groningen achter zich.

24 Het Rijksmuseum van Oudheden doet een spectaculaire aankoop. Voor 5,4 miljoen euro heeft het museum 444 cameeën gekocht: kleine uit steen gesneden miniatuurkunstwerken. Derek Content, een Amerikaan met Nederlandse roots, heeft de cameeën in de loop van zijn leven verzameld. Vanwege zijn leeftijd wil hij ervan af. Dankzij een gift van de Vereniging Rembrandt weet het museum de unieke verzameling te bemachtigen.

25 Twee dochterondernemingen van het Leidse groentebedrijf Siere BV zijn door de Haagse rechtbank failliet verklaard. De groothandel aan de Rooseveltstraat is niet bij het faillissement betrokken. Siere is al decennialang gevestigd aan het begin van de Rooseveltstraat. De groente- en fruitwinkels stonden in Nieuwkoop en Waddinxveen. De extreem hoge kosten van energie, ingrediënten, verpakkingsmaterialen en teruglopende bestedingen dwingen het bedrijf ertoe. 25 medewerkers staan op straat.

DECEMBER 2022

1 Het Leidse bouwbedrijf Huurman bestaat 125 jaar. Ter gelegenheid van het jubileum verschijnt vandaag een boek over de geschiedenis van het bedrijf van de hand van auteur Frits van Oosten.

7 De Leidse bevolking is dom en arm. Dat werd nog tot ver in de vorige eeuw beweerd, vooral door niet-Leidenaars. Uit de recente CBS-gegevens blijkt dat het eerste punt in ieder geval niet klopt: 48 procent van de inwoners is hoogopgeleid. Maar negen gemeenten in het land scoren hoger. Wat armoede betreft is Leiden nog altijd in last. Met een gemiddeld besteedbaar jaarinkomen van 24.400 euro slentert de stad in de landelijke achterhoede.

9 De Leidse gemeenteraad vraagt burgemeester en wethouders om minister Ernst Kuipers (volksgezondheid) ervan te overtuigen dat het een slecht idee is de afdeling kinderhartchirurgie van het LUMC te sluiten. Het stadsbestuur belooft daar alles voor in het werk te stellen. De minister wil de kinderhartoperaties voortaan beperken tot twee ziekenhuizen. Kinderhartchirurgie vindt plaats in de academische ziekenhuizen in Leiden, Utrecht, Groningen en Rotterdam.

9 De RijnlandRoute is een project van een miljard geworden. Na inflatiecorrectie en verrekking van de meest recente tegenvallers staat de teller op 1002,3 miljoen euro. De rekening is dit jaar met 37,3 miljoen euro opgelopen. De nieuwe N434 tussen de snelwegen A4 en A44 wordt in de tweede helft van 2024 in gebruik genomen, is de verwachting.

9 Staatssecretaris Gunay Uslu van Cultuur spreekt vandaag de 51ste Huizingalezing uit in het Leidse Academieggebouw. De bijeenkomst is genoemd naar de deze week 150 jaar geleden geboren historicus Johan Huizinga, hoogleraar in Groningen en Leiden en schrijver van het standaardwerk *Herfsttij der middeleeuwen* (1918).

13 december Een nieuwe aanwinst voor Museum De Lakenhal: een Leidse vaandeldrager, in 1664 geschilderd door de Leidse fijnschilder Ary de Vois. Foto: Hielco Kuipers.

10 Het Leidse muziekgezelschap Sempre Avanti houdt er na ruim 84 jaar mee op. Het steeds verder slinkende ledental noopt het bestuur tot opheffing. In 2014 telden het koor en orkest tezamen nog 37 leden, nu nog maar 23 zangers en muzikanten. De hoge leeftijd van de overgebleven leden speelt Sempre Avanti zodanig parten dat doorgaan geen optie meer is.

13 Museum De Lakenhal heeft een zeventiende-eeuws portret van een Leidse vaandeldrager gekocht. Het is in 1664 door de Leidse fijnschilder Ary de Vois gemaakt en voor 470.000 euro aangeschaft. Volgens De Lakenhal is het een 'droomaanwinst'.

14 De Leidse medicijnfabrikant InnoGenerics is failliet. Het bedrijf, waarvan voorganger Katwijk Farma meer dan honderd jaar geleden werd opgericht, kon vanaf het Leiden Bio Science Park de concurrentie met Aziatische fabrikanten niet langer aan. Dankzij overheidssteun kan het bedrijf een doorstart maken. InnoGenerics is gespecialiseerd in het produceren van goedkope generieke medicijnen waarop geen patent meer rust, maar die wel door miljoenen mensen worden gebruikt.

15 Vier dagen lang is de Hooglandse Kerkgracht het decor van een kerstmarkt. Een omstreden evenement, want bewoners

proberen via een gang naar de rechtbank de markt te blokkeren. Hun weerstand leidt mede tot een inkrimping van de beoogde festiviteiten. De elf dagen die de organisatie aanvankelijk voor ogen had, worden teruggebracht tot vier dagen en in plaats van kleurige chaletjes worden reguliere marktkramen voorgesteld. Maar ook daar zaten de bewoners niet op te wachten. Desondanks verleent de gemeente de vergunning.

20 Het binnensportcentrum dat in aanbouw is aan de Telderskade gaat '1574' heten. De topsporthal die erin zit waar ZZ Leiden gaat spelen, wordt vernoemd naar Aad van der Luit. De in 2017 overleden voormalige sportschoolhouder en gemeenteraadslid Van der Luit zette zich zijn hele leven in voor de sport. Hij is voorgedragen door meer dan de helft van de 436 Leidenaren die een naam instuurden.

20 De rechtbank in Den Haag veroordeelt

de 28-jarige C.B. uit Parijs tot een taakstraf van 240 uur voor het veroorzaken van de dood van het meisje Doris Karimzadeh Halimi op 5 juni 2021 in de Steenstraat. De rechtbank acht bewezen dat de man als passagier van een taxi onvoldoende heeft opgelet bij het openen van de deur. De 7-jarige Doris verloor daardoor haar evenwicht, viel op straat en werd door een tegemoetkomende bus overreden.

21 Sinds augustus van dit jaar ontvangt de Leidse voedselbank bijna 40 procent meer klanten. Het toont aan dat steeds meer Leidenaren niet meer kunnen rondkomen. In december 2021 stonden er 1065 personen geregistreerd bij de Voedselbank Leiden. Een paar jaar later zijn dat er 1505.

31 Na 150 jaar komt er een einde aan het tijdperk Oudshoorn Serviezen in Leiden. De winkel in de Haarlemmerstraat verhuist naar Hillegom.

Bouwhistorisch jaaroverzicht 2022

Sunny Home

'Sunny Home' aan de Kernstraat in de Burgemeesterswijk in Leiden is vooral bekend als het woonhuis van de in 2020 overleden schrijver Maarten Biesheuvel.

In 1920 kreeg Esther Maria Jutta-Roelofsen (1886-1971), telg uit een vooraanstaand Leids gezin, van de gemeente Leiden toestemming om dit houten villaatje te bouwen op voormalige raamlanden ten zuid-oosten van de stad.¹ Het villaatje moest 'aan zekere welstandseisen' voldoen, het ontwerp ervan moest worden voorgelegd aan het college van B en W, en de grond bleef eigendom van de

gemeente. Esther Jutta zal het huis direct al zijn huidige naam hebben gegeven, want in 1921 plaatst zij een advertentie waarin 'Sunny Home' wordt genoemd.² Uit kleurhistorisch onderzoek is duidelijk geworden dat het gebouw origineel ook donkergroen was, maar met een donkerder bruinrood voor de kozijnen, ramen en deuren.³ Over de achtergrond van het houten gebouw is veel gespeculeerd. Het zou een Zweeds bouwpakket zijn, geïmporteerd door de firma Bruynzeel, ontworpen door een Tsjechische architect.⁴ Ook de Leidse architect J.W. Reijneveld (1887-1976) is als ontwerper geopperd, maar het zou ook gebouwd

Kernstraat 9 in 2021. Foto: LEK makelaars & taxateurs, Leiden.

De bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken vonden in Kernstraat 9 op verschillende houten planken en balken aanduidingen geschreven in blauw krijt. Boven: houten plank met het jaartal 1920. Onder: onderzijde van de bovenste balk van de achtergevel, met het woord 'achtergevel'.

kunnen zijn door de firma Padox uit Warmond. Restauratie en de speculaties waren aanleiding voor nader bouwhistorisch onderzoek.

Het villaatje bestaat constructief uit een houten skelet op een bakstenen fundament. De buitenwanden zijn opgebouwd met een dragend stijl- en regelwerk van naaldhout, voorzien van een horizontale buitenbeplanking en verticale kraalschroten binnen. In vrijwel alle vertrekken was dit gebeitst in het zicht, behalve in de woonkamers, waar het was afgewerkt met papierbehang op jute. Op verschillende houten elementen zijn sporen van blauw krijt aangetroffen; er staat bijvoorbeeld '... 1920 ...' op een buitenplank,

'... balk' op een vloerbalk en '... achtergevel' op de onderzijde van de bovenste balk van de achtergevel. Deze aantekeningen maken duidelijk dat het gaat om een bouwpakket dat elders is vervaardigd (anders waren de teksten niet nodig geweest) en dat het een Nederlands product is.

De aanvullende vondst van twee blauwdrukken maakte duidelijk dat Sunny Home ontworpen en gebouwd is door het 'Bouwkundig Bureau van L.W. Ruyter' uit Voorburg.⁵ Deze ondernemende aannemer adverteerde in 1920 met houten gebouwen, waarvoor hij verschillende typen/ontwerpen voorradig heeft. In datzelfde jaar stond hij met

Blauwdruk met het aangepaste ontwerp van Kernstraat 9 door Bouw Bureau L.W. Ruyter, maart 1920. Collectie mevrouw Mast Roelofs.

een houten huis op de vierde jaarbeurs in Utrecht.⁶ Voor Esther Juta heeft hij een van de standaardontwerpen iets aangepast tot het definitieve ontwerp voor Sunny Home. L.W. Ruyter is ook bekend van de centrale werkplaats voor het gesticht Endegeest in Oegstgeest uit 1919, een houten 'hulpkerk' in 1921 voor de Nederlands Hervormde Kerk in Schiedam, en woningbouwprojecten in Schiedam, Tilburg en Den Haag.⁷

Sunny Home is voor Leiden een bijzonder object, alleen al omdat er vrijwel geen andere houten gebouwen zijn. Het gebouw is ook van nationaal belang, omdat de kennis over geprefabriceerde houten huizen uit het interbellum gering is. Het bouwhistorisch onderzoek heeft in combinatie met de oude bouwtekeningen en archiefonderzoek een einde gemaakt aan alle speculaties over de herkomst van Sunny Home. Het gebouw is,

in opdracht van Esther Juta-Roelofsen, in 1920 gemaakt volgens een aangepast standaardontwerp van het Voorburgse bouw bureau van L.W. Ruyter en vervaardigd in zijn timmerfabriek in Voorburg. Het gebouw is een representant van een prefab houten bouwmethode die met name in tijden van crises in de bouw in de twintigste eeuw werd gepropageerd als een snelle en economisch aantrekkelijke bouwmethode.⁸

(Edwin Orsel)

Leidse spanten in Delft

Een gerucht over hergebruik van Leidse spanten leidde de bouwhistorische onderzoekers van Erfgoed Leiden naar Delft. Daar, in een loods van een voormalige machinefabriek aan de Rotterdamseweg, zijn vijf ijzeren spanten aanwezig, die volgens overlevering vóór de Tweede Wereldoorlog zijn gekocht als sloopmateriaal van de Leidse Vismarkt. Het sloopmateriaal blijkt niet afkomstig van

de Vismarkt bij het stadhuis, maar van een voormalige vismarkt op de Vollersgracht. De overkapping van deze in 1907 gebouwde vismarkt werd in 1938 gesloopt.⁹ In het bestek en de bouwtekening uit 1906 voor de nieuwe 'Overkapping van de Vismarkt op de Vollersgracht' zijn de spanten uit Delft duidelijk herkenbaar.¹⁰ Het gerucht van het hergebruik was dus juist!

Het bestek uit 1906 voor de nieuwbouw van de vismarkt maakte duidelijk dat de spanten toen ook al werden hergebruikt. In het bestek is namelijk sprake van het 'wegbreken van de ijzeren overkapping op de speelplaats van het Gymnasium, en het wijzigen en opstellen deser overkapping op de Voldersgracht'.¹¹ De ijzeren constructie op de speelplaats van het Gymnasium aan de Doezastraat moest zorgvuldig worden weggenomen en de spanten moesten zoveel mogelijk in elkaar blijven. Ook de gegoten ijzeren kolommen kregen een nieuw leven in de vis-

De Vismarkt op de Voldersgracht bij de Van der Werffstraat, 1918. Fotograaf onbekend. Collectie Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV20365.1

markt. Opmerkelijk is dat er een extra spant werd toegevoegd in dezelfde uitvoering, met 'twee gegoten ijzeren kolommen met aange-goten consoles, gegoten ijzeren drukstangen en koppelplaat, twee kapbalken van I ijzer no. 12 en het nodige trekwerk van staaf ijzer 3 cm. diameter, verbindingsmateriaal, enz.'

Het Gymnasium aan de Doezastraat is een ontwerp uit 1883 van stadsarchitect J.W. Schaap en hij zal ook verantwoordelijk zijn voor de ijzeren overkapping die daar bij of direct na de bouw, in 1883 of 1884, is opgericht.¹² De spanten uit 1883/84 zijn uitgevoerd volgens het polonceau-principe, genoemd naar de Franse spoorwegingenieur Camille Polonceau (1813-1859), die dit principe in 1839

voor het eerst toepaste.¹³ De overkapping uit 1883/84 is een vroeg voorbeeld, zeker voor wat betreft de trekstang van walsijzer, die pas vanaf circa 1880 werd toegepast.¹⁴ Op de I-profielen van de spanten zijn teksten leesbaar. Op vier spanten, die dus uit 1883/84 stammen, staat 'Cie Belge Providence Δ' (met daarin een rondje/ovaaltje). 'Cie' is een Frans-talige afkorting voor 'Compagnie', dus 'Cie Belge' duidt op een Belgische onderneming. Het driehoekige teken blijkt het alziende oog, het logo van de ijzerfabriek 'La Providence' (de voorzienigheid). Dit bedrijf werd in 1838 opgestart in Marchienne-au-Pont in de regio Charleroi, België.¹⁵ Op één spant, die uit 1906, staat 'Micheville PN13'. Deze ijzerfa-

Polonceauspanten in de voormalige machinefabriek aan de Rotterdamseweg in Delft, 2022. Foto: Erfgoed Leiden en Omstreken.

briek werd in 1872 opgericht in Villerupt, in het Noordoost-Franse departement Meurthe-et-Moselle.¹⁶ 'PN13' staat voor *Profil Normale*, in dit geval een I-vormig normaalprofiel van 13 centimeter hoog.

De tweemaal, eerst in Leiden en later in Delft, hergebruikte negentiende-eeuwse ijzeren spanten zijn zeldzaam voor de Leidse bouwtraditie en mooie voorbeelden van het nu moderne circulaire bouwen – wat dus van alle tijden is.

(Edwin Orsel)

Archeologisch onderzoek naar de oudste resten van de stad

Grote en diepgravende archeologische onderzoeken in de oudste delen van de Leidse binnenstad komen niet elk jaar voor. 2022 was een jaar waarin dit wel gebeurde. Archeologen van IDDS (een archeologisch bedrijf gevestigd in Noordwijk) deden wekenlang onderzoek in de bouwput die verscholen ligt achter de gevels van Breestraat 128-136. Een paar jaar eerder, in 2017, deed ditzelfde team onderzoek bij een nieuwbouwproject in de Haarlemmerstraat (101-111). In 2015 begeleidden archeologen van RAAP (gevestigd in Leiden) de plaatsing van ondergrondse containers in de binnenstad. De resultaten van deze drie onderzoeken kwamen in 2022 samen en leidden tot nieuwe inzichten in de vroegste stadswording van Leiden.

Een tiende-eeuwse nederzetting op de noordelijke oever van de Rijn?

Wanneer Leiden precies ontstaan is, is op basis van het kleine aantal beschikbare bronnen lastig te duiden. De oudste vermelding

is in de eigendomslijst van de Sint-Maartenskerk (uit ca. 850). Hierin worden drie bewoningskernen genoemd die de naam *Leython* dragen. Een tweede bron dateert uit het einde van de tiende eeuw en betreft een schenking van goederen aan de abdij van Egmond. Deze goederen liggen in *Lopsen*, *juxta flumen Marne* en *in villa Leythen*. Een van deze goederen wordt hierdoor op de noordelijke oever van de Rijn geplaatst, in de buurt van de Mare.¹⁷ Normaal gesproken vormt archeologisch onderzoek een welkome aanvulling op schaarse historische bronnen, maar voor deze vroegste fase is maar weinig bewijs in de bodem teruggevonden. De burchtheuvel – volgens sommigen daterend van na 1045, maar mogelijk ouder – was tot voor kort het enige tastbare relict uit deze vroege periode.

Het archeologisch onderzoek dat in 2017 in de Haarlemmerstraat is uitgevoerd, heeft voor het eerst resten opgeleverd van zeer vroege menselijke bemoeienissen op de noordelijke oever van de Rijn. Archeologen van IDDS vonden er een oude waterloop, hoogst waarschijnlijk een zijarm van de Mare.¹⁸ In de bedding van deze waterloop werden houten palen, vlechtwerkwandjes en balken opgegraven. De functie van het hout was in de beperkte ruimte van de opgraving moeilijk te bepalen. Het kunnen steigertjes zijn geweest, kribben om de erosie van de oever tegen te gaan, of wellicht palen waaraan visuiken werden bevestigd. Het belangrijkste is echter dat al het hout (maar liefst elf monsters) met behulp van ¹⁴C-onderzoek gedateerd is tussen het einde van de negende en de vroege elfde eeuw.¹⁹

Alhoewel nog geen spoor van woonhuizen is gevonden, kunnen we wel aannemen dat de mensen die de houten constructies in het water hebben gebouwd in de buurt gewoond hebben.

Het prestedelijke landschap

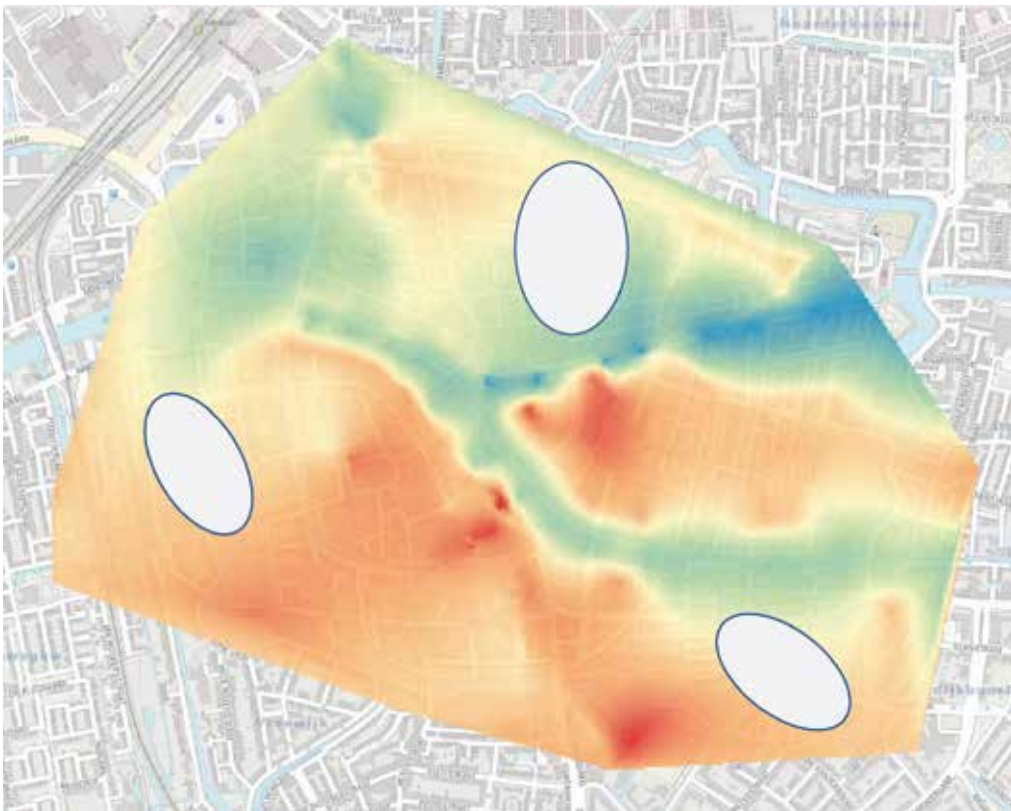
Het plaatsen van ondergrondse containers in 2015 gaf een unieke kans om op een groot aantal plekken in de Leidse binnenstad kleine kijkgaatjes in de bodem te maken. Hierdoor was het mogelijk om het landschap waarin Leiden is ontstaan beter te begrijpen en de oudste lagen van de stad te dateren. Leiden is ontstaan op een kruispunt van waterlopen en dit gegeven wordt doorgaans als de belangrijkste factor gezien voor de groei en bloei van de stad. De invloed van de Rijn en de zee was in deze periode zeer groot en zal bepaald hebben welke delen van de oevers van de Rijn bewoonbaar waren en welke niet. In de Romeinse tijd had de Rijn een vrij rechte loop. Vanaf de vroege middeleeuwen verplaatste de bedding van de Rijn zich continu binnen een brede zone, waarbij de meanderbochten steeds groter werden. De rivier bleef in beweging tot het begin van de twaalfde eeuw; in 1122 na Chr. werd de Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd.²⁰ Deze gebeurtenis zorgde ervoor dat de monding nog verder dichtslabde. Toen de zee in 1165 gedurende de St. Thomasvloed ver het land indrong en daarbij dikke pakketten klei afzette, werd de monding van de Rijn definitief geblokkeerd. We mogen veronderstellen dat de loop van de huidige Rijn min of meer gelijk is aan die in het midden van de twaalfde eeuw. Hij was toen wel een stuk

breder dan nu: archeologisch onderzoek ten zuiden van de Rijn heeft aangetoond dat de oever ongeveer halverwege de Breestraat en de huidige waterkant lag.²¹

Leven in het kustgebied betekende dat men voortdurend rekening hield met het water. Nederzettingen ontstonden daarvoor bij voorkeur op hoge en droge grond. Tegenwoordig zijn er nauwelijks meer hoogteverschillen waarneembaar in de Leidse binnenstad, door de vele ophogingen van de afgelopen eeuwen. Met het archeologisch onderzoek in de ondergrondse containers kon de natuurlijke ondergrond tot ruim 3 meter diepte worden vastgelegd en kwamen er duidelijke hoogteverschillen aan het licht. Aangevuld met een groot aantal waarnemingen uit opgravingen die de laatste dertig jaar in de Leidse binnenstad zijn uitgevoerd, kan een hoogtemodel gemaakt worden van het prestedelijke reliëf (zie *afbeelding p. 226*) van de binnenstad van Leiden. Hieruit blijkt dat de natuurlijke hoogte waarop de grafelijke hof is gebouwd een stuk groter is dan voorheen gedacht.

Nieuwe informatie over de nederzetting langs de Breestraat

De burgerlijke nederzetting op de zuidelijke oever van de Rijn bleef aanvankelijk beperkt tot de zone rondom de huidige Breestraat. Archeologisch onderzoek laat zien dat de oudste nederzetting ter hoogte van het stadshuis lag. Dit was een kleine langgerekte terp met een doorsnede van ongeveer 125 meter en een hoogte van slechts 90 centimeter.²² We dateren deze eerste ophoging in het midden van de twaalfde eeuw (1100/25-1175).²³

Reconstructie van het pre-stedelijke reliëf op basis van waarnemingen uit de gehele binnenstad. De hogere delen zijn aangegeven in rood (hoe donkerder hoe hoger), de lage delen in blauw. De groene delen zitten tussen hoog en laag in. De witte vlekken geven de zones aan waar geen waarnemingen zijn gedaan en waar het hoogtemodel onzeker is.

Niet alle plekken langs de Rijn waren even geschikt voor bewoning: op sommige plaatsen – zoals in de Papengracht en de Pieterskerkgracht – lagen half opgevolde restanten van oude zijgeulen van de Rijn of bestond de ondergrond uit natte klei-veengrond. Deze laagtes in het landschap werden ongeveer tegelijkertijd met de aanleg van de terp opgevuld en pas (veel) later in gebruik genomen.²⁴

Dit alles getuigt van een planmatige

aanpak, waarbij een aanzienlijk gebied in vrij korte tijd geschikt werd gemaakt voor bewoning en beschermd werd tegen overstromingen vanuit de Rijn. De kleine containerputten in de Breestraat, Papengracht en Zonneveldstraat hebben ons beeld van deze vroege verstedelijking weer een stukje aangevuld. De ophoging van de Breestraat gebeurde gefaseerd, maar ook snel; aan het einde van de dertiende eeuw was zij voltooid.

De opgravingsput aan de Papengracht ter hoogte van huisnummer 7. Hier vonden archeologen de zware fundering van de grafelijke leenbank, het Lombardenhuis uit 1300-1325. Foto: RAAP.

Op meerdere plaatsen langs de Breestraat zien we resten van menselijk ingrijpen in deze periode, waaruit blijkt dat de stad zich steeds verder richting de uiteinden van de Breestraat uitstrekte. In het midden van de dertiende eeuw verschenen bovendien de eerste bakstenen huizen langs de Breestraat. De kelders van zowel Breestraat 90 als Breestraat 117 dateren van rond 1250 en liggen op 1,1-1,6m+NAP. Indertijd was dit waarschijnlijk de begane grond. Na het ophogen van de Breestraat in de tweede helft van de dertiende eeuw zal de begane grond kelder geworden zijn.

De opgraving achter de gevels van Bree-

straat 128-138 zal hopelijk opnieuw informatie aan het licht brengen over de oudste bewoningskern langs de Breestraat.

Vroege vondsten op het Waardeiland

Archeologisch onderzoek op het Waardeiland is tot nu toe vooral rondom en op de Burcht gedaan. Hierdoor is er bijna niets bekend over de vroegste bewoners van het waardeiland. De eerste bewoners worden pas aan het einde van de dertiende eeuw zichtbaar in de historische bronnen. Het is echter te verwachten dat er al eerder in de schaduw van de Burcht werd gebouwd. De containerput op de hoek van de Nieuw-

Het zuidprofiel van de containerput in de Nieuwstraat. De donkere, naar rechts aflopende lagen zijn de vulling van de gracht. Foto: RAAP.

straat en de Hooglandse Kerk gaf hier een eerste brokje informatie over. De vroegste ophogingspakketten en houten structuren die in deze put werden gevonden, zijn in het midden van de dertiende eeuw aangebracht. Iets verder naar het oosten, ter hoogte van Nieuwstraat 26, werd een gracht gevonden. Uit historische bron is bekend dat de Nieuwstraat oorspronke-

lijk een gracht was die in de periode 1397-1410 is gedempt.²⁵ De houten paaltjes in de gracht konden worden gedateerd en laten zien dat er rond 1200 al een gracht in de Nieuwstraat moet zijn geweest. Het is hiermee aannemelijk dat er in de dertiende eeuw sprake was van een groeiende bevolking op het Waardeiland.

(Chrystel Brandenburgh)

Noten

1 Mary Eggermont-Molenaar, *De Juta-kinderen. Van Sunny Home tot een bunker in Berlijn* (Leiden 2021); *Leidsche Courant*, 12 mei 1920, 8.

2 *Leidsch Dagblad*, 11 mei 1921, 10.

3 S. Fischer, *Kleuronderzoek exterieur 'Sunny Home' Kernstraat 9 Leiden* (Amsterdam 2021).

4 Begeleidende brief van de gemeente Leiden bij de aanwijzing tot gemeentelijke monument in 1992; Eggermont-Molenaar, *De Juta-kinderen*, 175; Fischer, *Kleuronderzoek*, 11.

5 De bouwtekeningen zijn aanwezig in het familiearchief in bezit van mevrouw Mast Roelofs (Zoetermeer), kleindochter van Esther Jutta en haar eerste man Philipus A.E. Roelofs. Digitale kopieën zijn opgenomen in de collectie van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO).

6 *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 6 maart 1920; *Het Centrum*, 2 maart 1920.

7 W. Simons, 'Sunny Home heeft een ouder broertje in Oegstgeest', *Leidsch Dagblad*, 27 november 2021, 6-7.

8 A. van Tol, *Jellema bouwkunde*, dl. 3 (vierde druk, Delft 1984); A. de Vos, 'Bouwen in crisistijd' in: *Binnenlands bestuur*, 21 mei 2010.

9 *Leidsch Dagblad*, 11 mei 1938, 1. Zie ook de afbeelding van deze vismarkt in de beeldbank van ELO, PV_PV20365.1.

10 ELO, LB 20850 portefeuillefolio.

11 Bestek (enz.) tot het verrichten van herstellingen aan Gemeentebouwen en het leveren van School-

meubilair (Bestek 13 van 1902, bestek 14 van 1906, bestek 9 van 1909, bestek 18 van 1912) (ELO, LB 20850 portefeuillefolio). De bijbehorende blauwdruk is opgenomen in de beeldbank; 'Overkapping der Vischmarkt op de Voldersgracht' (ELO, PV_PV20380).

12 Zie dossier in bouwhistorisch archief van ELO. Zie ook <https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/erfgoedregister/zoek-monumentenregister/detail/2b50d9ac-4372-11e2-93e6-b7fab874a627/media/?mode=detail&view=table&q=gymnasium&rows=1&page=3>.

13 H. Janse, *Houten kappen in Nederland, 1000-1940* (Delft 1989) 324; J. Oosterhoff (red.), *Constructies van ijzer en beton. Gebouwen 1800-1940, overzicht en typologie* (Delft 1988) 113-115.

14 Oosterhoff, *Constructies van ijzer en beton*, 114-115.

15 <http://www.nicau.be/providence.html>; <https://www.industrie.lu/usineProvidenceMarchienne.html>.

16 <https://www.industrie.lu/usine-micheville.html>.

17 Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: R.C.J. van Maanen (red.) *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, dl. 1 (Leiden 2002) 18.

18 Van Oerle beeldde deze zijtak van de Mare al af in zijn overzichtswerk over de Leidse geschiedenis; H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsveste. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikke-*

ling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw, 2 dln. (Leiden 1975) 32-33.

19 Y. Meijer, *Archeologische opgraving Haarlemmerstraat 101-111/ Stille Rijn 8-9, Leiden*. Gemeente Leiden, IDDS Archeologie rapport 2335 (Noordwijk 2023).

20 Antoine Wilbers, 'De meanderende Oude Rijn – Reconstructie van de rivierloop in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen', *Leids Jaarboekje* 114 (2022) 29-41.

21 M.F.D. Dijkstra, C.R. Brandenburgh, *Leiden – Aalmarktschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis* (Leiden 2010) 28.

22 A.P. Pruissers, H.H. Vos, 'Een Hollandse stad in doorsnee. Leiden in de geologische geschiedenis van de Rijnmonding', *Bodemonderzoek in Leiden 1981* (1982) 76.

23 D.P. Hallewas, 'Een gat in de Breestraat', *Bodemonderzoek in Leiden 1981*, 23-46; J. van Horssen, S. Ostkamp, 'Keramik' in: M.F.D. Dijkstra, C.R. Brandenburgh, *Leiden – Aalmarktschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis* (Leiden 2010) 72-74.

24 C.R. Brandenburgh, [in voorbereiding, 2023].

25 Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', 37.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2022

Samengesteld door Ingrid Y. Pot-Noordman

Ingrid Y. Pot-Noordman is bibliothecaris van Erfgoed Leiden en Omstreken.

Deze bibliografie is in beginsel ontleend aan de aanwinsten, die in 2022 bij de historische bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2022 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Uit een aantal organen van regionale historische verenigingen is eveneens een selectie aan artikelen opgenomen. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen.

Archeologie

- Knoester, H., Het kanaal van Corbulo als Romeins waterbouwproject. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 31/1 (2022) 2-15.
- Weijts, C., *Zeven mijlen langs de limes* (Amsterdam 2022).

Bouwgeschiedenis

- Bosman, P., Jan Dröge: specialist in de Leidse bouwarchieven. In: *Nieuwsbrief Bouwhistorie* 73 (2022) 78-82.
- Dröge, J., Archiefonderzoek stadhuis van Leiden. In: *Nieuwsbrief Bouwhistorie* 73 (2022) 83-87.
- Leechburch Auwers, M. en E. de Regt, *De Leidse architect W.C. Mulder (1850-1920)* (Leiden 2022).
- Orsel, E., Het Leidse Sunny Home komt uit Voorburg. In: *Nieuwsbrief Bouwhistorie* 72 (2022) 17-28.

Cultuurgeschiedenis

- Pollmann, J., *Tussen Lumey en Oranje. Leiden en de Opstand van 1572* (Leiden 2022). 3 Oktoberlezing 2022.
- Ponsen, A., Holland Gekte 1888. Leidens Ontzet populair in New York. In: *CAANS Newsletter = Bulletin de l'ACAEN* (april 2022) 8-11.
- Smith, P.J., Twee dubbelgetalenteerde broers: Otho Vaenius en Pieter van Veen. In: *Accolade* 40 (2022) 28-41.

Economische geschiedenis

- Bouwens, B. *Makelaars in kennis. De geschiedenis van Swets & Zeitlinger, 1901-2014* (Amsterdam 2022).
- Haaksma, R.J.H., *Haaksma & Co., een grote vlucht nam dit kantoor. De firma Haaksma & Co., assuradeuren, bankiers en commissio-nairs in effecten te Leiden in de jaren (1908) 1914-1962 (1987)* (Salamanca 2022).
- Heijkoop, P., Firma J.N. Geijer, Botermarkt 26,

- Leiden. In: *Prentbriefkaarten Magazine* 39/153 (2022) 16-19.
- Oosten, F. van, *Leidse aannemers in de jaren 1900-2000. De geschiedenis van 125 jaar bouwbedrijf Huurman Leiden* (Leiden 2022).
- Sanders, R. en E. Win, 'Spreken dat bondig is'. *Honderd jaar advocatenkantoor De Clercq* (Den Haag 2022).
- Schmidt, A. e.a., To be let astray? The effects of the 1881 Liquor Act on the Leiden alcohol trade. In: *The Low Countries Journal of Social and Economic History* 19/3 (2022) 5-36.

Tweede Wereldoorlog

- Klepke, M. en G. de Boer (vert.), *Het geluid van het spoor. Een arbeidersfamilie in het verzet* (Utrecht 2022).
- Oosten, F. van, *De oorlog was nog niet voorbij. Het ontspoorde verzet en de moord op Felix Guljé* (Leiden 2022).

- Plantinga, B., *Gerrit Kromhout, ongekende vader* (Leiderdorp 2022).

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

- Berg, R. van den, *Een passie voor precisie. Frederik Kaiser (1808-1872), vader van de Leidse Sterrewacht* (Amsterdam 2022).
- Delft, M. van e. a. (red.) / P. Hoftijzer en K. van Ommen (reds.), *De Boekenwereld. Handel in Kennis* 38/1 (2022).
- Doornbos, W.G., Promoties en 'dissertaties'. In: *De Boekenwereld* 38/2 (2022) 74-77.
- Lankester, B., Wijze in het Oosten. In: *Geschiedenis Magazine* 57/1 (2022) 41-43.
- Noppen, H.P., Oom Piet was van een Leidse student (...). In: *Gens Nostra* 77/3 (2022) 158-165.
- Zuidervaart, H.J. en O.T. Matsuura, *Astronomer, cartographer and naturalist of the New World. The life and scholarly achievements of Georg Marggrate (1610-1643)*

in *Colonial Dutch Brasil. Volume 1: Life, work and legacy. Volume 2: The life and scholarly achievements of Georg Marggrafe (1610-1643) in Colonial Brazil* (Amsterdam 2022).

Overige onderwerpen

Bergwerff, M. e.a., *100 Jaar amateurfotografie in Leiden* (Leiden 2022).

Beukenkamp, W.R., *De Nieuwe Blauwe Tram. Deel 4: Stadstrams in en om Leiden* (Haarlem 2022).

Blom, O., *Genialiteit staat nooit buitenspel. Jan Wolkers & voetbal* (Leiden 2022).

Dijkshoorn, J.J., *Van vorstelijke rekenkamer tot Leidse liefdadigheidsinstellingen* (Leiden 2022).

Freriks, K. en M. Storms, *Grensverkenningen. Langs oude grenzen in Nederland* (Amsterdam 2022).

Loon, J. van (red.), *Hartebrugkerk Leiden* (Leiden 2022).

Ommen, K. van en G. Verhoeven, *Boeken die geschiedenis schreven* (Amsterdam 2022).

Prins, Y., *Zoeken naar Salomon Koppeschaar*. In: *Gen.* 28/3 (2022) 50-53.

Roso, M., *De Lokhorstkerk in Leiden. Van schuilkerk naar sieraad van de stad* (Leiden 2022).

Schnitzeler, J.W., *Financial care for the vulnerable. Rise and decline of Holland orphan chambers = Financiële zorg voor kwetsbaren. Opkomst en ondergang van Hollandse weeskamers* (Utrecht 2022). Proefschrift Universiteit Utrecht, 2022.

Schrijnen, P. (red.), *Portretten van de Merenwijk. Gesprekken over zin. Een bundel in*

terviews met mensen uit de Merenwijk in Leiden naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de oecumenische geloofsgemeenschap De Regenboog (Leiden 2022).

Wassenaar, L. van, *Tragiek en heldendom. Het leven van Jan II van Wassenaer, burggraaf van Leiden* (Amsterdam 2022).

Omringende gemeenten

Alkemade / Kaag en Braassem

Bouwmeester, S., *Emigratie uit Alkemade 1945-1965*. In: *Alkmadders* 40/159 (2022) 4-6.

Poel, T. van der, *De pereboomfondsen. Deel 1: Het testament van Thonis Pereboom*. In: *Alkmadders* 40/158 (2022) 17-19. Deel 2: Het testament van Dirck Pietersz Peereboom. In: *Alkmadders* 40/159 (2022) 11-13.

Poel, T. van der en S. van der Geest, *De Drie Ambachtshoeve te Oud-Ade (deel 1)*. In: *Alkmadders* 40/160 (2022) 14-17.

Hazerswoude

Bruin, J. de e.a., *Hazerswoude: een ontbrekende schakel in de Limes?* In: *Archeologie in Nederland* 6/1 (2022) 16-21.

Hillegom

Bultink, M., *Het Poortgebouw van Weerestein*. In: *Hangkouserieën* 30/88 (2022) 3-8.

Maas, A., *Drie Hillegomse schutters en de opstand der Patriotten*. In: *Hangkouserieën* 30/87 (2022) 7-11

Warmerdam, A., *Achter de groene deuren. Een man met zijn bakfiets. Verzet in Hillegom '40-'45* (Soest 2022).

Hoogmade / Woubrugge

Kok-Lansbergen, T. en P. Laarmans, *De brugwachters van Woubrugge*. In: *De Jacobsladder* 42/3 (2022) 6-10.

Katwijk

Bosch, T., *Bedrijvigheid aan het Moleneind / Valkenburgschenweg*. In: *Oud Katwijk* 77 (2022) 26-29.

Bosch, T., *Johannes van Maanen, de ambitieuze bakker van het Rijndorp*. In: *Oud Katwijk* 76 (2022) 28-32.

Leiderdorp

Vries, C. de, *Brieven uit Bijdorp. De correspondentie van Lucretia van Merken (1721-1789) en Nicolaas Simon van Winter (1718-1795)* (Hilversum 2022).

Leimuider / Rijnsaterwoude

Bakker, A., *Bodaan burgert in, 1936-1945*.

Haagse kunstschilder verovert het Wouwe verenigingsleven. In: *Tijdinghen* 25/4 (2022) 16-24.

Bakker, A., *Westeinderplas behouden door 'onzakelijke onaannemelijke voorwaarden'. Plannen tot droogmaking van 1864 tot 1929*. In: *Tijdinghen* 25/1 (2022) 12-24.

Lisse

Brouwer, L., *Pa Grim en het 'Lisse verschijnsel'*. In: *VOL Nieuwsblad* 21/1 (2022) 12-15.

Groen, N., *Bosje en slotenpatroon bij de nieuwe wijk Geestwater*. In: *VOL Nieuwsblad* 21/2 (2022) 12-15.

Rooijackers, T., *Harddraverijvereniging Lisse en omstreken*. In: *VOL Nieuwsblad* 21/3 (2022) 12-14.

Nieuwkoop / Nieuwveen

Baar, P.J.M. de, *Het schoutenhuis of polderhuis te Nieuwveen*. In: *Baardman* 74 (2022) 3-15.

Es, J. van, Meester Theunissen (deel 1). Theo Theunissen, hoofd van de Jozefschool (1929-1960) en Heilig Hartschool (1960-1970). In: *Rondom Nieuwecoop* 32/4 (2022) 2-10.

Oxener, P., 'Behept met de behoefte de naaste omgeving te verbeteren'. In: *Rondom Nieuwecoop* 32/2 (2022) 14-19.

Rijlaarsdam, G., De dorpsklok van Nieuwveen. In: *Baardman* 74 (2022) 39-44.

Veninga, T., Noordse buurt. In: *Rondom Nieuwecoop* 32/3 (2022) 12-22.

Wereld, H. van der, De oprichting van de parochie van de H. Nicolaas te Nieuwveen en de financiering van de bouw van de kerk. In: *Baardman* 75 (2022) 27-38.

Noordwijk / Noordwijkerhout

Dam, M. van, Villa Roodkapje. In: *De Blauwdotter* 194 (2022) 31-36.

Dekker, J., *Max Liebermann in Noordwijk* (Amersfoort 2022).

Elzen, K. den, Het rijke Roomse (klooster) leven. In: *De NoVaTo-bode* 11/41 (2022) 4-9.

Hoftijzer, P. e.a. (red.), *Skinner in Noordwijk, 1788/1789. Dagboek van een Engelse kostschooljongen* (Noordwijk 2022).

Lucht Historisch Magazine. De coronajaren '20, '21 en '22 (Noordwijk 2022).

Mulder, P., De korte maar glansrijke geschiedenis van de Noordwijkse Athletiek Club NAC. In: *De Blauwdotter* 196 (2022) 7-11.

Wieringen, J. van en J. Wagenaar, *Sancta Maria van wildernisse tot landgoed* (Noordwijkerhout 2022).

Oegstgeest

Heide, J.C. van der, Villa Blijgeest. De transformatie van de Gheer naar Heerlijkheid

Blijgeest en de hedendaagse villa. In: *Over Oegstgeest* 34/2 (2022) 18-23

Lugt, F., Oegstgeest onder de grond, deel 3. In: *Over Oegstgeest* 34/1 (2022) 27-31.

Oostrom, F., Het Haagsche Schouw. In: *Over Oegstgeest* 34/1 (2022) 12-15.

Sluyterman, E., *Kroniek van één jaar uit de geschiedenis van de Ajax Sportman Combinatie, het jaar waarin alle puzzelstukjes op hun plaats vallen, 1923* (Z.pl. 2022).

Rijpwetering

Geest, R. van der, *Rond de Rode Polder* (Roe-lofarendsveen 2022).

Sassenheim

Geest, A. van der, Simon van Bentheim, de eerste houtvester van Holland. In: *De Aschpotter* 25/50 (2022) 38-40.

Overvliet, G. en A. van der Geest, De begraafplaats bij de rooms-katholieke schuilkerk. In: *De Aschpotter* 26/50 (2022) 8-14.

Ter Aar

Ster, P. van der, Het Aarkanaal. In: *Vosholkroniek* 3 (2022) 9-12.

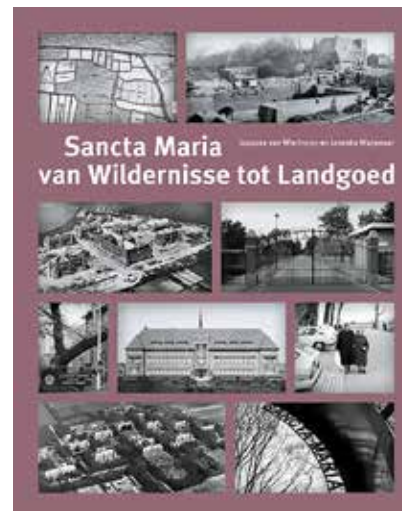
Vlugt, C. van der, Uitgaansleven (deel 1). In: *Vosholkroniek* 4 (2022) 7-15.

Voorhout

Buul, M. van, Cultuur Verheft 75 jaar, deel 1: geschiedenis van de toneelvereniging. In: *Dwars Op* 76 (2022) 38-45.

Buul, M. van en P. van Kesteren, De terugkeer van de brandweerauto in 1946. In: *Dwars Op* 74 (2022) 42-47.

Elzen, K. den, Familie Hekker, wagen- en fiet-senmakers. In: *Dwars Op* 76 (2022) 12-19.

Voorschoten

Sloof, J.H.M., *Voorschotense Verhalen V. Van noord naar zuid* (Leiden 2022).

Warmond

Fannee, M., *Atlas van laatmiddeleeuws Warmond. Reconstructie van het dorp en zijn omgeving (1250-1574)* (Warmond 2022).

Fannee, M., *Warmonds toponymisch woordenboek. Middeleeuwen & Vroegmoderne tijd* (Warmond 2022).

Leeuwen, M. van, Warmond en de grootste stoommachine ter wereld (deel 4). In: *De Hekkenluiter* 19/2 (2022) 24-45.

Noort, A. van, 'Fout' in Warmond. In: *De Hekkenluiter* 19/1 (2022) 8-25.

Noort, A. van, 'Storm op den Staat', Arnold Meijer (1905-1965). *Een biografie van een fascistenleider* (Hilversum 2022).

Schrage, A.J.G., *Pastorie de Roekenhof. Van*

historische predikantswoning tot onderkomen voor het Historisch Genootschap Warmelda (Warmond 2022).

De Zilk

Gijlswijk, T. van, Feestcommissie – van 1920-1930. In: *Terra Salica* 21/1 (2022) 20-30.

Zoeterwoude

Gent, J. van, Graanhandelaren in Zoeterwoude. In: *Suetan* 203 (2022) 11-13. Idem deel 2. In: 205 (2022) 53-55. Idem deel 3. In: 206 (2022) 86-87.

Plooi, E.J., De Klaverhal 40 jaar. In: *Suetan* 204 (2022) 43-46.

Verstegen, F., (Droogemaakte) De Geer en kleine Blankkaart polder. In: *Suetan* 203 (2022) 5-7. Idem deel 2. In: 204 (2022) 29-31. Idem deel 3. In: 205 (2022) 68-69. Idem deel 4: In: 206 (2022) 77-81.

HVOL Bedrijfsleden

	Akerboom BV
	Alrijne Zorggroep
	Barthen Keuken Design Center
	Barthen Rioleringswerken BV
	Stichting Beheer Begraafplaats Rijnhof
	Rijksmuseum Boerhaave
	De Brandmeester - Vergaderlocatie
	Breedveste BV
	Buik en Van der Horst gerechtsdeurwaarders
	Burgy Klassiek Bouwen
	Grandcafé De Burcht
	Van Cleef Holding
	Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden
	Du Prie bouw & ontwikkeling BV
	Stichting Het Eva van Hoogheveen-Hofje
	De Gunst Juwelier
	firma W.P Hartwijk en Zoon
	HBK fiscalisten_accountants_ expat consultants
	Stichting Hof Meermansburg
	Hooglandse kerk
	Hoppezak Kledingverhuur

	Macropa BV
	Glas- en Schilderwerken Van Muiden BV
	Primavera Pers
	Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid
	Hoogheemraadschap van Rijnland
	Tandartsenpraktijk Zoeterwoude singel
	De Ruyter de Wildt en De Vroom, advocaten
	Schulpen Schuim BV
	Serviceflat Schouwenhove
	Sociëteit Amicitia
	Boutique Hotel Steenhof Suites
	Teekens Karstens, advocaten en notarissen
	De Tuin van de Smid
	Universiteit Leiden
	Van der Valk Hotel Leiden
	Museum Volkenkunde
	Walburg Pers
	Stichting Werk & Onderneming
	Stichting Zeven Leidse Hofjes
	Lek® makelaars en taxateurs
	La Gro Geelkerken advocaten
	Prima Management

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepennig der Gemeente Leiden 1952

Ereleden

Ingrid Moerman (1999)
Hans Blom (2014)
Rudi van Maanen (2017)
Rens Heruer (2021)
Gerard Kramer (2021)

Leden van Verdienste

Rudi Ekkart (1986)
Hendrik van Soest (1991)
Liesbeth van Soest-Zuurdeeg (2007)
Ed van der Vlist (2012)
Miep Smitsloo-de Graaff (2015)
Emil Broesterhuizen (2022)
Adriaan Brandenburg (2023)

Bestuur

Gerda van den Berg (2023), voorzitter
Jan-Jaap de Haan (2021), plaatsvervangend
voorzitter
Cees Meijer (2022), secretaris
Wilbert Mooren (2023), penningmeester
Martin Hooymans (2020), lid
Marleen Hogendoorn (2021), lid
Marijke Tolsma (2022), lid
Roos Koole (2023), lid

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

Ed van der Vlist, voorzitter
André van Noort, secretaris
Prosper de Jong
Monique Roscher
Jaak Slangen
Claudia Thunnissen
Marijke Tolsma

Commissie Communicatie

Marleen Hogendoorn, voorzitter

Redactie Oud Leiden Nieuws
Marijn Kramp
Marjolein Hettinga

Social Media
Frans Wiersma

Commissie Digitaal en ICT

Martin Hooymans, voorzitter
Peter Nederpel
Peter Vos

Commissie Promotie, Ondersteuning en Uitvoering

Ria van der Lecq, voorzitter
Bart Devilee, coördinator
Willem Hogendoorn, coördinator
Ingrid Engel
Hetty Veldhuijzen van Zanten
Thijs Wolters
Walter Snijders

Commissie Beeldbank

Voorzitter, vacature
Joop Heuzen, voorzitter a.i.
Hans van Ulden, secretaris-penningmeester
Arnold Belt, coördinator scannen
Hans van Middelkoop, coördinator bewerken
Wilna Louwrier, coördinator beschrijven
Johan Mieremet, collectiebeheerder
Kees Bakker, technisch ICT-beheerder

Commissie Historisch Karakter van de Stad

Jan-Jaap de Haan, voorzitter
Bob Vink, coördinator
Paulina Buring
Dirk Halfwerk
Herbert van Hoogdalem
Maarten Mentzel
Rob Onel
Frits van Oosten
Reinier Verbeek

Commissie Niet-beschermd Erfgoed

Arie de Jong, voorzitter
Wouter Fokkinga
Dirk Halfwerk
Judith van Hoogdalem
Peter Lamboo
Cor Smit
Evelyn Verheggen
Sophie Visser

Commissie Monumentale kunst Wederopbouwperiode

Jos Hooghuis, voorzitter
Paulina Buring
Peter Lamboo
Walter van Kampen

Commissie Geveltekens

Alexander Geertsema, voorzitter
Piet de Baar
Jeroen Geertzen
Jan Hartstra
Albert de Vries
Thijs de Vries
Joop Wesselius

Commissie De Stem van Leiden (oral history)

Maaïke van Soest, voorzitter
Cees Meijer, secretaris
Piet de Baar, historisch redacteur
Peter Vos, ICT

Commissie Jan van Hout

Roos Koole, voorzitter
Piet de Baar
Wim Bleijie
Arie de Jong
Jan de Vetten

Commissie Dirk van Eck

Jan Laurier, voorzitter
Piet de Baar
Cor Smit
Bart van der Steen
Gerard Telkamp
Jan de Vetten
Roos Koole

Commissie Evenementen

Marijke Tolsma, voorzitter

Lezingen
Els de Baan
Marijke Tolsma

Excursies

Patricia van der Lecq
Liesbeth Brugman
Mieke Duivenvoorden
Leo Roosjen
Roeland van Wely

Commissie Oud Leidenprijs

Rens Heruer, voorzitter
Adriaan Brandenburg
Marijn Kramp
Cees Meijer

Financiële Commissie

Wim Laman, voorzitter
Henk Snijders
Eimert van Vliet

Archief

Jan de Vetten

(Samenstelling bestuur en commissies per 1 september 2023)

Inhoud

Voorwoord	5
Tom Hazenberg, Diesrede 2022: Park Matilo – knooppunt in internationale netwerken	6
Bas Lems, Het liturgisch gebruik van rozemarijn door Leidse begijnen in de middeleeuwen	26
Martin Hooymans, Jan van Houts huizen in Leiden	44
Rudolph Ladan, De twist over gist – Leidse bakkers en brouwers in conflict (1650-1675)	56
Sjoerd Ramackers, Daniel van Eijs – Van lakenhandelaar naar plantage-eigenaar (1725-1739)	72
Rinny E. Kooi, Oranjabomen – Leidse bomen die herinneren aan gebeurtenissen binnen de koninklijke familie	90
Roelof Hol, Hoe de Zeeheldenbuurt aan zijn namen kwam: een analyse van de straatnamen	108
Leo Verhart, August Eduard Remouchamps en Nellie Remouchamps-Burgdorffer: een kleurrijk stel in het Rijksmuseum van Oudheden	126
Henk Groenendijk, Penningen van de Leidse veemarkt	146
Fred Kuijers, Sociëteit Concordia en haar kegelbaan	158
Jan de Vetten, 'Leiden voor iedereen. Geef haat geen kans' – De bestrijding van radicaal-rechtse partijen in Leiden rond de gemeenteraadsverkiezingen van 1994	176
Kroniek van Leiden over 2022	198
Bouwhistorisch jaaroverzicht 2022	219
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2022	230
Historische Vereniging Oud Leiden bedrijfsleden	236
Historische Vereniging Oud Leiden bestuur en commissies	237

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de **HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN** (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN is actief op het gebied van de geschied-beoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje*;
- ✓ het publiceren van *Oud Leiden Nieuws*. Kwartaalblad van de Historische Vereniging Oud Leiden;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: www.oudleiden.nl.

Artikelen in jaargang 114 (2023):

Wim van den Doel, Snouck – Het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje

Antoine Wilbers, De meanderende Oude Rijn – Reconstructie van de rivierloop in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen

Ben van Velthoven, Mr. Andries Allertsz., de appelkoper die zijn leven gaf voor het ontzet van Leiden

Dick E.H. de Boer, Het raadsel Bossulus – De allereerste Leidse hoogleraar die nooit benoemd werd

P.J.M. de Baar en Kees Walle, “Voor de verdrevene ende andere behouftige arme vrome luyden” – De Beurs van Jacob van Brouhoven

Stefan Glasbergen, Leydenshoop – Hoe Leidse Joden een plantage in Suriname stichtten

Freek Lugt, Rond Willem Einthoven – Drie Indische graven in Oegstgeest

Michel van Gent, “Een goede propaganda voor het spel in België” – Leidse korfballers op de Olympiade van 1920 in Antwerpen

Cor Smit, De eerste Leidse speeltuinen

Esther Starkenburg, Jonge Bouwkunst is voor iedereen – Leidse architectuur en stedenbouw uit de jaren 1970 en 1980